

✓

**ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΠΑΤΡΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**<<Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ ΣΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ , ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΤΗΣ.>>**

**ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ :
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΣ, Μ. Α.**

**ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ:
ΔΕΛΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ**

ΑΡΙΘΜΟΣ
ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ 6086

Με την ευκαιρία της γραφής της πτυχιακής μου εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου που με στήριξαν σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, τους καθηγητές μου που με τη βοήθεια τους και τη σωστή τους καθοδήγηση κατάφερα να αποκτήσω ποικίλες και ενδιαφέρουσες γνώσεις πάνω στον τομέα του τουρισμού, τον καθηγητή μου κύριο Χρίστο Σακελλάριο που με την πολύτιμη καθοδήγηση και συμπαράστασή του έφερα σε πέρας μια πολύ ενδιαφέρουσα εργασία και είδα τον τομέα του τουρισμού από μια εντελώς διαφορετική σκοπιά από ότι συνηθίζεται. Θα ήθελα ακόμα να ευχαριστήσω τον Παναγιώτη που μου συμπαραστάθηκε τόσο ηθικά όσο και έμπρακτα σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου καθώς και τις φίλες μου Μαργαρίτα, Νατάσσα, Αλέκα, Ξένια και Γεωργία που με βοήθησαν στα πρώτα βήματα της ενασχόλησής μου με αυτήν την εργασία. Πολύτιμες συμβουλές μου προσέφεραν και οι βιβλιοθηκάριοι της Ακαδημίας Αθηνών, της Βουλής των Ελλήνων, του Πανεπιστημίου Πατρών και του ΤΕΙ Αθηνών και Πατρών και της Μπενάκειου βιβλιοθήκης με τις ενδιαφέρουσες προτάσεις και παραπομπές τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Ενότητα πρώτη : Το εμπόριο ως τρόπος επικοινωνίας στην αρχαία

Ελλάδα.

Πρόλογος.....	σελ. 5
Εισαγωγικό-ιστορικό πλαίσιο.....	σελ. 7
Κεφάλαιο 1 : Η Ομηρική περίοδος.....	σελ. 9
1.1. Η βιοτεχνία στα Ομηρικά χρόνια.....	σελ. 9
1.2. Η πειρατεία στα Ομηρικά χρόνια.....	σελ. 10
1.2.1. Το εμπόριο στα Ομηρικά χρόνια.....	σελ. 12
1.3. Το εμπόριο και το νόμισμα.....	σελ. 17
1.4. Η οικονομία στην Αρχαία Ελλάδα.....	σελ. 19
1.4.1. Η αγροτική οικονομία.....	σελ. 20
1.4.2. Οι τεχνίτες και οι έμποροι.....	σελ. 21
1.4.3. Η Ναύκρατις.....	σελ. 24
1.5. Τα χρήματα και τα είδη των αξιών.....	σελ. 29
Κεφάλαιο 2 : Η Αθήνα.....	σελ. 33
2.1. Το εμπόριο στην Αρχαία Αθήνα.....	σελ. 33
2.2. Οι νομικοί όροι του εμπορίου.....	σελ. 37
2.3. Εμπορικές εταιρείες και τράπεζες.....	σελ. 40
Κεφάλαιο 3 : Η Σπάρτη.....	σελ. 44
3.1. Η οικονομική και κοινωνική ζωή της Σπάρτης.....	σελ. 44
Κεφάλαιο 4 : Η Κόρινθος και οι εισαγωγές – εξαγωγές.....	σελ. 50
4.1. Η εμπορική θέση της Κορίνθου.....	σελ. 50
4.2. Οι εισαγωγές και εξαγωγές της Ελλάδας.....	σελ. 50
Κεφάλαιο 5 : Οι αποικίες.....	σελ. 52
5.1. Ο ελληνικός αποικισμός.....	σελ. 52
5.2. Αποικίες στις ακτές του Εύξεινου, της Προποντίδας και του βόρειου Αιγαίου.....	σελ. 53
5.3. Οι αποικίες της δυτικής Μεσογείου.....	σελ. 55
5.4. Η προέλευση του ονόματος των Ελλήνων.....	σελ. 55
5.5. Οι αποικίες στη Σικελία.....	σελ. 56

Ενότητα δεύτερη : Η ζωή των αρχαίων Ελλήνων.

Κεφάλαιο 6 : Η πόλη-κράτος.....	σελ. 60
Κεφάλαιο 7 : Η επικοινωνία στην ελληνική πόλη.....	σελ. 67
7.1. Η αγορά.....	σελ. 67
7.2. Το θέατρο.....	σελ. 68
7.3. Το γυμναστήριο.....	σελ. 69
7.4. Οι διακρατικές σχέσεις.....	σελ. 69
Κεφάλαιο 8 : Η διάρθρωση της κοινωνίας.....	σελ. 71
Κεφάλαιο 9 : Η οργάνωση της εξουσίας στην Σπάρτη.....	σελ. 75
Κεφάλαιο 10 : Η ενότητα του ελληνικού κόσμου και η επικοινωνία.....	σελ. 77

Ενότητα τρίτη : Η φιλοξενία και η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα.

Κεφάλαιο 11 : Η υποδοχή του ξένου, η φιλοξενία.....	σελ. 80
Κεφάλαιο 12 : Η οικογενειακή και θρησκευτική ζωή.....	σελ. 85
Κεφάλαιο 13 : Θρησκευτικές αξίες.....	σελ. 88
Κεφάλαιο 14 : Το πλαίσιο της λατρείας.....	σελ. 92
Κεφάλαιο 15 : Ναοί, εορτές, θυσίες, μαντεία και ιερά.....	σελ. 97
15.1.Ναοί, εορτές και θυσίες.....	σελ. 97
15.2.Μαντεία και ιερά.....	σελ. 99

Ενότητα τέταρτη : η επικοινωνία των ελληνικών πόλεων μεταξύ τους και με τους ξένους.

Κεφάλαιο 16 : Οι μυστικές τηλεπικοινωνίες των αρχαίων Ελλήνων....	σελ. 107
Κεφάλαιο 17 : Μύθος και ξένος κόσμος από τον Όμηρο μέχρι τον αποικισμό.....	σελ. 110
Κεφάλαιο 18 : Οι Κιμμέριοι και άλλοι λαοί.....	σελ. 112
Κεφάλαιο 19 : Η επικοινωνία μεταξύ των πόλεων.....	σελ. 118
19.1.Μέσα και δίαυλοι επικοινωνίας.....	σελ. 118
19.2.Θαλάσσιες οδοί και πλοία.....	σελ. 120
19.3.Αγγελιοφόροι και πρέσβεις.....	σελ. 123
19.3.1.Οι Αγγελιοφόροι.....	σελ. 123
19.4.Πρέσβεις και διαπραγματεύσεις.....	σελ. 128
Κεφάλαιο 20 : Η επικοινωνία με το μη ελληνικό κόσμο.....	σελ. 132
20.1.Επισκέψεις σε χώρες, κίνητρα των ταξιδιών.....	σελ. 132
20.2.Τα πρώτα κατευθυντήρια στοιχεία.....	σελ. 134
20.3.Οι σχέσεις με τους ξένους.....	σελ. 136
20.4.Το πρόβλημα της γλώσσας : οι διερμηνείς.....	σελ. 140
Κεφάλαιο 21 : Η αυτοσυνείδηση των Ελλήνων και η αντίληψή τους για το ξένο κατά την κλασική εποχή.....	σελ. 144
21.1.Η γνώμη του Ηροδότου για τους ξένους.....	σελ. 145

Συμπέρασμα.....	σελ. 154
Βιβλιογραφία.....	σελ. 156

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν ακόμα αποφασίσω το θέμα που θα ανέπτυσσα στην πτυχιακή μου εργασία, είχα επικοινωνήσει με τον Κύριο Χρίστο Σακελλάριο και του είχα εκφράσει την επιθυμία μου να με αναλάβει. Έπειτα από μια συζήτηση που είχαμε, αποφασίσαμε το θέμα της πτυχιακής μου εργασίας να είναι σχετικό με τον τουρισμό και την Αρχαία Ελλάδα. Καθώς έχω μια ιδιαίτερη αδυναμία στον Αρχαίο Ελληνικό κόσμο δέχτηκα με ενθουσιασμό την πρότασή του και ξεκίνησα αμέσως την αναζήτηση βιβλίων σχετικών με το θέμα αυτό. Σύντομα όμως απογοητεύτηκα βλέποντας ότι ελάχιστοι συγγραφείς είχαν ασχοληθεί με αυτό το θέμα. Οι περισσότεροι περιορίζονταν απλώς να το αναφέρουν σε μια μικρή παράγραφο.

Έπειτα από πολλές έρευνες άρχισα να βρίσκω κάποια βιβλία που αναφέρονταν στη γενικότερη μορφή του τουρισμού που ήταν οι μετακινήσεις ατόμων ή ομάδων κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας. Το θέμα αυτό με συνεπήρε και άρχισα να ψάχνω εντονότερα. Αυτά που ανακάλυψα, και σας παραθέτω στη συνέχεια, ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και συνεχώς με προκαλούσαν να ασχοληθώ περισσότερο και να ψάξω με μεγαλύτερη θέρμη.

Αυτό που μου προξένησε μεγαλύτερη εντύπωση είναι ότι οι άνθρωποι τότε πίστευαν ότι ο κόσμος ήταν επίπεδος και περιβαλλόταν από το ρεύμα του Ωκεανού, ενός τεράστιου ποταμού, αλλά καθώς οι εξερευνητές και τα ανήσυχα πνεύματα της εποχής δεν πείθονταν από αυτή τη δοξασία, ανακάλυπταν νέους κόσμους και διεύρυναν τους ορίζοντες τους δικούς τους αλλά και όλων των απλών ανθρώπων.

Οι Αρχαίοι Έλληνες βγήκαν από τα στενά όρια της Μεσογείου και άρχισαν να εξερευνούν τις ακτές της Αφρικής και της Δυτικής Ευρώπης. Κατά τη γνώμη μου, αν είχαν μια περισσότερο εξελιγμένη τεχνολογία και ναυσιπλοΐα θα μπορούσαν να είχαν ανακαλύψει πολύ περισσότερα μέρη και ηπείρους ακόμα που παρέμειναν άγνωστες για πολλούς αιώνες.

Το ύφος εκείνης της εποχής φαντάζει παραμυθένιο και προκαλεί τον αναγνώστη να ασχοληθεί περισσότερο ώστε να μπορέσει να μεταφερθεί νοερά στην καθημερινότητα αυτής της μακρινής εποχής.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ.
ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΩΣ ΤΡΟΠΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ
ΕΛΛΑΔΑ.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.

Γύρω στα 1150 π.Χ. τα τελευταία ελληνικά φύλα αρχίζουν να κατεβαίνουν στη χερσόνησο που θα ονομαστεί Ελλάδα. Μιλούμε για τη γνωστή από την παράδοση Κάθοδο των Δωριέων. Οι Δωριείς έρχονται από τα βορειοδυτικά, διασχίζουν την Ελλάδα, φτάνουν ως την Πελοπόννησο και κατακτούν ορισμένα τμήματά της. Η εισβολή των Δωριέων αναγκάζει ορισμένα ελληνικά φύλα, εγκαταστημένα από παλιά στην Ελλάδα, να μετατοπιστούν και να εγκατασταθούν, μόνιμα πια, στους χώρους που κατέχουν και τα ιστορικά χρόνια. Παράλληλα, άλλοι αφήνουν την Ελλάδα και μεταναστεύουν στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Μαζί τους φέρνουν, μέσα σε άλλα στοιχεία του πολιτισμού τους, τα ηρωικά τους τραγούδια και τις παραδόσεις τους.

Στη μητροπολιτική Ελλάδα ο ερχομός των Δωριέων δε γίνεται εμπόδιο στην εξέλιξη του πολιτισμού. Αν τα χρόνια από το 1000 ως το 800 χαρακτηρίζονται σκοτεινά, ο λόγος είναι γιατί η ιστορία τους μας είναι πολύ λίγο γνωστή. Οπωσδήποτε, μέσα σε αυτούς τους αιώνες ανακαλύπτουμε τα πρώτα σπέρματα του κλασικού πολιτισμού του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Από τα λίγα που ξέρουμε για τους τέσσερις αιώνες που χωρίζουν τον Όμηρο από το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής, ας δούμε τα πιο σημαντικά επιτεύγματα των Ελλήνων. Στα πρώτα μεταμυκηναϊκά χρόνια γενικεύεται η χρήση του σιδήρου, που είναι πιο ανθεκτικό από το χαλκό για την κατασκευή των όπλων και των εργαλείων. Από το 1000 ως το 800 έχουμε δυο μεγάλα πνευματικά κατορθώματα : την ανάπτυξη της ηρωικής ποίησης και την επινόηση της ελληνικής γραφής.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως και στα μυκηναϊκά χρόνια υπήρχαν αοιδοί που εξυμνούσαν τα κατορθώματα των μεγάλων σύγχρονων βασιλιάδων, οι δημιουργίες τους όμως έχουν χαθεί για πάντα. Οπωσδήποτε η ηρωική παράδοση, όπως την ξέρουμε από τον Όμηρο και κάτω, πρέπει να αναπτύχθηκε μετά την κατάλυση των Μυκηναϊκών ανακτόρων, γιατί ήταν ακριβώς τα ερείπια τους που κέντρισαν τη φαντασία του λαού να πλάσει διάφορες ιστορίες για τη ζωή και τα κατορθώματα των βασιλιάδων που κυβέρνησαν στα μέρη εκείνα. Αυτές τις ιστορίες τις παίρνουν μαζί τους από την Ελλάδα οι άποικοι της Μικράς Ασίας και αρχίζουν σιγά σιγά να τις συστηματοποιούν και να τις οργανώνουν. Το μεγάλο αυτό έργο της οργάνωσης πρέπει να έγινε στην Ίωνία.

Τους Έλληνες αποίκους της Ίωνίας τους χαρακτήριζε το καθαρό μυαλό έτσι, μέσα σε άλλα, ένωσαν πρώτοι την ανάγκη να βάλουν σε τάξη και να εξηγήσουν ότι έβλεπαν γύρω τους μπερδεμένο, ανακατωμένο, ανεξήγητο. Στους ακόλουθους αιώνες Ίωνες είναι οι φιλόσοφοι που θα ζητήσουν να ανακαλύψουν στο Σύμπαν την τάξη που κυβερνά και να προσδιορίσουν την πρώτη του αρχή. Από το ίδιο πνεύμα σπρωγμένοι και οι επικοί της Ίωνίας θα ζητήσουν να βάλουν τάξη στο μυθολογικό υλικό, όχι μόνο το δικό τους, αλλά και των άλλων Ελλήνων. Έτσι σιγά σιγά οι ελληνικοί μύθοι οργανώνονται και σχηματίζουν ένα ενιαίο σύνολο.

Η οργάνωση του μυθολογικού υλικού πρέπει να απασχόλησε αρκετές γενιές αοιδών, ώσπου να πάρει το σταθερό του σχήμα, που ξέρουμε από τον Όμηρο. Παράλληλα, συνεχιζόταν η δημιουργία όλο και καινούριων επικών ποιημάτων,

επειδή όμως η ποίηση αυτή ήταν προφορική και αυτοσχέδια, δε μας σώθηκε ούτε ένας στίχος της. Αν τα μόνα έπη που μας σώθηκαν από την αρχαϊκή επική ποίηση είναι η Ιλιάδα και η Οδύσσεια του Ομήρου, αυτό το χρωστούν όχι μόνο στην εξαιρετη ποιότητά τους, αλλά και στο ότι καταγράφηκαν από την αρχή. Γιατί στο μεταξύ οι Έλληνες είχαν φτάσει στο δεύτερο μεγάλο πνευματικό τους επίτευγμα, την επινόηση της γραφής, αυτής που κρατούμε οι Έλληνες ως σήμερα. Στα χρόνια του Ομήρου, η χρήση της γραφής είχε πια απλώσει τόσο, ώστε να μπορεί ο ποιητής να τα υπαγορέψει σε άλλους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : ΟΜΗΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.

1.1. Η βιοτεχνία στα ομηρικά χρόνια.

Στην εποχή του Ομήρου η βιοτεχνία ήταν περιορισμένη στον οίκο και συνδεόταν κυρίως με την κατεργασία τροφίμων και ρουχισμού. Γνωρίζουμε ότι οι επαγγελματίες βιοτέχνες ήταν χωρισμένοι και κατονομάζονταν από την πρώτη ύλη που χρησιμοποιούσαν. Οι ομάδες αυτές ήταν τέσσερις¹ : οι τέκτονες που ασχολούνταν με την ξυλεία και την κατεργασία της πέτρας, οι χαλκείς που ασχολούνταν με τα μέταλλα, οι σκυλοτόμοι που κατεργάζονταν δέρματα και οι κεραμείς που ασχολούνταν με τον πηλό. Είναι εμφανές ότι η βιοτεχνία δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη.

Υπήρχε ένα είδος εργαστηρίου το μεταλλουργείο. Η ειδική ικανότητα για να παραχθεί ένα γερό ή λεπτεπίλεπτο μεταλλικό αντικείμενο ήταν απαραίτητη. Ο ποιητής μας περιγράφει τον Ήφαιστο εν ώρα εργασίας. Ο θεϊκός μεταλλουργός εργάζεται σε ένα σκληρό και ζεστό από τις φωτιές περιβάλλον. Χτυπάει το σίδερο με το σφυρί που έχει στο ένα χέρι και το κρατά με την τσιμπίδα που έχει στο άλλο. Κάθε χωριό έχει το μεταλλουργείο του, όπου οι ζητιάνοι έρχονται και περνούν τη βραδιά τους στη ζεστασιά και οι γείτονες μαζεύονται για να συζητήσουν το χειμώνα.

Η περίπτωση του μεταλλουργού είναι ιδιαίτερη. Οι άλλοι τεχνίτες πάντα πηγαίνουν στα σπίτια των πελατών τους, ακόμα και ο χαλκεύς κάνει το ίδιο, όταν δε χρειάζεται μεγάλη φωτιά. Οι τεχνίτες προσκαλούνται στο σπίτι. Όλοι τους έχουν πολύ απλά εργαλεία και ο πελάτης τους τους προμηθεύει με τις πρώτες ύλες που χρειάζονταν για την εργασία τους. Πολλές από αυτές τις πρώτες ύλες ήταν δυσεύρετες όπως χαλκός, σίδηρος και χρυσός. Αλλά το σύστημα της εργασίας στο σπίτι του πελάτη δεν εφαρμοζόταν μόνο στην περίπτωση των ακριβών υλικών. Οι δούλοι κατασκευάζουν διάφορα απλά αντικείμενα, αλλά για την κατασκευή των εργαλείων και διάφορων πολύπλοκων αντικειμένων έπρεπε να κληθεί ο τεχνίτης.

Δεν υπήρχαν εργαστήρια ούτε μαγαζάτορες. Έτσι ο τεχνίτης θέτει τις γνώσεις του στην υπηρεσία του κοινού. Είναι παραγωγός, καθώς συνδιαλέγεται με τον πελάτη χωρίς μεσάζοντα και εργάτης ταυτόχρονα καθώς ζει με τα χρήματα που κερδίζει από την εργασία του. Μερικές φορές πολλοί τεχνίτες εργάζονται μαζί, αλλά ποτέ δεν αποτελούν μια ομάδα που εργάζεται υπό τις εντολές κάποιου, ο οποίος τους πληρώνει. Μεταξύ αυτών των τεχνιτών δεν υπήρχε έντονος ανταγωνισμός, καθώς οι άνθρωποι της μέσης τάξης δεν είχαν τη δυνατότητα να προσλάβουν πολλά άτομα για την κατασκευή ενός πράγματος. Ο ανταγωνισμός μπορούσε να δημιουργηθεί μόνο μεταξύ δυο περιοχών ή πόλεων. Μόνο στις μεγάλες πόλεις όπου πολλοί τεχνίτες εξασκούν το ίδιο επάγγελμα υπάρχει τοπικός ανταγωνισμός.

Αν εξετάσουμε τα επαγγέλματα ένα προς ένα θα έχουμε την εντύπωση ότι η βιοτεχνία στα ομηρικά χρόνια δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη. Ο τέκτονας

¹ Βλ. Manners and customs of Ancient Greece, J. A. ST. John.

εργάζεται κυρίως με την ξυλεία αλλά και την πέτρα. Χτίζει σπίτια και ανάκτορα, αλλά τα τεράστια σε μέγεθος τείχη αποδίδονται σε θεούς ή στους Κύκλωπες. Φτιάχνει επίσης έπιπλα, κάρα, σέλες, αγάλματα και πλοία στην κατασκευή των οποίων χρειαζόταν ιδιαίτερη σοφία την οποία του έδινε η Αθηνά.

Ο χαλκεύς ασχολείται με ότι έχει σχέση με τα μέταλλα. Η εξαγωγή των μετάλλων από το έδαφος δεν είναι μέσα στις αρμοδιότητές του. Στα ομηρικά χρόνια δεν υπάρχουν ορυχεία στην Ελλάδα και τα μέταλλα έρχονται από το εξωτερικό. Η Αίγυπτος προμηθεύει τους Έλληνες με χρυσό, η Κύπρος με χαλκό αλλά η προέλευση του σιδήρου είναι άγνωστη. Η εισαγωγή των μετάλλων γίνεται από μεσάζοντες για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Πλοία γεμάτα σίδηρο πλέουν προς την Κύπρο και γυρίζουν με χαλκό. Ο μεταλλουργός, ο οποίος ως τώρα εργαζόταν με χαλκό, στρέφεται προς το σίδηρο, ο οποίος είναι πιο δύσκολος στην επεξεργασία. Η τεχνική παραμένει ίδια. Μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι οι μεταλλουργοί της Ομηρικής εποχής επεξεργάζονταν και το χρυσό. Ήταν δηλαδή και χρυσοχόοι καθώς μας ενημερώνει ο Όμηρος για τα κοσμήματα τα οποία έφτιαχναν. Χρυσός, ασήμι, κεχριμπάρι (ήλεκτρο) ή λευκός χρυσός, λάμπουν πάνω στα όπλα, στα ρούχα, στα αυτιά και στα χέρια των γυναικών, στην επίπλωση και ακόμα στους τοίχους των παλατιών. Ο Όμηρος μας πληροφορεί ότι τα μέταλλα και οι πολύτιμοι λίθοι προέρχονταν από την Ανατολή. Το ασημένιο δοχείο το οποίο ο Αχιλλέας προσφέρει ως βραβείο θεωρούνταν το ωραιότερο από όλα όσα υπάρχουν στη γη, και είχε κατασκευαστεί από Σιδόνιους. Ένα άλλο δοχείο ασημένιο με χρυσά σκαλίσματα, το οποίο θεωρούνταν ως το πιο πολύτιμο από τα αντικείμενα αξίας τα οποία υπήρχαν στο παλάτι του Μενέλαου, είχε δοθεί σε αυτόν από το βασιλιά της Σιδονίας. Η ωραία Ελένη έδειχνε με υπερηφάνεια ένα καλάθι εργασίας από ασήμι και χρυσό, δώρο το οποίο είχε έρθει από την Αίγυπτο. Ο Διομήδης είχε ένα χρυσό κύπελλο το οποίο ο παππούς του έφερε από τη Λυσία. Πολλά κοσμήματα τα έφερναν από το εξωτερικό και δε γίνονταν εισαγωγή τους.

Από τις αφηγήσεις ότι ο Εύμαιος και ο Οδυσσέας έκοβαν δέρμα αγελάδας και κατασκεύαζαν τα σανδάλια τους, μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι οι επαγγελματίες του είδους δεν είχαν μεγάλη πελατεία. Τα δέρματα των βοδιών και των αγελάδων μουσκεύονταν σε λίπος και έπειτα αφήνονταν να στεγνώσουν τεντωμένα μέχρι να φύγει η υγρασία και να μπορούν να μεταποιηθούν. Οι σκυλοτόμοι επεξεργάζονταν τα δέρματα και έφτιαχναν ρούχα, δερμάτινα αντικείμενα και ασπίδες ή πανοπλίες της εποχής.

Η κεραμεία, από την άλλη, ήταν μια βιοτεχνία με έντονη κινητικότητα. Στις περιοχές όπου υπήρχε άφθονος πηλός χωρίς αμφιβολία κάθε οικογένεια έφτιαχνε τα δικά της καθημερινά σκεύη. Αλλά σε όσες περιοχές δεν υπήρχε πηλός οι άνθρωποι έπρεπε να αγοράζουν ότι χρειαζόνταν και έτσι ο κεραμεύς μπορούσε να είναι ένα προσοδοφόρο επάγγελμα. Πολλά αγγεία της Μυκηναϊκής εποχής έχουν έντονες ομοιότητες και αυτό μας κάνει να σκεφτούμε ότι ίσως από τότε να υπήρχαν εργαστήρια κεραμοποιίας.

1.2. Η πειρατεία στα ομηρικά χρόνια.

Ένα γένος δε θα μπορούσε ποτέ να είναι αύταρκες και έτσι αυτός που ήταν η κεφαλή της οικογένειας έπρεπε να προμηθευτεί τα αναγκαία από την αγορά

στην πόλη. Εκεί βρίσκονταν τα εσωτερικά κέντρα κυκλοφορίας. Εκεί γίνονταν απλές συναλλαγές οι οποίες έφερναν τον παραγωγό και τον καταναλωτή πρόσωπο με πρόσωπο. Οι κτηνοτρόφοι και οι τεχνίτες πουλούσαν τα προϊόντα τους και συνεργάζονταν με τους μεσάζοντες. Ο καθένας έκανε μόνο όση δουλειά χρειαζόταν. Κανένας δε ζούσε από την μεταπώληση των προϊόντων. Το επάγγελμα του εμπόρου δεν έχει εμφανιστεί ακόμα. Έτσι στα ομηρικά χρόνια το εμπορικό σύστημα βασίζεται στην πώληση των προϊόντων που ο καθένας παράγει.

Στα πρώτα χρόνια της εποχής αυτής η αγορά ήταν τέτοια ώστε όλες οι οικογένειες μπορούσαν να πουλήσουν αυτά που κατασκεύαζαν και να αποκτήσουν ότι χρειαζόνταν. Η εξάπλωση της οικονομίας της πόλης συνδέθηκε με την συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση και τη σταθερή προσφορά. Οι άνθρωποι χρειαζόνταν περισσότερα επεξεργασμένα τρόφιμα. Ακόμα και ο Λαέρτης είχε στα ιδιαίτερα δωμάτιά του μια μπανιέρα και αιθέρια έλαια. Η δημιουργία θησαυροφυλακίων έγινε για τους ευγενείς όχι μόνο μια μέθοδος για τη συγκέντρωση καταναλωτικών προϊόντων και εργαλείων συναλλαγής, αλλά μια απαραίτητη προϋπόθεση για πολιτική επιρροή. Ένα πλούσιο σπίτι δεν μπορούσε να μην έχει ωραία έπιπλα, χαλιά, μπρούτζινες και σιδερένιες διακοσμήσεις, κοσμήματα, βάζα και σπάνια όπλα. Στην ομηρική Ελλάδα όμως δεν υπήρχαν ούτε τα υλικά ούτε οι τεχνίτες για να τα φτιάξουν. Έπρεπε όλα να εισαχθούν από το εξωτερικό.

Αυτό δεν ήταν αρχικά εύκολο. Κάθε ξένος θεωρούνταν εχθρός. Υπήρχε μόνο μια γνωστή μέθοδος για να πάρει κανείς αυτό που κατείχαν, να το πάρει με τη βία. Ο πόλεμος και η πειρατεία ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα μέθοδοι νόμιμοι όπως ακριβώς το κυνήγι και το ψάρεμα. Τα ομηρικά ποιήματα είναι γεμάτα αφηγήσεις από επιδρομές Ελλήνων εναντίων Ελλήνων. Με αυτό τον τρόπο τα κοπάδια αυξάνονται και καινούριοι δούλοι αποκτώνται. Αλλά τα μέταλλα και τα πολύτιμα αντικείμενα βρίσκονται μόνο σε μακρινές χώρες, ιδιαίτερα στην Ανατολή. Για να τα κερδίσουν όλα αυτά έπρεπε να ταξιδέψουν θάλασσες γεμάτες τέρατα και γενναίους πολεμιστές να κατατροπώσουν. Εκεί οι πειρατές έβρισκαν εύκολη λεία και οι έμποροι μια υπέροχη αγορά.

Καθώς ο στόλος του Μίνωα είχε εξαφανιστεί, εμφανίστηκαν οι άνθρωποι της θάλασσας οι οποίοι έπλεαν στο Αιγαίο κουβαλώντας εμπορεύματα αλλά και κάνοντας επιδρομές στην πρώτη ευκαιρία. Πήγαιναν στην Κύπρο για να ανταλλάξουν σίδηρο με χαλκό, να πουλήσουν δούλους στην Ιθάκη και στα γειτονικά νησιά, και να κάνουν επιδρομές στους Θεσπρωτούς και στους Φοίνικες.

Οι Φοίνικες όμως πήραν το πάνω χέρι εξασκώντας μια θαλασσοκρατία. Είδαν ότι ήταν προς το συμφέρον τους το να μην τρομάζουν τους ανθρώπους, και προτίμησαν να θέλξουν τους ντόπιους με ευκαιρίες (συχνά βέβαια εξαπατώντας τους), αφήνοντας τη βία για στιγμές στις οποίες δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι άλλο. Στη δύση, όπου δεν μπορούσαν να καταλάβουν τη γλώσσα των ανθρώπων εξασκούσαν το σιωπηλό εμπόριο. Στα νησιά έστηναν τέντες και προωθούσαν τα προϊόντα τους στο εσωτερικό με μικρές βάρκες. Σε μέρη όπου συναντούσαν δυσκολίες έκαναν ένα πλούσιο δώρο στο βασιλιά και έπαιρναν την άδειά του για να εμπορευτούν. Έτσι η Σιδώνα έγινε η αποθήκη για προϊόντα που εξαγόταν από την Κύπρο, την Αίγυπτο, τη Λιβύη και την Αιθιοπία. Σε αυτή την πόλη οι δούλοι κατασκεύαζαν ρούχα, χαλιά, μπρούτζο και κοσμήματα για εξαγωγή. Έτσι οι Φοίνικες είχαν ότι χρειαζόνταν καθώς και το εμπορικό πνεύμα για να κάνουν κερδοφόρα ταξίδια στο Αιγαίο και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Μια σκηνή στην Οδύσσεια τους περιγράφει ως έμπειρους ναυτικούς και κερδοσκοπούς εμπόρους. Πηγαίνουν στη Συρία, ένα μέρος πλούσιο σε κρασί, καλαμπόκι, αρνιά και βόδια. Πουλούν άχρηστα πράγματα και μερικά καλά κοσμήματα. Παραμένουν εκεί ένα ολόκληρο χρόνο διαλαλώντας και επιδεικνύοντας την πραμάτεια τους. Οι πιο πειστικοί από αυτούς πηγαίνουν στα πλούσια σπίτια και προκαλούν με τα καλύτερα κομμάτια τους τις γυναίκες. Μετά έρχονται στην Ελλάδα κουβαλώντας πολυτελή αντικείμενα και γυρίζουν με τρόφιμα, δούλους και καμιά φορά και επιβάτες.

Όσο καιρό η Ελλάδα στεκόταν παθητικά στις πειρατικές και εμπορικές επιδρομές των Φοινίκων, μόνο δυο νησιά ήταν σε θέση να λάβουν ενεργό μέρος σε αυτές. Αυτά ήταν η Λήμνος και η Κρήτη. Οι Λήμνιοι είχαν συναλλαγές με τη Θράκη και τον Ασιατικό Ελλήσποντο. Τους βρίσκουμε στον Τρωικό πόλεμο να προμηθεύουν τους Αχαιούς με κρασί και να λαμβάνουν μπρούτζο, σίδηρο, βόδια και αιχμάλωτους. Το νησί τους είχε γίνει αγορά δούλων. Οι Κρήτες επανέφεραν τις σχέσεις που είχαν οι πρόγονοί τους με την Αττική, την αγορά της Πύλου και τους Δελφούς. Ήταν γνωστοί στην Ιθάκη αλλά οι θαλασσοπόροι της Κρήτης έλκονταν ιδιαίτερα από τις χώρες του νότου. Οι φανταστικές περιπέτειες που περιγράφονται στην Οδύσσεια έχουν ιστορική βάση.

1.2.1. Το εμπόριο στα ομηρικά χρόνια.

Όταν γύρισαν οι Έλληνες από τον Τρωικό πόλεμο άρχισαν να ασχολούνται με τη ναυσιπλοΐα. Παντού υπήρχαν προφυλαγμένα λιμάνια και οι ναυτικοί μπορούσαν να καλύπτουν μεγάλες αποστάσεις χωρίς να διακινδυνεύουν, και ταυτόχρονα δε χρειαζόνταν πολλές προμήθειες καθώς το Αιγαίο είναι γεμάτο νησιά. Έτσι ξεκίνησαν να φτιάχνουν και αυτοί πλοία. Αυτά ήταν δύο ειδών, το πολεμικό ή πειρατικό που ήταν μακρύ και στενό με κατάρτια και πανιά και μπορούσε να ταξιδεύει με μεγάλη ταχύτητα². Το φορτηγό πλοίο ήταν φαρδύτερο, με στρογγυλεμένες άκρες και η ταχύτητα δεν ήταν τόσο σημαντική όσο οι μεγάλοι χώροι αποθήκευσης.

Σύντομα οι Έλληνες ξεπέρασαν τους Φοινίκες στη ναυσιπλοΐα. Μια από τις κυριότερες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν ήταν η εύρεση της κατάλληλης ξυλείας, την οποία εισήγαγαν από άλλες χώρες. Μετά από την κατασκευή του το πλοίο έπεφτε στη θάλασσα με τη βοήθεια μιας μηχανής την οποία εφεύρε ο Αρχιμήδης. Ένα πολυτελές πλοίο είχε τέσσερα καταστρώματα, στο κατώτερο είχαν το φορτίο, στο δεύτερο τους κωπηλάτες οι οποίοι κάθονταν σε είκοσι πάγκους, στο τρίτο τις καμπίνες για το πλήρωμα και οι στρατιωτικοί και ευγενείς διέμεναν στο τέταρτο κατάστρωμα. Οι καμπίνες των τελευταίων είχαν μωσαϊκό και τα έπιπλα, οι πόρτες και τα ταβάνια ήταν διακοσμημένα με γούστο και πολυτέλεια. Στο ανώτερο κατάστρωμα βρισκόταν ένα γυμναστήριο το οποίο ήταν ανάλογο με τις διαστάσεις του πλοίου και γύρω του βρισκόταν κήποι γεμάτοι λουλούδια και φυτά. Οι κήποι αυτοί ήταν ειδικά διαμορφωμένοι με φυσικό χώμα και ποτίζονταν όπως όλοι. Υπήρχαν αγάλματα και ζωγραφιές στους τοίχους. Πολλά πλοία είχαν βιβλιοθήκη, μαρμάρινο μπάνιο και στάβλους.

² Βλέπε Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου, Αιμιλίου Μιρώ, σελ 254

Για τη διατήρηση του φαγητού σε μακρινά ταξίδια είχαν μικρά ενυδρεία γεμάτα ψάρια τα οποία σιγά-σιγά κατανάλωναν. Στα πλάγια των πλοίων υπήρχαν η κουζίνα, ο φούρνος και οι μύλοι. Πολλά πλοία μετέφεραν μεγάλες πέτρες τις οποίες εκσφενδόνιζαν σε εχθρικά πλοία με ειδικές μηχανές οι οποίες λειτουργούσαν με σκοινιά. Έξι οπλισμένοι άνδρες, δυο από τους οποίους ήταν τοξότες, παρέμεναν σε ειδικό χώρο γεμάτο πέτρες και βέλη για την προστασία του πλοίου. Άλλα είχαν και καταπέλτη, τον οποίο είχε εφεύρει ο Αρχιμήδης, για να εκσφενδονίζουν πέτρες και μεταλλικά κομμάτια. Στα πλάγια μερικά πλοία είχαν σιδερένια αγκάθια για να εμποδίζουν την επιβίβαση σε αυτά. Στα μεγάλα πλοία γύρω από τα κατάρτια και τους καταπέλτες υπήρχαν πολλοί πλήρως οπλισμένοι άνδρες. Υπήρχαν δώδεκα άγκυρες, τέσσερις ξύλινες και οκτώ σιδερένιες.

Οι Κύπριοι χρησιμοποιούσαν στην κατασκευή των πλοίων το πεύκο που φύεται στα νησιά καθώς ήταν ανώτερο από την ξυλεία που χρησιμοποιούντο μέχρι τότε. Τα μεγάλα πλοία κατασκευάζονταν από βελανιδιά ή οξιά η οποία άντεχε το βάρος τους όταν τα τραβούσαν στη στεριά. Τα πανιά φτιάχνονταν από διάφορα υλικά. Στην Αίγυπτο χρησιμοποιούσαν τον πάπυρο ενώ στην Ελλάδα κάποιο τύπο καραβόπανου. Οι πλούσιοι επιθυμούσαν βαμβακερά ή λινά πανιά βαμμένα σε όμορφα χρώματα, συνήθως πορφυρό ή μοβ. Τα σχοινιά φτιάχνονταν από κατσικίσιες τρίχες και φυτά και είχαν μεγάλο μέγεθος και βάρος. Οι ναύτες ήταν πολίτες, ξένοι και πολύ συχνά δούλοι.

Στις καταιγίδες έκαναν σπονδές στον Ποσειδώνα ή στον Κάστορα και τον Πολυδεύκη. Όταν σώζονταν έκαναν θυσίες και γιορτή. Τη νύχτα άναβαν δυο μεγάλες φωτιές για να φανερώνουν το πλοίο, τις οποίες ονόμαζαν Διόσκουρους. Στα άτομα τα οποία υπέφεραν από ναυτία έδιναν *Thymum Tragoiganum*. Παρόλο που δεν είχε εφευρεθεί η πυξίδα, οι αρχαίοι ναυτικοί ανοίγονταν στη θάλασσα χρησιμοποιώντας τα αστέρια και κυρίως τη Μεγάλη Άρκτο. Τα ονόματα των ανέμων είχαν ήδη δοθεί από την εποχή του Τρωικού πολέμου και ο Όμηρος αναφέρει το Βοριά, τον Εύρο της ανατολής, το Νοτιά και το Ζέφυρο της δύσης. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ο Βοριάς ήταν δυνατός, ξηρός και επικίνδυνος συνοδευόμενος συχνά από αστραπές, χαλάζι και χιόνι. Ο Εύρος (ή Σιρόκος) στην αρχή είναι ζεστός και ξηρός αλλά πάνω από το Αιγαίο υγραίνεται και φέρνει βροχές ιδιαίτερα στη Λέσβο. Ο Νοτιάς φυσά κυρίως το φθινόπωρο στην Ελλάδα και φέρνει βροχές.

Η σφοδρότητα των ανέμων ήταν μεγάλη στα νησιά και οι ναυτικές δραστηριότητες μειώνονταν το χειμώνα. Πολλά πλοία μετάφεραν και δύτες, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για να απελευθερώνουν τις μπλεγμένες άγκυρες, και για να βρίσκουν φορτία που είχαν πεταχτεί στο νερό σε στιγμές κινδύνου. Οι φάροι στα λιμάνια και τα ακρωτήρια έκαναν τότε την εμφάνισή τους, ήταν μεγάλα και αριστοτεχνικά οικοδομήματα, και το φως τους ήταν ορατό σε απόσταση εκατό μιλίων.

Αλλά οι άνθρωποι αυτοί δεν έγιναν θαλασσόλυκοι σε μια μέρα. Η ναυτική επιστήμη ήταν για αρκετό καιρό στο ξεκίνημά της. Αρχικά ο οδηγός της πλοήγησής τους ήταν μόνο ο ήλιος, το φεγγάρι και τα αστέρια. Σπάνια πλέουν κατά τη διάρκεια της νύχτας. Αν ένα ταξίδι έχει μεγάλη διάρκεια, κανείς δεν ξέρει αν βρίσκονται στη δύση όπου ο ήλιος πάει κάτω από τη γη, ή στην ανατολή όπου ανατέλλει. Σε τέτοιες συνθήκες οι αποστάσεις φάνταζαν τεράστιες. Το ταξίδι από τη Φοινίκη προς τη Λακεδαιμόνια και την Τροία φάνταζε ως μια υπέροχη περιπέτεια. Απομακρύνονταν από τις ακτές μόνο όταν δεν είχαν άλλη λύση. Όταν υπάρχει θαλασσοταραχή βρίσκουν καταφύγιο σε κάποιο λιμανάκι.

Όταν ο άνεμος είναι αντίθετος δεν τολμούν να πλεύσουν και περιμένουν να αλλάξει. Έτσι βλέπουμε ότι οι Έλληνες ναυτικοί πλέουν μόνο όταν έχει καλό καιρό, στη διάρκεια της ημέρας, κοντά στην ακτή και καταφεύγουν σε λιμάνια όταν η θάλασσα αγριεύει.

Το εμπόριο διεξάγεται κάτω από δύσκολες συνθήκες. Η δύσκολη ζωή στη χώρα τους έκανε τους ανθρώπους να στρέφονται προς τη θάλασσα. Για αρκετό καιρό οι άνθρωποι που ζούσαν στην ξηρά περιφρονούσαν και λυπόνταν τους θαλασσοπόρους. Τους έλεγαν ψαροφάγους και απορούσαν πώς μπορούσαν να μένουν για μήνες μακριά από την οικογένειά τους παλεύοντας με τα κύματα. Ο Ησίοδος αναφέρει την προτίμησή του προς την αγροτική ζωή και θεωρεί ότι οι ναυτικοί είναι τρελοί που ρισκάρουν τη ζωή τους. Ο γιος του Αλκίνοου προσβάλλει τον Οδυσσέα όταν του λέει ότι είναι σαν τον καπετάνιο ενός πλοίου που στο μυαλό του έχει μόνο το κέρδος και τα προϊόντα.

Η αριστοκρατία σύντομα εντυπωσιάστηκε από τις θαλάσσιες περιπέτειες και μάχες. Το εμπόριο είναι λαϊκό, αλλά η πειρατεία ευγενής. Είναι τιμή να φέρνεις λάφυρα στη χώρα σου άρα θα είναι τιμή να φέρνεις πλοία με πλούσιο φορτίο και κοπάδια ζώων. Όταν έχουν ένα άγνωστο επισκέπτη τον ρωτούν αν είναι πειρατής. Αν του πουν ότι είναι έμπορος τους διαψεύδει λέγοντας ότι είναι πειρατής και έχει γίνει πλούσιος, ισχυρός και τιμημένος στη χώρα του από αυτή του τη δραστηριότητα. Πολλοί από του γιους που είχαν κάνει οι πλούσιοι με τις δούλες τους στρέφονταν προς την πειρατεία καθώς τους έλκυαν η θάλασσα και οι μάχες. Όταν ο δρόμος άνοιξε, οι αριστοκράτες τον ακολούθησαν. Δόξα και κέρδος ζητούσαν. Ο Μενέλαος επιδεικνύει το παλάτι του που ήταν γεμάτο χρυσό, ήλεκτρο, ασήμι και ελεφαντόδοντο λέγοντας <<Υπάρχει θνητός ο οποίος μπορεί να ανταγωνιστεί τα πλούτη μου; Γιατί πραγματικά μου κόστισε πολλά πλοία και περιπλανήσεις για να φέρω αυτά τα αγαθά στο σπίτι μου μετά από επτά χρόνια. Έχω πάει στην Κύπρο, τη Φοινίκη και την Αίγυπτο. Έχω επισκεφθεί τους Αιθίοπες, τους Σιδώνιους και τη Λιβύη. Ο Οδυσσέας είναι ο τύπος ανθρώπου που είναι άπληστος για τέτοιες περιπέτειες. Θα μπορούσα να επιστρέψω στην πατρίδα μου εδώ και πολύ καιρό, αλλά προτίμησα να μαζέψω θησαυρούς περιπλανώμενος σε ένα μεγάλο μέρος της γης>>. Όπου πηγαίνει καταφέρνει να αποκτήσει πολύτιμα αγαθά, τα οποία κρύβει σε ένα κιβώτιο κλεισμένο με ειδικό τρόπο, ώστε μόνο αυτός να μπορεί να το ανοίξει. Όταν τελικά φτάνει στη χώρα του ανακοινώνει περιχαρής ότι έφερε αρκετά για να ζήσει η οικογένειά του ως τη δέκατη γενιά. Οι Έλληνες χρειάζονταν μέταλλα και πολυτελή υφάσματα. Πρόσφεραν αγροτικά είδη, ζώα και λίγους δούλους. Στις ανταλλαγές δεν υπήρχε ισορροπία και αποφάσισαν να τη φέρουν με τη βία.

Μόλις οι άνθρωποι κατάλαβαν τα πλεονεκτήματα των ειρηνικών συναλλαγών, οι έμποροι άρχισαν να γίνονται αποδεκτοί και να εμπορεύονται από πόλη σε πόλη. Αυτό γινόταν όλο και ευκολότερο από την επικράτηση και την εξάπλωση της φιλοξενίας. Μέσω αυτής μπορεί ο έμπορος να ταξιδεύει σε μακρινές χώρες χωρίς φόβο, και να κάνει σχέσεις και επαφές οι οποίες παραμένουν. Στην αρχή τη φιλοξενία απολάμβαναν μοναχικοί ταξιδιώτες, αλλά υπήρχε τάση για εξάπλωση. Η Ιλιάδα αναφέρει έναν πλούσιο άνθρωπο, ο οποίος έμενε κοντά στο δρόμο και καλωσόριζε όλους τους ταξιδευτές. Βλέπουμε ότι η εχθρικότητα απέναντι στους ξένους έγινε φιλικότητα, ή όπως έλεγαν η αξενία έγινε ευξενία.

Εκτός από τις ηθικές προϋποθέσεις, το εμπόριο χρειάζεται και τεχνικές. Όσο πρωτόγονο και αν είναι ένα σύστημα ανταλλαγής, χρειάζεται μέτρα και σταθμά. Η ομηρική Ελλάδα έχει ως μέτρα μήκους την παλάμη, το βήμα και το στάδιο, και ως μέτρο επιφάνειας το τετραγωνικό στάδιο. Το πιο συχνό μέτρο

χωρητικότητας είναι ο Φοίνιξ, ο οποίος περιέχει αρκετό σιτάρι για έναν άνθρωπο για μια μέρα. Η ζυγαριά χρησιμοποιείται για πολύτιμα όπως για το βάρος του χρυσού.

Αλλά πώς ορίζονταν και συγκρίνονταν οι αξίες; Ως μονάδα μέτρησης της αξίας χρησιμοποιούνταν το βόδι. Ένα όμορφο, ικανό και καλοαναθρεμμένο κορίτσι άξιζε πολλά βόδια, μια γυναίκα σκλάβα άξιζε από τέσσερα έως είκοσι, ένας τρίποδας δώδεκα, και ο σπλισμός ενός άνδρα από εννιά ως εκατό. Το βόδι δε λαμβάνει μέρος στις συναλλαγές. Είναι μια σταθερά από την οποία κανονίζονται οι τιμές. Στα αρχαία εμπορικά συστήματα συναντούμε συχνά μια σταθερή αξία, με την οποία συγκρίνονται όλα τα αγαθά.

Όταν εξαπλώθηκαν οι εμπορικές σχέσεις τα αρνητικά αυτού του συστήματος έγιναν εμφανή. Τα πλεονεκτήματα της πληρωμής με μέταλλα αναγνωρίστηκαν καθώς παρείχαν μεγάλη ευκολία. Οι Λήμνιοι παίρνουν χαλκό και σίδηρο για το κρασί τους. Ο αιχμάλωτος πολέμου προσφέρει μπρούτζο, σίδηρο και χρυσό ως λύτρα. Το μέταλλο μπορεί να δίνει κανονισμένη αξία σε μια καθορισμένη ποσότητα. Στην Ελλάδα χρησιμοποιούσαν τη σταθερά του χρυσού από τα Μυκηναϊκά χρόνια, το τάλαντο. Το βάρος του δεν ήταν μεγάλο σε σχέση με την αξία του, αλλά καθώς το χρυσάφι είναι σπάνιο στην ομηρική περίοδο, το τάλαντο δε χρησιμοποιείται ως νόμισμα. Το ασήμι δεν το χρησιμοποιούσαν γιατί ήταν πολύ λίγο και ο σίδηρος και ο μπρούτζος ήταν ευρέως διαδεδομένα μέταλλα.

Αλλα αντικείμενα χρησιμοποιούνταν ευκολότερα στις συναλλαγές γιατί βρίσκονταν σε κάθε σπίτι, όπως οι τρίποδες. Οι άνθρωποι τους είχαν για οικιακή χρήση, αλλά και ως επένδυση. Είχαν διαφορές στο μέγεθος, τη χωρητικότητα, το βάρος και την αξία. Αλλά αυτά τα αντικείμενα ήταν, όπως τα τάλαντα, μέσα συναλλαγής και όχι μονάδες αξίας. Στα ομηρικά ποιήματα η αξία ενός αντικειμένου δεν υπολογίζεται σε τρίποδες, αλλά βλέπουμε τρίποδες να αξίζουν δώδεκα βόδια.

Το εμπόριο που ξεκίνησε στη θάλασσα, βρήκε δυσκολίες στην ξηρά, λόγω της μορφολογίας της χώρας. Ψηλά βουνά, μικρές πεδιάδες και ορημικά ποτάμια έφερναν δυσκολίες στην επικοινωνία. Τα αγαθά μεταφέρονταν από ανθρώπους, μουλάρια και κάρα με δύο ή τέσσερις ρόδες. Τα οχήματα αυτά ήταν εύθραυστα και σε περίπτωση ατυχήματος δεν μπορούσαν να τα επιδιορθώσουν. Ο Ησίοδος αναφέρει ότι αν σπάσει ο άξονας το φορτίο είναι χαμένο. Οι δρόμοι ήταν φτιαγμένοι από τα Μυκηναϊκά χρόνια και διαπλατυσμένοι για να περνούν τα κάρα. Πολλοί δρόμοι ήταν στενοί και κακοφτιαγμένοι, αλλά καλύτερευαν και φάρδαιναν καθώς πλησίαζαν μεγάλες πόλεις, φρούρια και λιμάνια. Παρόλα τα αρνητικά τους αυτοί οι δρόμοι κάνουν την επικοινωνία δυνατή για μεγάλες αποστάσεις. Από την Πύλο ως τη Σπάρτη ένα κάρο κάνει δύο μέρες, με λίγες ώρες ανάπαυση κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Η ναυσιπλοΐα κρατά ζωντανή την επικοινωνία. Αξιοσημείωτη πρόοδος υπάρχει στις θαλάσσιες μεταφορές. Η μεταφορά επιβατών και αγαθών είναι οργανωμένη. Παλιά ήταν δύσκολο να μπει κάποιος σε ένα πλοίο το οποίο δεν του ανήκε. Οι ναυτικοί θα μπορούσαν να πουλήσουν το άτομο ως δούλο και να μοιραστούν τις αποσκευές, και έτσι οι άνθρωποι ήταν αναγκασμένοι να εξαγοράσουν την ελευθερία τους πριν επιβιβαστούν στο πλοίο. Μια γυναίκα από τη Σιδώνα που ήθελε να επιστρέψει στο σπίτι της με ένα πλοίο το οποίο είχαν συμπατριώτες της, τους έδωσε τρία χρυσά βάζα και ένα μικρό δούλο. Ένας Κρητικός που ήθελε να ταξιδέψει στην Πύλο, έδωσε στους Φοίνικες

ναυτικούς ένα μεγάλο μέρος από τους θησαυρούς του. Στην ομηρική εποχή οι έμποροι δεν είναι υποχρεωμένοι να έχουν δικό τους πλοίο ή να νοικιάσουν ένα. Οι μεταφορές είναι διασφαλισμένες συχνά από δημόσιες υπηρεσίες. Πλοία μεταφέρουν ανθρώπους και ζώα μεταξύ της Ιθάκης και της ενδοχώρας. Οι Φαίακες είναι εξαιρετικοί ναυτικοί και έχουν συνηθίσει να μεταφέρουν επιβάτες. Αυτή η πρακτική ήταν τόσο συνηθισμένη όπου στην Οδύσσεια συναντούμε τη λέξη <<έμπορος>>, η οποία αναφέρεται στον επιβάτη που πληρώνει ένα ποσό για να πάει κάπου χωρίς ο ίδιος να έχει δικό του πλοίο, ή ο επιβάτης τον οποίο μεταφέρει ένα πλοίο και αφού τον αφήσει, συνεχίζει στον προορισμό του.

Έτσι, προς το τέλος της ομηρικής περιόδου η γλώσσα του εμπορίου αρχίζει να αναπτύσσεται. Οι άνθρωποι αρχίζουν να συνεργάζονται ενώνοντας τα κεφάλαιά τους. Ένας Κρητικός και ένας Φοίνικας ιδρύουν εταιρεία εξαγωγών στη Λιβύη. Το εμπορικό δίκαιο αρχίζει να σχηματίζεται. Τα κέρδη μοιράζονται σύμφωνα με κάποιους κανόνες: ο καπετάνιος διαλέγει πρώτος από το σύνολο, ως πληρωμή για το κόστος του πλοίου και τη διεξαγωγή της επιχείρησης, και τα υπόλοιπα μοιράζονται σε ίσα ποσά ανάμεσα σε όλους τους συνεργάτες συμπεριλαμβανομένου και του καπετάνιου. Ήδη στις παραθαλάσσιες πόλεις οι μεγάλοι έμποροι δεν ταξιδεύουν με τα πλοία τους, καθώς συνενώνονται και σχηματίζουν τους <<Πρυτάνεις των ναυτικών>>. Έχουν υπό τον έλεγχό τους τα πλοία και τα πληρώματα. Οι ιδιοκτήτες των πλοίων δεν είναι καπετάνιοι και πλουτίζουν από τη ναυτιλία χωρίς να δουλεύουν στη θάλασσα.

Μια Φοινικική πόλη παρουσιάζει τη μεγαλύτερη πρόοδο στο εμπόριο την ομηρική εποχή. Όλη η ζωή επικεντρώνεται στο λιμάνι όπου υπάρχουν και τα μαγαζιά. Παρουσιάζονται πόλεις στις οποίες τα αγροτικά ενδιαφέροντα δεν επικρατούν. Έτσι σε κάποια μέρη η εδαφική και στρατιωτική αριστοκρατία βρίσκει τους διαδόχους της στους πλούσιους πλοιοκτήτες. Οι δραστηριότητες των ανθρώπων δεν μπορούσαν πια να περιοριστούν στο Αιγαίο. Οι ορίζοντές τους διευρύνονταν. Όλοι αυτοί οι ναυτικοί που επιθυμούσαν έντονα να επισκεφθούν πολλές πόλεις και να μάθουν τους τρόπους και τη γνώση πολλών ανθρώπων, ήταν αυτοί που έδιναν γεωγραφικές πληροφορίες και δημιουργούσαν επαφές.

Από τη Θράκη εισάγονταν κρασιά, σπαθιά και πολύτιμα αγγεία. Η Κύπρος εξήγαγε χαλκό και για να δια τηρήσει τις καλές της σχέσεις με την Πελοπόννησο, ο βασιλιάς της έστειλε στον Αγαμέμνονα δώρα. Το εμπόριο γινόταν με τη Φοινίκη και την Αίγυπτο και έφτανε ως την Αιθιοπία. Οι Φοίνικες πήγαιναν στην Ελλάδα για να εμπορευτούν ασήμι, αγγεία, χαλιά, ζώα, κρασί και δούλους. Η Αίγυπτος, πλούσια και μυστηριώδης χώρα, έλκυε τους λάτρεις της περιπέτειας. Παλιά πίστευαν ότι όποιος πήγαινε εκεί δεν επέστρεφε, αλλά τώρα πια αυτή η δοξασία είχε αλλάξει.

Ο Οδυσσεύς αναφέρει ότι <<ο ευνοϊκός άνεμος του Βοριά μας έσπρωξε, γρήγορα σαν ποταμός, από την Κρήτη και σε πέντε μέρες φτάσαμε στην Αίγυπτο>>. Ο Έλληνας ταξιδιώτης γνωρίζει ότι πίσω από το νησί της Πάρου θα βρει ασφαλές αγκυροβόλιο και αν προχωρήσει θα βρει την πόλη με τις εκατό πύλες όπου ο χρυσός είναι άφθονος. Από εκεί μπορεί κανείς να φέρει πολύτιμα μέταλλα σε ράβδους ή καλλιτεχνήματα, λινά υφάσματα, ελεφαντόδοντο, ίνες πάπυρου για την παραγωγή σκοινιών, αρώματα και φάρμακα. Πολλοί Έλληνες πηγαίνουν να βρουν την τύχη τους στην Αίγυπτο. Στην Ιθάκη υπήρχε ένας ηλικιωμένος άνδρας τον οποίο αποκαλούσαν Αιγύπτιο, και του οποίου ο μικρότερος γιος ακολούθησε το παράδειγμά του και έφυγε αναζητώντας την περιπέτεια. Οι Πελοποννήσιοι πήγαιναν συχνά στη Λιβύη. Ένας Φοίνικας

έμπορος που θέλει να εμπορευτεί εκεί παίρνει έναν Κρητικό για οδηγό. Υπάρχει λοιπόν ιστορία εμπορικών σχέσεων και αποικισμού με την Αφρική.

Στην ομηρική περίοδο οι Έλληνες σπάνια ταξίδευαν στις δυτικές θάλασσες. Συνήθως έφταναν ως τη δυτική γραμμή των νησιών τους. Η Πύλος βρισκόταν στο τέλος μιας διαδρομής που ξεκινούσε από τη Λέσβο, τη Χίο, την Εύβοια μέσω θαλάσσης, αποφεύγοντας τις καταιγίδες του κάβου Μαλέα περνώντας από τη Βοιωτία, τον Ισθμό της Κορίνθου, τις Μυκήνες και τη Σπάρτη. Η Πύλος έτσι έγινε μια σημαντική αγορά και ένα μοναδικό κέντρο πληροφοριών. Το νησί της Κεφαλονιάς ήταν το σύνορο του προσβάσιμου κόσμου. Πέρα από αυτό το σημείο προς το βορά εκτεινόταν μια εχθρική θάλασσα. Παρόλα αυτά μερικοί ατρόμητοι ναυτικοί έφτασαν στην Κορσική και στην άκρη της Ιταλίας. Δούλοι ανταλλάσσονταν στη Σικελία. Το να πάει κανείς μακρύτερα ήταν κάτι που ξεπερνούσε τις δυνάμεις του ανθρώπου. Για να αποφύγει κανείς τη Χάρυβδη έπρεπε να πολεμήσει ενάντια στη Σκύλλα και σε θανατηφόρες μαγικές δυνάμεις. Το ασήμι έρχονταν, παρόλα αυτά, από μια μακρινή χώρα που από τις διηγήσεις φαίνεται να είναι η Ιβηρική χερσόνησος.

Παρόλο το φόβο που προκαλούν οι ομίχλες του βορά, οι Έλληνες έχουν γενναίους εξερευνητές. Από τον Ελλήσποντο έφτασαν στον Εύξεινο Πόντο. Πέρασαν με άσχημο καιρό μια θάλασσα στην οποία <<οι σκιές σκοτείνιαζαν κάθε δρόμο>>, γνώρισαν <<ανθρώπους για πάντα τυλιγμένους σε σύννεφα και ομίχλη>>. Είδαν τον τρομερό χειμώνα στον οποίο <<η απείσια νύχτα σκεπάζει τους δυστυχισμένους θνητούς>>. Έτσι έφτασαν στη χώρα των Λαιστρυγόνων και των Κιμμερίων. Αλλά μέχρι που έφτασαν αυτοί οι ηρωικοί πρωτοπόροι, αρκετά μακριά πάντως, για να φέρουν μαζί τους ιδέες για τη μεγάλη σε διάρκεια μέρα και τον ήλιο του μεσονυκτίου του βόρειου καλοκαιριού. Οι ιστορίες από αυτά τα ταξίδια δεν ξεχάστηκαν από τους ναυτικούς.

Η οικοτεχνία παραμένει κυρίαρχο στοιχείο της οικονομίας. Αλλά η οικονομία των πόλεων έχει κάνει ήδη τέτοια πρόοδο ώστε πολλοί άνδρες αφήνουν τις πόλεις και φεύγουν προς αναζήτηση ξένων αγαθών σε μεγάλες αποστάσεις, και αρχίζουν να δημιουργούν ένα είδος Μεσογειακού οικονομικού συστήματος. Σύντομα θα έρθει η ώρα που οι Έλληνες θα μπορούν να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους ενάντια στην εισβολή ξένων εμπόρων και θα τους ανταγωνίζονται σε μακρινές αγορές. Αυτοί που προηγουμένως μιλούσαν με εκτίμηση για τα σιδωνία αγαθά, τώρα πια αισθάνονται απέχθεια και μίσος για τους πλάνους Φοίνικες. Το μόνο που τους λείπει είναι η αναπτυγμένη βιοτεχνία. Αν αυξήσουν τα φορτία τους από φυσικά αγαθά και προμηθευτούν κατεργασμένα προϊόντα, θα κατακτήσουν τον κόσμο.

1.3. Το εμπόριο και το νόμισμα.

Ο Όμηρος σ' ένα μόνο χωρίο παρουσιάζει ναυτικούς εμπόρους, αλλά και σ' αυτό δε μιλάει για Έλληνες αλλά για Φοίνικες. Ο Εύμαιος αφηγείται στη 15^η ραψωδία της Οδύσσειας, πως όταν ήταν πολύ μικρός αρπάχτηκε με τη συνοχή μιας δούλας Σιδωνίας, από το πλήρωμα ενός φοινικικού πλοίου, που είχε έρθει για εμπόριο στη νήσο Σύρο. Μιλάει για αυτούς χωρίς επιείκεια: <<Μια μέρα εκεί μας ήρθαν Φοίνικες θαλασσοξακουσμένοι, κλέφτες, στο μαύρο πλοίο τους αμέτρητεςπραμάτειες κουβαλώντας>>. Αυτοί οι έμποροι τραβούν το πλοίο τους στην ακτή και εγκαθίστανται κοντά σ' αυτό. Πηγαίνουν από σπίτι σε σπίτι

μέχρι να εκποιήσουν όλα τα εμπορεύματά τους, χάντρες, υφάσματα, κοσμήματα, κεντητά πέπλα και άλλα. Ο Όμηρος μας τους περιγράφει τη στιγμή που προσπαθούν να πουλήσουν μέσα στο μέγαρο μιας πλούσιας κατοικίας, ένα περιδέραιο από κεχριμπάρι και χρυσό, στην κυρία του σπιτιού που είναι περιστοιχισμένη από της γυναίκες της. Ελέγχουν με το χέρι τους το βάρος του κοσμήματος, εξετάζουν την ποιότητά του, το παζαρεύουν. Την ίδια ώρα, η συνένοχός τους υπηρέτρια φεύγει παίρνοντας μαζί της τρία χρυσά κύπελλα και το μικρό Εύμαιο. Στο μέτρο των πωλήσεων που κάνουν, αναπληρώνουν το φορτίο τους με αγροτικά προϊόντα, που θα πάνε ύστερα να τα πουλήσουν αλλού.

Για όλες αυτές τις δουλειές, που καταγράφηκαν κανονικά από τον λογιστή του πλοίου, τους χρειάστηκε ένας χρόνος. Όταν ξαναγέμισαν το αμπάρι τους και μόλις άρχισε η ωραία εποχή, έφυγαν με τα πλοία τους κρυφά, γιατί χρησιμοποίησαν τις τελευταίες μέρες για να κάνουν μερικές κλεψιές. Αυτή η ρεαλιστική περιγραφή μας αποκαλύπτει αναμφίβολα, τον συνήθη ρυθμό των ναυτικών εμπορικών πράξεων.

Το ελληνικό εμπόριο της ομηρικής εποχής απασχολείτο με την εξαγωγή προϊόντων της ελληνικής βιοτεχνίας που ήδη βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη: είδη κεραμικής, όπλα, μάλλινα και λινά υφάσματα και κυρίως κρασί. Όχι το συνηθισμένο κρασί που έπιανε πολύ χώρο στα μικρά πλοία του 8^{ου} αιώνα, αλλά το μαύρο, πυκνό και υπόγλυκο κρασί, που για να το πιει κανείς, έπρεπε να προσθέσει πολύ νερό και το οποίο μεταφερόταν μέσα σε καλά κλεισμένους αμφορείς, χωρίς να πιάνει πολύ χώρο. Οι ναυτικοί της Χίου απέκτησαν από πολύ νωρίς μια ειδικότητα στο εμπόριο του κρασιού.

Στην εισαγωγή έρχονταν στην πρώτη γραμμή τα μέταλλα, που έλειπαν από το Αιγαίο και κυρίως ο κασσίτερος. Η Αίγυπτος προμήθευε αλάτι, νάτριο, ιατρικά βότανα που τα εκθειάζει η Οδύσσεια, σιτάρι και ένα είδος βασικό για την ιστορία του πολιτισμού τον πάπυρο. Οι θάλασσες του βορρά προμήθευαν με τη σειρά τους σιτάρι, δούλους και ξυλεία που όσο η Ελλάδα αποδασωνόταν, γινόταν περισσότερο απαραίτητη. Η μεταφορά της ξυλείας δια θαλάσσης, έθετε άλλωστε, ένα πρόβλημα ακόμα πιο δύσκολο από το πρόβλημα της μεταφοράς του κρασιού. Τα πλοία του 8^{ου} και του 7^{ου} αιώνα, δεν ήταν σε θέση να μεταφέρουν μεγάλες ποσότητες ξυλείας, γιατί έπιαναν πολύ χώρο και ήταν δύσκολο να στοιβαχτούν μέσα στο πλοίο. Η 6^η ραψωδία της Οδύσσειας, μας πληροφορεί, όμως, ότι οι Έλληνες ναυτικοί διέθεταν μια πολύ προχωρημένη τεχνική κατασκευής σχεδίων, που κατασκευάζονταν από μια εικοσάδα πολύ ξηρών κορμών δένδρων, συναρμολογημένων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζουν ένα είδος ωοειδούς, επίπεδης και σταθερής βάσης караβιού, ικανής να αντέξει στον άνεμο και την τρικυμία. Ίσως εδώ να βρίσκεται το μυστικό των πιο αρχαίων μεταφορών ξυλείας δια θαλάσσης.

Η ανταλλαγή είδους προς είδος, παίζει, αναμφιβόλως, βασικό ρόλο στην τεχνική των ανταλλαγών. Η διαδικασία της δε διαμορφώνει μεγάλες δυσκολίες. Εξ' αιτίας του μικρού αριθμού εμπορευμάτων που προσφέρονταν στην ανταλλαγή, δεν ήταν δύσκολο να διαμορφωθεί ένας πίνακας των σχετικών αξιών. Μια μεγάλη πρόοδος, η οποία θα διευκολύνει εξαιρετικά το θαλάσσιο εμπόριο, εμφανίζεται εν τούτοις από την αρχή της ομηρικής εποχής : γεννιέται το νόμισμα.

Έγιναν πολλές συζητήσεις και θα γίνουν ακόμη περισσότερες, γύρω από την εφεύρεση του νομίσματος. Ποιος άραγε είναι ο λαός ή ο αρχηγός κράτους, που είχε πρώτος την έμπνευση να κυκλοφορήσει μικρά σφραγισμένα τεμάχια

χρυσού, ασημιού ή ήλεκτρου(μίγμα χρυσού και ασημιού) ενός βάρους καθορισμένου και εγγυημένου από την αρχική του σφραγίδα; Αν πιστέψουμε τον Ηρόδοτο, πρώτοι οι Λύδιοι και συγκεκριμένα ο πρώτος τους βασιλιάς Γύγης, είχαν τυπώσει χρυσά και ασημένια νομίσματα. Αυτή η μαρτυρία, όμως, έχασε πολύ από την αξία της, από τη στιγμή που ανακάλυψαν στα θεμέλια του πρώτου ναού της Εφέσου, που ασφαλώς είχε κτιστεί πριν από την άνοδο στο θρόνο του Γύγη, ένα απόθεμα νομισμάτων. Πράγματι, φαίνεται ότι το νόμισμα εφευρέθηκε στις αρχές του 8^{ου} αιώνα, από τις ελληνικές πόλεις της Ασίας και διαδόθηκε, αρκετά γρήγορα στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Ο Όμηρος γνώριζε, βέβαια, το νόμισμα. Η αγάπη του, όμως στον αρχαϊσμό, φυσική σ' έναν ποιητή, που αναφέρεται στους ήρωες της πιο αρχαίας εποχής, του απαγόρευε να μνημονεύσει σαν μέτρο αξίας, πλάι στο βόδι, τίποτε άλλο από το τάλαντο του χρυσού. Αλλά αυτό παρουσιάζεται σαν μια μονάδα αξίας ενός καθορισμένου βάρους, που δεν ήταν μεγάλο. Στην 23^η ραψωδία της Ιλιάδας, το δεύτερο βραβείο στο δρόμο είναι ένα βόδι, το τρίτο βραβείο μισό τάλαντο χρυσού. Στην αρματοδρομία, το τρίτο βραβείο είναι μια λεκάνη τεσσάρων αρχαϊκών μέτρων, το τέταρτο δύο τάλαντα χρυσού. Ποιο μπορούσε να είναι το βάρος του ομηρικού ταλάντου;

Στο θησαυρό της Αίγινας που χρονολογείται από τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, περίπου, βρήκαν μια σειρά από χρυσούς δακτυλίους, χωρίς διακόσμηση, που ζυγίζουν 86 γραμμάρια, δηλαδή το μισό από το βάρος του βαβυλωνιακού σίκλου, που υιοθετήθηκε σαν μονάδα από την Φώκαια και ακριβώς όσο ζύγιζε ο μελλοντικός αθηναϊκός στατήρας. Ίσως αυτό να είναι το πρωτότυπο του ομηρικού ταλάντου. Σ' αυτόν τον τομέα, όπως και σε μερικούς άλλους, ο ομηρικός πολιτισμός δεν έχει τίποτα το πρωτόγονο.

1.4.Η οικονομία στην αρχαία Ελλάδα.

Ο διαχωρισμός μεταξύ της αριστοκρατίας και του απλού λαού, ήταν σε πολλές περιπτώσεις αμφίβλος, διότι δεν υπήρχε ξεκάθαρη οικονομική βάση. Το έντονο στρατιωτικό σύστημα ενθάρρυνε το ένα τρίτο περίπου των πολιτών να θεωρούν τους εαυτούς τους ισάξιους με την αρχική στρατιωτική ανώτερη τάξη, και γι' αυτό υιοθετούσαν αριστοκρατικές συνήθειες. Πολλοί από αυτούς έγιναν ευρέως αποδεκτοί και μετέφεραν τη συμπεριφορά τους στις αποικίες όπου οι άποικοι επηρεάζονταν από την αριστοκρατική ιδέα. Ισάξιας σημασίας ήταν οι νέες πηγές πλούτου, που προωθούνταν από την κοινωνία και κατακρίνονταν από αυτούς που επιθυμούσαν την κληρονομική αριστοκρατία. Ο ελεγειακός ποιητής Θεογνής από τα Μέγαρα που έζησε στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, αναφέρει ότι η καταγωγή δείχνει την αρετή, ενώ ο πλούτος είναι μια ανεπιθύμητη ενόχληση στην καθιερωμένη τάξη. <<Πλούτε, οι άνδρες δε σε τιμούν χωρίς λόγο, καθώς δέχεσαι το άδικο τόσο εύκολα. Θα ήταν δίκαιο μόνο αν οι καλοί (σε καταγωγή) είχαν τον πλούτο και η φτώχεια συνόδευε τους κατώτερους ανθρώπους>>.

Ένας άνδρας από καλή οικογένεια δε δίσταζε να παντρευτεί μια κατώτερη γυναίκα αν έπαιρνε υψηλή προίκα. Ούτε μια γυναίκα ντρεπόταν να πάρει κατώτερο άνδρα αν είναι πλούσιος, προτιμώντας τον πλούτο από την καταγωγή. Ο πλούτος έκανε τις διαφορετικές τάξεις να σμίξουν. Ο Θεογνής παρουσιάζει το τμήμα της αριστοκρατίας που δεν μπορούσε να δεχτεί την

αλλαγή. Υπήρχε πλούτος βασισμένος στη γη και άλλος βασισμένος σε άλλες δραστηριότητες. Η γη ήταν σε όλες τις τάξεις ο πιο αποδεκτός κοινωνικά τύπος πλούτου, γιατί ήταν σταθερός, ασφαλής και παρέμενε στο γένος. Αλλά λίγοι Έλληνες από κάθε τάξη άφηναν αυτές τις ιδέες να κανονίζουν την οικονομική τους συμπεριφορά. Στην Αθήνα τον τέταρτο και πέμπτο αιώνα θεωρούσαν τους τεχνίτες και τους εμπόρους ως περιφερειακές ομάδες. Από πολλές πλευρές η Ελλάδα και η περιοχή της Μεσογείου όπου διεξαγόταν το εμπόριο ήταν οικονομικά πιο αναπτυσσόμενες στην αρχαϊκή περίοδο από ότι αργότερα, όταν οι πολιτικές εντάσεις ανάμεσα στις ανταγωνιζόμενες ομάδες κορυφώνονταν.

1.4.1. Η αγροτική οικονομία.

Το παλαιότερο μοντέλο της οικονομίας ήταν το αγροτικό, το οποίο έβλεπε ως κεντρική παραγωγή τα δημητριακά. Οι αγρότες κατείχαν συγκεκριμένη γη και μικρά ζώα όπως κότες και γουρούνια. Αυτός ο τύπος της αγροτικής οικονομίας εξελίχθηκε στη βόρεια Ευρώπη το Μεσαίωνα στο φεουδαρχικό σύστημα. Η αγροτική οικονομία της Μεσογείου είναι διαφορετική. Η καλλιέργεια δημητριακών στα λιβάδια ήταν ένα μικρό μέρος ενός οικονομικού συστήματος το οποίο περιελάμβανε τα κλήματα και τις ελιές στις πλαγιές των βουνών και των λόφων, που πρόσφεραν μεγαλύτερο κέρδος από τα δημητριακά. Η εκμετάλλευση των τεσσάρων πέμπτων της ελληνικής επικράτειας η οποία είναι γεμάτη βουνά και η οποία δεν ανήκε σε κάποιον εκείνη την περίοδο, εκτεινόταν αρκετά έξω από τα τείχη των μεγάλων πόλεων.

Η κτηνοτροφία ήταν ιδιαίτερα αναπτυσσόμενη. Είχαν κοπάδια αρνιών και κατσικιών, τα οποία μετάφεραν σε πιο ζεστές περιοχές το χειμώνα και δροσερότερες το καλοκαίρι. Προμήθευαν κρέας, τυρί, μαλλί και δέρματα τις πόλεις. Έφτιαχναν υφάσματα και κατεργάζονταν τα δέρματα και έτσι οι ορεινές περιοχές πρόσφεραν εργασία. Με την ανάπτυξη των πόλεων, η εκμετάλλευση του ξυλάνθρακα έγινε ένας άλλος τρόπος πλουτισμού, καθώς το καύσιμο αυτό ήταν κατάλληλο για μαγείρεμα, για θέρμανση και μπορούσαν με αυτό να λιώνουν τα μέταλλα. Υπήρχαν και άλλες μέθοδοι για να εκμεταλλεύονται το φυσικό περιβάλλον, όπως το να μαζεύουν καλάμια και να ψαρεύουν σε ποτάμια και παράκτιες περιοχές, να δημιουργούν λατομεία και να παίρνουν πολύτιμα αγαθά από τα δάση.

Σε μια χώρα με τόσες διαφορές στο φυσικό περιβάλλον όπως η Ελλάδα, η αγροτική οικονομία δε βασιζόταν στη δημιουργία πλούτου μέσω της μονοκαλλιέργειας, αλλά μέσω περίπλοκων εξειδικευμένων δραστηριοτήτων που απαιτούσαν αγορές για ανταλλαγή και αστικά κέντρα για την υποστήριξή τους, καθώς και ένα αυξανόμενο μέρος ειδικευμένων τεχνιτών. Η αναδιοργάνωση της τοπικής κυβέρνησης από τον Κλεισθένη στην Αθήνα στο τέλος του 6^{ου} αιώνα βασιζόταν στο μέγεθος του πληθυσμού, και μας δείχνει πως ήταν διαμοιρασμένος ο πληθυσμός της Αττικής πριν από τις μεγάλες αλλαγές του 5^{ου} αιώνα. Τότε εκμεταλλεύτηκαν τα ορυχεία ασημιού στο Λαύριο, και δημιουργήθηκε ένα αστικό προλεταριάτο που εξαρτιόταν από την επικράτεια και την ανάπτυξη του Πειραιά ως κυριότερο ναυτικό και εμπορικό λιμάνι. Βλέπουμε ότι ο πληθυσμός ήταν διαμοιρασμένος σε τρία μέρη, την πόλη, τις αγροτικές περιοχές των Μεσογείων, του Μαραθώνα και της Ελευσίνας και στα βόρεια του Λεκανοπεδίου. Αυτό που μας προκαλεί έκπληξη είναι ότι πολλές

βόρειες περιοχές είχαν πληθυσμό μεγαλύτερο από τις παράκτιες περιοχές και τα πεδινά. Η μεγαλύτερη πόλη από όλες έξω από την Αθήνα, η οποία είχε τρεις φορές το μέγεθος του Πειραιά, ήταν οι Αχαρναί μια βόρεια περιοχή, ξακουστή για το μεγάλο αριθμό οπλιτών και τον πλούτο της που προερχόταν από την καύση του ξυλάνθρακα. Άλλες κύριες τοποθεσίες ήταν οι Αφίδνες και η περιοχή του Σουνίου. Αυτός ο διαμοιρασμός του πληθυσμού αντανάκλα το πλήθος των πηγών πλουτισμού που ήταν διαθέσιμες στην αγροτική οικονομία της Αττικής, που είχε ως κέντρο την Αθήνα. Η πόλη αυτή αναπτύχθηκε γρήγορα, όχι από τα φυσικά της πλεονεκτήματα ως λιμάνι ή εξουσιαστικό κέντρο, αλλά από την αγροτική διανομή και το δίκτυο των συναλλαγών.

1.4.2. Οι τεχνίτες και οι έμποροι.

Οι τεχνίτες είχαν μια συγκεκριμένη θέση και είχαν προοδεύσει στον ομηρικό κόσμο. Η φυσική τους δραστηριότητα ήταν δύσκολη και βάνουση και τα ταλέντα τους ήταν στη διάθεση της αριστοκρατίας. Οι τεχνίτες είναι περιέργως ανοιχτοί σε οικονομικές πιέσεις. Ο Ησίοδος αναφέρει ότι οι κεραμείς ανταγωνίζονταν και ο Αριστοτέλης αργότερα θα πει ότι το μεγαλύτερο μέρος των τεχνιτών είναι πλούσιοι. Περηφανεύονται για τον πλούτο τους. Ένας κούρος του 7^{ου} αιώνα στη Δήλο έχει σκαλισμένη στη βάση του τη φράση <<ο Ευθυκαρτίδης ο Νάξιος με έφτιαξε και με σκάλισε>>. Τον 6ο αιώνα οι επιγραφές στα αγάλματα είναι συνηθισμένες και από το 570π.Χ. και μετά οι κεραμείς της Αττικής και οι ζωγράφοι συχνά υπογράφουν τα έργα τους : <<ο Σοφίλος με ζωγράφισε, ο Σοφίλος με έφτιαξε>> και <<ο Εξεκίας με ζωγράφισε και με έφτιαξε>>. Τρεις Αθηναίοι κεραμείς ήταν αρκετά πλούσιοι για να αφιερώνουν σημαντικά αγάλματα στην Ακρόπολη, και αρκετά περήφανοι ώστε να βάζουν την υπογραφή τους στη βάση τους. Αλλά οι τεχνίτες ποτέ δεν έγιναν κοινωνικά σεβαστοί, όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος.

Η κατάσταση στο εμπόριο ήταν διαφορετική. Η διαφοροποίηση μεταξύ μακρινού και κοντινού εμπορίου είχε ήδη γίνει, και υπάρχουν αποδείξεις ότι οι (αριστοκρατικές) κυβερνήσεις κάποιων πόλεων συνέχιζαν να δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον στις έντονες εμπορικές δραστηριότητες σε όλη τη διάρκεια της αρχαίας περιόδου. Ο πλούτος της Κορίνθου βασιζόταν κυρίως στο εμπόριο, ειδικά όταν ξεκίνησαν οι δυτικές αποικιακές επεκτάσεις. Είναι δύσκολο να καταλάβουμε την αποικιακή και εξωτερική πολιτική χωρίς να συμπεριλάβουμε την ύπαρξη μιας ηγεσίας με πλήρη συνείδηση της σπουδαιότητας των εμπορικών σχέσεων. Ο Μιλήσιος αποικισμός στη Μαύρη θάλασσα και η ομάδα των Φωκαίων αποικιών στη δυτική Μεσόγειο, από τη Μασσαλία μέχρι τη βόρεια Ισπανία, είναι οφθαλμοφανή παραδείγματα των στενών σχέσεων μεταξύ των πολιτικών και εμπορικών συμφερόντων.

Υπάρχουν λιγότερες μαρτυρίες για τις κινήσεις της Αίγινας, καθώς το εμπόριο της Κορίνθου επικρατούσε στην αρχαία εποχή, διότι οι Αιγινίτες δεν παρήγαγαν καλά κεραμικά για εξαγωγή. Πάντως το γεγονός ότι αυτό το μικρό νησί ήταν μια από τις πλουσιότερες και δυνατώτερες πόλεις της εποχής δίνει να καταλάβουμε τη σημασία του εμπορίου στην οικονομία της. Μέχρι την κατασκευή του νέου Αθηναϊκού στόλου στους Περσικούς Πολέμους, ο στόλος της Αίγινας ήταν ο δεύτερος μεγαλύτερος στην κεντρική Ελλάδα. Μπορούσε να συγκαλέσει εβδομήντα πλοία εναντίων της Αθήνας, και συνέβαλλε με τριάντα

πλοία στην πρώτη γραμμή στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, αφήνοντας τα λιγότερο μοντέρνα σκάφη να φυλάνε τις ακτές της. Αυτή η πιθανότητα υπονοεί ότι υπήρχαν 6.000 κωπηλάτες, το οποίο σημαίνει ότι ο συνολικός πληθυσμός ανδρών σε μάχιμη ηλικία θα έπρεπε να ήταν τουλάχιστον ίσος με το συνολικό πληθυσμό του νησιού το πρώτο μισό αυτού του αιώνα (περίπου 9.000 άτομα). Η Αίγινα ήταν σίγουρα αναμιγμένη με το εμπόριο του καλαμποκιού με την Αίγυπτο. Ήταν μάλλον και μεγάλος διανομέας των Αττικών μελανόμορφων αγγείων, και αυτό υποδεικνύει ότι το εμπόριο των μακρινών αποστάσεων με την Αττική ήταν στα χέρια των Αιγινητών. Ο Ηρόδοτος αναφέρει, για τον αποικισμό στην Κρήνη, έναν Κολαίο από τη Σάμο ο οποίος βοήθησε τους αποικιστές.

Παλιά θεωρούσαν ότι ο Σόστρατος ήταν περιπετειώδης έμπορος που ανοιγόταν σε νέες αγορές, αλλά νέα στοιχεία δείχνουν ότι αντιπροσώπευε ένα πιο εξελιγμένο τύπο εμπορικής δραστηριότητας. Μια επιγραφή που βρέθηκε το 1970 στη Γκραβίσκα, λιμάνι της Ετρουσκικής Ταρκινίας αναφέρει : <<είμαι από τον Απόλλωνα της Αίγινας και ο Σόστρατος με έφτιαξε>>. Η επιγραφή είναι Αιγινήτικη, μάλλον στο τέλος του 6^{ου} αιώνα. Είναι πιθανό να είναι ο Σόστρατος ο πλούσιος που αναφέρει ο Ηρόδοτος, ή τουλάχιστον ανήκε στην ίδια οικογένεια (ίσως να ήταν εγγονός του). Επιπλέον το πιο συχνό εμπορικό σήμα στη βάση των Αττικών μελανόμορφων αγγείων, που βρέθηκε σε περισσότερα από εκατό αγγεία, έχει τα γράμματα ΣΟ και χρονολογείται μεταξύ του 535-505π.Χ. Ο Σόστρατος, ο πλουσιότερος έμπορος στην Ελλάδα, δεν ήταν λάτρης της περιπέτειας, αλλά ο ιδρυτής ενός εμπορικού οίκου που προμήθευε την Ετρουσκική αγορά με ελληνικά πολυτελή προϊόντα στο τέλος του 6^{ου} αιώνα. Αυτοί οι άνδρες ήταν ευπρόσδεκτοι από την αριστοκρατία σε όλη την Ελλάδα. Ο Πίνδαρος έγραφε ευχάριστα για τους Αιγιήτες, και ήξερε καλά την πηγή του πλούτου τους.

Οι πολλές προσπάθειες εκ μέρους της Αθήνας να ξεφύγει από τη ναυτική κυριαρχία της Αίγινας έχουν οικονομικό υπόβαθρο. Η τυραννία του Πεισίστρατου μπορεί να ήταν φιλική προς την Αίγινα, αλλά όταν έπεσε από την εξουσία ξεκίνησε μια σειρά πολέμων, στους οποίους η Κόρινθος υποστήριζε την Αθήνα. Τελικά το 483 ο Θεμιστοκλής έπεισε τους Αθηναίους να κατασκευάσουν το μεγαλύτερο στόλο στην Ελλάδα, ειδικά για να το χρησιμοποιήσουν εναντίον της Αίγινας. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι ο πόλεμος με την Αίγινα έσωσε την Ελλάδα, γιατί ανάγκασε τους Αθηναίους να γίνουν ναυτική δύναμη. Ο ανταγωνισμός συνέχισε μετά το τέλος των Περσικών πολέμων μέχρι που η Αθήνα ανάγκασε την Αίγινα να μπει στην ηγεμονία της στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

Πάντως στις περισσότερες πόλεις το εμπόριο δε θα αφορούσε απευθείας την αριστοκρατική κυβέρνηση αν δεν αφορούσε τους δέκτες των προϊόντων της. Είναι φανερό ότι η μετακίνηση των προϊόντων στη Μεσόγειο είναι αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας της επαγγελματικής τάξης των εμπόρων. Οι νόμοι που προστάτευαν και έλεγχαν αυτή την τάξη ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι, όπως μας δείχνει ένα επαγγελματικό γράμμα του 500π.Χ. περίπου, γραμμένο με μολύβι, το οποίο βρέθηκε στο νησί Μρερεζάν (Ρωσία) στη Μαύρη θάλασσα το 1970, κοντά στη Μιλήσια αποικία της Ολβίας.

Το πίσω μέρος αναφέρει : αυτό το γράμμα ανήκει στον Αχιλλόδωρο και απευθύνεται στο γιο του και στον Αναξαγόρα. Το μπροστινό μέρος αναφέρει : Ω Πρωταγόρα, ο πατέρας σου σου γράφει. Αδικήθηκε από τον Μάτασος, γιατί ο Μάτασος τον πήρε για δούλο και του στέρησε το φορτίο του. Πήγαινε στον Αναξαγόρα και γνωστοποίησε του : γιατί ο Μάτασος λέει ότι αυτός (ο

Αχιλλόδωρος) είναι δούλος του Αναξαγόρα, υποτάσσεται <<ο Αναξαγόρας κατέχει την περιουσία μου, άντρες και γυναίκες δούλους και σπίτια>>, αλλά αυτός (ο Αχιλλόδωρος) φωνάζει και λέει ότι δεν υπάρχει τίποτα μεταξύ αυτού και του Μάτασου, και λέει ότι είναι ελεύθερος άνθρωπος και ότι δεν υπάρχει τίποτα μεταξύ αυτού και του Μάτασου, αλλά αν δεν υπάρχει τίποτα μεταξύ αυτού (του Μάτασου) και του Αναξαγόρα, αυτό το ξέρουν αυτοί μεταξύ τους. Πες το αυτό στον Αναξαγόρα και στη γυναίκα (ποιανού;). Αυτός (ο Αχιλλόδωρος) γράφει και αυτά σε εσένα : η μητέρα σου και ο αδελφός σου, αν είναι μεταξύ των Αρπιναταί, φέρε τους στην πόλη, και τον αξιωματικό του караβιού, έχοντας πάει σε αυτόν (ο Αναξαγόρας) να πάει στην Τυθώρα.

Πολλές λεπτομέρειες από το γράμμα του Αχιλλόδωρου δεν είναι ξεκάθαρες, αλλά φαίνεται ότι ο Αναξαγόρας άρπαξε την περιουσία του Μάτασου, και ο Μάτασος υποστηρίζει ότι πιάνοντας τον Αχιλλόδωρο και το φορτίο του, δηλώνει ότι αυτός είναι δούλος και περιουσία του Αναξαγόρα. Αυτό ο Αχιλλόδωρος το αρνείται. Και οι δυο κατασχέσεις φαίνονται να είναι νομικές πράξεις παρά αυθαιρεσίες. Είναι κατά πάσα πιθανότητα μια αποδεκτή μορφή αποζημίωσης σε αντιδικίες μεταξύ ομάδων που ανήκαν σε διαφορετικές κοινότητες. Ο άτυχος Αχιλλόδωρος πιάστηκε στη μέση, παρόλο που μπορεί πραγματικά να είναι πράκτορας του Αναξαγόρα. Αυτές οι περιπτώσεις ώθησαν τους εμπορικούς δεσμούς μεταξύ των πόλεων, παραθέτοντας τη διαδικασία σε πράξεις που πηγάζουν από συμφωνίες, οι οποίες είχαν ήδη εγκαθιδρυθεί τον πέμπτο αιώνα.

Στην άλλη άκρη της Μεσογείου, περίπου δυο χιλιάδες μίλια απόσταση στη θάλασσα, παρόμοια εμπορικά έγγραφα έχουν βρεθεί, στο εμπορικό ταχυδρομείο στη βόρεια Ισπανία, και ακόμα βορειότερα εκεί όπου οι Έλληνες έμποροι είχαν επαφές με τους Ίβηρες ιθαγενείς στη νότια Γαλλία. Ένα έγγραφο από το Πεχ-Μάχο σε μια γαλλική ακτή δείχνει την περίπλοκη φύση του αρχαίου εμπορίου. Από τη μια πλευρά υπάρχει ένα συμβόλαιο γραμμένο στα ετρουσκικά και από την άλλη στην Ιονική διάλεκτο. Εκεί βλέπουμε προσφορές προερχόμενες από το εμπόριο στο οποίο ένας Έλληνας ονόματι Χερονόιος έχει το μισό μερίδιο στην αξία των δύο όγδων και μισό, από τα οποία τα δύο έκτα και μισό έχουν ήδη πληρωθεί στο ποτάμι όπου συνήθως γίνονται οι εμπορικές δοσοληψίες. Το κείμενο έχει συνταχθεί σύμφωνα με τα Ελληνικά πρότυπα, αλλά οι μάρτυρες έχουν περίεργα Ίβηρικά ονόματα: Μπασίγκερος, Μπλέρουας, Γκολόμπιουρ και Σέντεγκον. Το εμπόρευμα είναι σίγουρα κρασί (αναφέρεται σε άλλα κείμενα), και προορίζεται για τις φυλές της Γαλλικής ενδοχώρας. Οι κοσμοπολίτες Ίωνες και Ετρούσκοι έμποροι της Μεσογείου ήταν ο καταλύτης μιας διαδικασίας γνωστής ως εκπολιτισμός, καθώς οι βόρειες φυλές άλλαζαν τον τρόπο ζωής τους εθελοντικά κάτω από την επίδραση των πιο εξελιγμένων πολιτισμών του νότου. Σταδιακά μια ανώτερη τάξη αναδείχτηκε στις φυλές, και μια οικονομία που βασιζόταν στους δούλους, στο κρασί και τα μέταλλα αναπτύχθηκε στη βόρεια και κεντρική Γαλατία, και ακόμα μακρύτερα στη Δανία και στις ακτές της Βαλτικής.

Στις περιοχές που το εμπόριο ήταν συχνό αυτό οδήγησε στην εγκαθίδρυση του εμπορικού ταχυδρομείου, και σε σταθερές κοινότητες με Έλληνες κατοίκους συχνά από διαφορετικές πόλεις, που βασιζόνταν συχνά στην καλή θέληση των ντόπιων κατοίκων, και διαφοροποιούνταν από τις αποικίες γιατί δεν είχαν στενές σχέσεις με κάποια μητρόπολη. Το εμπόριο φαίνεται να έχει εγκαθιδρυθεί στα σύνορα των πολιτισμένων περιοχών. Η Σπίνα στο Πο δέλτα, που ιδρύθηκε περίπου το 520, ήταν κυρίως ελληνική αλλά είχε Ετρουσκικά στοιχεία στον πληθυσμό. Οι ανασκαφές από το 1969 στη Γκραβίσκα έχουν αποκαλύψει μια

διαφορετική ισορροπία, μια ελληνική κοινότητα που είχε τα δικά της θρησκευτικά ιερά στα όρια των ετρουσκιικών περιοχών. Η ελληνική παρουσία άρχισε τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και συνέπεσε με τον ξαφνικό εξελληνισμό πολλών πλευρών της ζωής στην Ταρκίνια. Από το 580 υπάρχουν τα πρώτα ίχνη συχνής ελληνικής παρουσίας με βωμούς και προσφορές. Τα γραπτά, η διάλεκτος και η αγγειοπλαστική δείχνουν έντονα την ελληνική επιρροή. Πολλοί και διαφορετικοί θεοί λατρεύονταν όπως η Αφροδίτη, η Ήρα, η Δήμητρα, και ο Απόλλωνας. Οι προσφορές στην Αφροδίτη ομοιωμάτων μελών της γυναικείας ανατομίας δείχνει ότι οι γυναίκες ήταν παρούσες στην κοινότητα. Είναι πιθανό ότι αν υπήρχε πολιτική οργάνωση για τους Έλληνες, να ήταν επικεντρωμένη στους βωμούς που φαίνεται να ανήκαν στους εμπόρους από τις διαφορετικές πόλεις.

1.4.3. Η Ναύκρατις.

Ήταν το σχέδιο της Ναύκρατις στην Αίγυπτο, το πιο σημαντικό και το καλύτερα καταγεγραμμένο της αρχαίας εμπορίας. Η Οδύσσεια ήδη περιέχει ένα αριθμό πεδίων, που αναφέρουν ότι οι επαφές με την Αίγυπτο ξανάρχισαν μετά τα αρχαία σκοτεινά χρόνια. Το πιο αποκαλυπτικό αυτών είναι όταν αναφέρει ότι ο Οδυσσεύς επιτέθηκε πειρατικά στις αιγυπτιακές ακτές. Τέτοιες επιδρομές πρέπει να προηγούνταν των πιο ειρηνικών επαφών. Αλλά τα περισσότερα αιγυπτιακά αντικείμενα που βρέθηκαν σε ελληνικές πόλεις πριν από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα είχαν πιθανότατα μεταφερθεί εκεί από Φοίνικες μεσάζοντες. Η πιο πρώιμη απόδειξη των απευθείας επαφών με την Αίγυπτο προέρχεται από τα μπρούτζινα αντικείμενα που βρέθηκαν στην Κρήτη και τη Σάμο. Η Κρήτη αποτελούσε σταθμό ανεφοδιασμού στο ταξίδι για την Αίγυπτο, και ο Σάμιος Κολαίος, έφτασε στις ακτές της το 640π.Χ. Οι σοβαρότερες εμπορικές σχέσεις με την Αίγυπτο ξεκίνησαν με την εγκαθίδρυση της δυναστείας των Σαΐτων του Ψαμμέτιχου του Ι (664-610πΧ). Αυτό το εμπόριο ήταν αρκετά σημαντικό ώστε να έλξει τη βασιλική εξουσία. Η ελληνική πόλη της Ναύκρατις είναι 50 μίλια στο εσωτερικό σε έναν παραπόταμο του Νείλου, και μόνο 10 μίλια από τη βασιλική πρωτεύουσα της Σαΐς. Ο Ηρόδοτος την είχε επισκεφθεί και περιγράφει την ιστορία της :

Ο Άμασις ήταν φίλος των Ελλήνων και τους βοηθούσε με πολλούς τρόπους. Για παράδειγμα έδινε σε αυτούς που έρχονταν στην Αίγυπτο την πόλη της Ναύκρατις για να κατοικήσουν. Σε όσους δεν ήθελαν να μείνουν μόνιμα αλλά επιθυμούσαν να ταξιδέψουν εκεί, έδινε γη για να κτίσουν ναούς και ιερά στους θεούς. Ο μεγαλύτερος από αυτούς τους ναούς, ο πιο γνωστός και ο πιο εύχρηστος ονομάζεται Ελληνίο, που φτιάχτηκε μαζί από τις παρακάτω πόλεις από τους Ίωνες, τη Χίο, τη Φωκαΐδα και τους Κλαζομενείς, από τους Αιτωλούς μόνο οι Μυτιληνιοί συνεισέφεραν και από τους Δωριείς οι Ρόδιοι και η Αλικαρνασός. Ο ναός ανήκει σε αυτούς και αυτές οι πόλεις μπορούν να αναλάβουν εμπορικές μεταφορές. Οι άλλες πόλεις δεν έχουν δικαίωμα να ζητήσουν κάτι τέτοιο. Οι Αιγινήτες έφτιαξαν ένα δικό τους ναό του Δία, οι Σάμιοι έναν της Ήρας, και οι Μιλήσιοι έναν του Απόλλωνα. Η Ναύκρατις ήταν στην παλιά εποχή το μόνο εμπορικό κέντρο και δεν υπήρχε άλλο στην Αίγυπτο. Αν κάποιος έμπαινε σε κάποιο άλλο παραπόταμο του Νείλου, έπρεπε να ορκιστεί ότι δεν είχε άλλη επιλογή, και μετά από τον όρκο του έπρεπε να επιστρέψει. Αν δεν μπορούσε να πλεύσει λόγω των ανέμων, έπρεπε να μεταφέρει το φορτίο

του με υποζύγια γύρω από το Δέλτα μέχρι να φτάσει στη Ναυκρατία. Τέτοια ήταν η πλεονεκτική θέση αυτής της πόλης.

Η τοποθεσία ανακαλύφθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τους Άγγλους, και μεγάλο μέρος της πόλης μπορεί να ανακατασκευαστεί. Η πόλη ήταν ελληνική, παρόλο που ήταν ξεκάθαρα κάτω από τον απόλυτο έλεγχο των Φαραώ. Το κεντρικό κτίριο στη νότια πλευρά ήταν ένα μεγάλο Αιγυπτιακό οικοδόμημα, το οποίο μπορεί να ήταν αποθήκη. Η αιγυπτιακή οικονομία βρισκόταν παραδοσιακά κάτω από τον έλεγχο των Φαραώ, οι οποίοι κατείχαν τη γη, λάμβαναν τα αγαθά της και μοίραζαν τους σπόρους του σιταριού στους χωρικούς ετησίως. Τέσσερις ελληνικοί ναοί ανακαλύφθηκαν στη νότια πλευρά, και επιβεβαιώνουν τα λεγόμενα του Ηρόδοτου ότι ήταν κέντρα κάποιων συγκεκριμένων ομάδων εμπόρων. Μια επιγραφή σε ένα αγγείο αναφέρει απλά: οι θεοί των Ελλήνων. Ένας ναός αφιερωμένος στους Διόσκουρους μπορεί να ήταν αυτός που αναφέρει ο Ηρόδοτος ως ναό του Δία, ο οποίος δεν βρέθηκε. Υπήρχε επίσης ένας σημαντικός ναός της Αφροδίτης του 6^{ου} αιώνα, στο νότιο τμήμα της πόλης, στον οποίο υπάρχουν αποδείξεις ότι ήταν συνδεδεμένος με τους εμπόρους από τη Χίο. Εκτός από τα αγγεία που ανέφεραν τα ονόματα των ομάδων των εμπόρων, βρέθηκαν και μεγάλες ποσότητες Κορίνθιων και Αττικών αγγείων καθώς και μια σημαντική ποσότητα από τη Λακωνία. Τα τελευταία μάλλον τα είχαν μεταφέρει οι Σάμιοι, καθώς και στο νησί τους βρέθηκε μια μεγάλη ποσότητα από αυτά.

Ένα πρόβλημα προέκυψε καθώς παρόλο που το Ελληνιον χρονολογείται από τη βασιλεία του Άμαση, οι άλλοι ναοί φαίνεται να είναι προγενέστεροι. Είναι φανερό ότι η πόλη υπήρχε από το 620π.Χ. και ήταν αρκετά μεγάλη μέχρι τη βασιλεία του Άμαση. Αλλά ο Ηρόδοτος αναφέρει το παρελθόν της κοινότητας. Καθώς έμποροι από τις μεγάλες εμπορικές πόλεις της Αίγινας, της Σάμου και της Μιλήτου πρέπει να ήταν οι πρώτες και μεγαλύτερες ομάδες, είναι πιθανό οι ναοί τους να είναι παλιότεροι. Εκτός από το ότι ήταν φιλικός προς τους Έλληνες, ο Άμασης συγκέντρωνε την εξουσία ως εθνικιστής ηγέτης και ίσως να έκλεισε όλες τις άλλες διόδους στην Αίγυπτο για τους Έλληνες εκτός από τη Ναυκρατία, όχι ως προνόμιο αλλά γιατί οι Αιγύπτιοι δεν εμπιστεύονταν τους Έλληνες. Οι μικρές ομάδες των εμπόρων συνενώθηκαν για να ιδρύσουν το Ελληνιον. Η πάλη για πολιτικό έλεγχο στην εποχή του Ηρόδοτου ήταν πάλη του νεοφερμένου ενάντια στον παλιό, και φυσικά οι νεοφερμένοι επέλεξαν να μη θυμούνται τα χρόνια πριν το Ελληνιον.

Οι περίεργοι νόμοι που ίσχυαν για τη Ναυκρατία αντικατοπτρίζουν το ξεκίνημά της ως εμπορικό κέντρο, χωρίς αρχική υποδομή για να γίνει πόλη. Ο τρόπος διακυβέρνησης καθορίστηκε με φυσικό τρόπο από τα ήθη των διαφόρων ομάδων που ζούσαν εκεί. Η πόλη αυτή ήταν το μεγαλύτερο λιμάνι της Αιγύπτου μέχρι την ίδρυση της Αλεξάνδρειας από το Μέγα Αλέξανδρο. Εκεί υπήρχε ανθηρό ελληνικό τουριστικό εμπόριο και όπως άλλα λιμάνια και εμπορικές πόλεις, όπως η Κόρινθος, ήταν ξακουστή. Ο αδελφός της Σαπφούς ερωτεύτηκε τη Ροδόπη και την απελευθέρωσε από τη δουλεία. Αυτή πήγε στους Δελφούς και προσέφερε το ένα δέκατο της περιουσίας της σε σίδηρο όπου, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, παραμένει αραδιασμένος σε στοίβες πίσω από το ιερό που έχουν αφιερώσει οι Χιώτες.

Στα πρώτα χρόνια στη Ναυκρατία υπήρχαν πολλών ειδών εργαστήρια. Υπήρχε τουλάχιστον ένα τοπικό εργαστήριο κεραμικής που κατασκεύαζε αγγεία για αφιερώματα στα ιερά, και τον 6^ο αιώνα ένα μεγάλο εργαστήριο κατασκεύαζε Αιγυπτιακούς σκαραβαίους σε μεγάλη ποσότητα, οι οποίοι προορίζονταν για

εξαγωγή στην Ελλάδα. Αλλά η Ναυκρατία ήταν κύρια εμπορική πόλη. Η κύρια εξαγωγή της ήταν αναμφίβολα το καλαμπόκι, το οποίο έπαιρνε από το βασιλικό μονοπώλιο. Οι εισαγωγές περιλάμβαναν κρασί και λάδι, αλλά προφανώς μόνο για τοπική ελληνική κατανάλωση, καθώς δεν χρησιμοποιούνταν από τους Αιγυπτίους, και ο μικρός αριθμός αγγείων που βρέθηκαν έξω από συγκεκριμένες πόλεις όπου ζούσαν Έλληνες δεν προϋποθέτει γενικευμένες εμπορικές σχέσεις με τους Αιγυπτίους. Η Αιγυπτιακή κοινωνία δεν είχε μεγάλη ανάγκη για δούλους. Ο κύριος λόγος διαπληκτισμού με τον Φαραώ ήταν κατά πάσα πιθανότητα το ασήμι, από το οποίο η βόρεια κυρίως Ελλάδα είχε πλούσια κοιτάσματα, ενώ η πηγή πολύτιμων μετάλλων της Αιγύπτου ήταν τα ορυχεία χρυσού στις ακτές της Ερυθράς θάλασσας. Αλλά αναρωτιόμαστε γιατί η Αιγυπτιακή οικονομία επιθυμούσε το ασήμι (το οποίο οι ίδιοι δεν χρησιμοποιούσαν). Αυτό το θέμα χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση για να καταλάβουμε πώς λειτουργούσε η άλλη μεγάλη ελληνική ομάδα που βρισκόταν στην Αίγυπτο —οι μισθοφόροι.

Η ανωτερότητα των οπλιτών στρατιωτών είχε αναγνωριστεί ευρέως από τους βασιλιάδες της ανατολής. Αυτοί προσλάμβαναν μεγάλους αριθμούς Ιώνων και Καριανών, οι οποίοι πολεμούσαν με τον ίδιο τρόπο και πιστεύεται ότι ήταν οι πρώτοι που έγιναν μισθοφόροι. Ο Αντιμενίδας, ο αδελφός του Αλκαίου, πέρασε το χρόνο της εξορίας του στην υπηρεσία του Νεβουχαντρέζαρ του Βαβυλώνιου, και πολέμησε στην Παλαιστινιακή επιχείρηση το 597π.Χ, κατά τη διάρκεια της οποίας καταλήφθηκε η Ιερουσαλήμ. Ο Αλκαίος σε ένα ποίημά του αναφέρει: <<Επέστρεψες από την άκρη της γης, με ελεφαντόδοντο και χρυσό είναι στολισμένο το σπαθί σου. Πολέμησες στο πλευρό των Βαβυλωνίων και απόκτησες μεγάλη φήμη, και τους έσωσες από πολλά προβλήματα σκοτώνοντας έναν πολεμιστή γενναίο και γιγαντόσωμο.>>

Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα π.Χ, και μετά την επιτυχή απόκρουση των ανθρώπων της θάλασσας (μεταξύ αυτών και των Μυκηναίων), η Αίγυπτος βρισκόταν σε παρακμή. Τον 8^ο αιώνα π.Χ. βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Νούμπια, και αργότερα τα εδάφη της μοιράστηκαν η Νούμπια και οι Ασσύριοι. Η αναβίωση της εθνικής Αιγυπτιακής δύναμης άρχισε όταν ο Ψαμμέτιχος ο Α, κατάφερε να επανενώσει την Αίγυπτο. Οι αφηγήσεις του Ηρόδοτου δείχνουν το χρέος της καινούριας δυναστείας προς τους Έλληνες μισθοφόρους από την αρχή. Ένας μάντης είχε πει στον Ψαμμέτιχο να στρατολογήσει αυθάδεις άνδρες. Όταν οι Ίωνες και οι Κάριοι πειρατές οπλισμένοι, αποβιβάστηκαν στην ακτή, όπως οι επιδρομές του Οδυσσέα, αποφάσισε να τους προσλάβει. Με τη βοήθειά τους κατέλαβε την Αίγυπτο, τους κατοχύρωσε δυο κομμάτια γης στις δυο όχθες του Πελουσιανού, παραπόταμου του Νείλου, γνωστά ως <<τα στρατόπεδα>>, και ακόμα εκπαίδευσε μια ομάδα Αιγυπτίων ως διερμηνείς. Αυτές οι εγκαταστάσεις παρέμειναν μέχρι ο Άμασις, να μεταφέρει τα στρατεύματα της Μέμφιδος για να γίνουν οι προσωπικοί του σωματοφύλακες ενάντια στους Αιγυπτίους, και εκείνοι ήταν οι πρώτοι αλλόγλωσσοι που εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο.

Η ιστορία μας δείχνει τη σημαντικότητα των μισθοφόρων για τη δυναστεία. Ήταν παρόντες από την αρχή σε μεγάλους αριθμούς, και ίσως τους βοήθησε ο Γύγης, ο βασιλιάς της Λυδίας, ο οποίος προσπαθούσε να αποδυναμώσει τους Ασσύριους. Μετά από την κατάκτηση της Αιγύπτου, εγκαταστάθηκαν στα ανατολικά σύνορα ως προστατευτική ασπίδα ενάντια στους Ασσύριους. Συνδεδεμένη με τα στρατόπεδα είναι και η τοποθεσία Τελ Ντεφενέ (ίσως οι αρχαίες Δάφνες), η οποία ανακαλύφθηκε το 1886. Στην πόλη υπήρχε ένα

μεγάλο Αιγυπτιακό κτίριο, όπως αυτό της Ναυκράτιδος, το οποίο μπορεί να ήταν οχυρό ή αποθήκη. Οι Έλληνες ήταν παρόντες εκεί από τη βασιλεία του Ψαμμέτιχου ως την Περσική εισβολή, και αυτό πρέπει να συνδέεται με την παρουσία των Ελλήνων μισθοφόρων στην περιοχή-μια πόλη ανεφοδιασμού η οποία πιθανώς να εξυπηρετούσε τη στρατιωτική ζώνη. Τα αγγεία που βρέθηκαν είναι διαφορετικά από της Ναυκράτιδος και δείχνουν ότι οι μισθοφόροι και οι έμποροι κρατούνταν ξεχωριστά.

Η δυναστεία των Σαϊτών εξακολούθησε να βασίζεται στους μισθοφόρους. Ο δεύτερος βασιλιάς, ο Νέχο (610-595π.Χ.), αφιέρωσε την πανοπλία με την οποία πολέμησε στην εκστρατεία του ενάντια της Συρίας το 608, στο ναό του Απόλλωνα της Μιλήτου. Βρέθηκε ακόμα ένα σπίτι μέσα στο οποίο υπήρχαν αιγυπτιακά αντικείμενα και σκαραβαίοι, από τα χρόνια της βασιλείας του, μαζί με μια μπρούτζινη ελληνική ασπίδα. Ο διάδοχός του Ψαμμέτιχος ο Β (595-589) εκστράτευσε στη Νούμπια το 591. 700 μίλια μακριά από τη θάλασσα κοντά στο δεύτερο καταρράκτη στο Άμπου Σιμπέλ, υπάρχει απόδειξη της παρουσίας Ελλήνων στρατιωτών. Μια σειρά από επιγραφές έχουν χαραχθεί στο αριστερό πόδι ενός κολοσσιαίου αγάλματος του Ραμσή του Β, και αναφέρουν: <<Όταν ο βασιλιάς Ψαμμέτιχος ήρθε στην Ελεφαντίν, αυτοί που έπλευσαν με τον Ψαμμάτιχο γιο του Θεοκλή έγραψαν αυτό. Ήρθαν πέρα από την Κερκίδα όσο τους επέτρεψε το ποτάμι. Ο Ποτάσιμος διοικούσε τους αλλόγλωσσους, ο Άμασις τους Αιγυπτίους. Αυτός μας έγραψε, ο Άρχον γιος του Αμοίβιχου και Άξε γιος του Κανένα (ή για αυτούς χωρίς χιούμορ, Πέλεχος γιος του Εύδαμου).>> Έπειτα υπάρχουν έξι διαφορετικές υπογραφές, Ελεσίβιος ο Τειανός, ο Τέλεφος με έγραψε, ο Ιαλυσιανός, Πύθων γιος του Αμοίβιχου, και ο Κρίθης με έγραψε, ο Πάμπις ο Κολοφονέος, ο Αναξαγόρας ο Ιαλυσιανός όταν ο βασιλιάς οδήγησε το στρατό πρώτος Ψαμμάτιχος.

Είναι επικίνδυνο να βασιστούμε σε ένα σύνθημα γραπτό που άφησαν επτά στρατιώτες. Αλλά για να ξεκαθαρίσουμε κάποια προβλήματα, ας υποθέσουμε ότι αυτοί οι στρατιώτες είναι τυπικοί, και να βγάλουμε δοκιμαστικά συμπεράσματα. Αρχικά οι επιγραφές δείχνουν ένα σημαντικό βαθμό γνώσης γραφής και ανάγνωσης ανάμεσα στην τάξη των οπλιτών σε όλο τον ελληνικό κόσμο, γιατί αυτοί ήξεραν να γράφουν από την πατρίδα τους. Η ικανότητά τους να γράφουν ήταν τουλάχιστον επαρκής ώστε να γράφουν το όνομά τους, και αυτοί οι άνδρες σίγουρα δεν ήταν οι πλουσιότεροι ή οι καλύτερα εκπαιδευμένοι στην πόλη τους. Δεύτερον βλέπουμε την οργάνωση του αιγυπτιακού στρατού. Η λέξη αλλόγλωσσοι παρουσιάζεται στα ελληνικά μόνο σε αυτή την επιγραφή και στα γραπτά του Ηρόδοτου. Φυσικά δεν είναι ελληνική επινόηση (ποιος Έλληνας θα περιέγραφε τον εαυτό του ως αλλόγλωσσο), αλλά η μετάφραση ενός αιγυπτιακού τεχνικού όρου του επίσημου προσδιορισμού της ξένης λεγεώνας. Αυτή η δύναμη ήταν μεγάλη και σημαντική, και διοικούνταν από έναν Αιγύπτιο αξιωματούχο. Η σαρκοφάγος του Ποτάσιμου έχει βρεθεί και αποκαλείται στρατηγός των Ελλήνων σε αιγυπτιακά μνημεία. Τρίτον η καταγωγή των στρατιωτών. Ο Έλληνας αξιωματικός κάτω από τις διαταγές του Ποτάσιμου είναι ο Ψαμμέτιχος γιος του Θεοκλή, του οποίου το αιγυπτιακό όνομα δείχνει ότι είναι δεύτερη γενιά μισθοφόρος, γιος ενός ανδρός που ανήκε στην αρχική δύναμη του Ψαμμέτιχου του Α, πιθανώς από ένα μικτό γάμο. Παρόλο που απαγορευόταν στους άλλους Έλληνες να παντρευτούν Αιγύπτιες, η συνεχιζόμενη ύπαρξη για αρκετούς αιώνες των Κορομεμφιτάι και των Ελληνομεμφιτάι στη Μέμφιδα, όπου οι μισθοφόροι είχαν καταλύσει, δείχνει ότι είχαν καταφέρει να εγκαθιδρύσουν μια μικτή κοινότητα. Αλλά οι άλλοι

στρατιώτες της επιγραφής είχαν πάει εκεί μάλλον πρόσφατα. Γράφουν με την τοπική γραφή και ή τα ονόματά τους δεν είναι ολόκληρα ελληνικά, ή αναγράφουν τις πόλεις από τις οποίες προέρχονται. Μερικοί από αυτούς αναφέρουν Αιγυπτίους δούλους. Αργότερα οι οπλίτες είχαν, και πληρώνονταν για αυτό, ένα δούλο βοηθό στην εκστρατεία. Οι πόλεις από τις οποίες κατάγονται ήταν από τις μικρότερες, λιγότερο εμπορικά δραστήριες Ιωνικές πόλεις και αυτές που δεν είχαν αποικίες. Ένα συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε είναι ότι η μισθοφορική υπηρεσία ήταν η απάντηση στην πληθυσμιακή πίεση στις μικρές και λιγότερο αναπτυγμένες πόλεις, όπου τέτοια προβλήματα έπλητταν τους ανθρώπους μεμονωμένα παρά την κοινότητα. Αλλά το πλήθος των καταγωγών μας κάνει να αναρωτιόμαστε για το πόσοι άνδρες είχαν στρατολογηθεί.

Το μέγεθος του προβλήματος φάνηκε στην επόμενη βασιλεία. Όταν ο Άπρις (589-570) αντιμετώπισε την επανάσταση των αιγυπτιακών δυνάμεων υπό τις διαταγές του Άμαση, συγκάλεσε 30.000 Κάριους και Ίωνες, και τελικά όμως ηττήθηκε. Ακόμα ο Άμασις (570-526) ο οποίος ξεκίνησε ως εθνικός ηγέτης, δεν μπόρεσε να διασκορπίσει τους μισθοφόρους, και αργότερα τους χρησιμοποίησε ως σωματοφύλακες προτιμώντας τους από τους Αιγυπτίους. Στο δεύτερο μισό της βασιλείας του, όταν η απειλή από την Περσία έγινε εμφανής, προσπαθούσε να ενισχύσει τις διασυνδέσεις του με τους Έλληνες με κάθε τρόπο. Μόνο όταν η Περσία κατέκτησε την Αίγυπτο η ελληνική μισθοφορική παρουσία σταμάτησε να κυριαρχεί στη χώρα.

Τριάντα χιλιάδες άνδρες είναι ένας από τους μεγαλύτερους μισθοφορικούς στρατούς που έχουν δημιουργηθεί. Η συγκριτική σπανιότητα ελληνικών ευρημάτων στην Αίγυπτο, έξω από τα μισθοφορικά στρατόπεδα, δείχνει ότι οι Έλληνες δεν μπορεί να είχαν εγκατασταθεί στη χώρα σε μεγαλύτερους αριθμούς. Η πλειονότητα πρέπει να στρατολογούνταν με βάση κάποιου συμβολαίου και επέστρεφε στην πατρίδα μετά την αποστράτευση. Αλλά τα προβλήματα που δημιουργούνται όταν στρατολογούνται 1000 άνδρες το χρόνο (υπολογίζοντας μια τριαντάχρονη περίοδο) είναι σημαντικά. Ένας από τους λόγους για την σπατάλη πλούσιων αφιερωμάτων και τιμών στα μαντεία της Ελλάδας από τους βασιλιάδες της Αιγύπτου και της Λυδίας, ίσως είναι ότι ήταν κέντρα στρατολόγησης κατά τη διάρκεια των μεγάλων πολυεθνικών γιορτών. Η δύναμη και το μεγαλείο του ανατολίτικου δεσποτισμού βρισκόταν εκτεθειμένα στα βλέμματα όλων. Με τέτοιες προϋποθέσεις εξυπηρέτησης η σημασία της Ναυκράτιδος γίνεται φανερή. Οι Φαραώ είχαν εγκαταστήσει έναν εμπορικό κύκλο, στον οποίο το καλαμπόκι ανταλλάσσονταν με ασήμι και το ασήμι χρησιμοποιούνταν για να πληρωθούν οι μισθοφόροι, οι οποίοι μετά επέστρεφαν και επανακυκλοφορούσαν τις οικονομίες τους στο Αιγαίο. Η ύπαρξη των μισθοφόρων απαιτούσε την ύπαρξη της Ναυκράτιδος και τίποτα από τα δύο μπορούσε να υπάρξει χωρίς το άλλο. Έτσι μια δυναστεία που περηφανευόταν ότι ξαναδημιούργησε τους αρχαίους αιγυπτιακούς τρόπους και πολιτισμό ήταν αναγκασμένη να διαστρέψει την αιγυπτιακή οικονομία και να αποβάλλει την εσωτερική της ξеноφοβία, για να διατηρήσει μια μεγάλη ξένη παρουσία στην Αίγυπτο.

Οι Έλληνες είχαν εντυπωσιαστεί ιδιαίτερα από την Αίγυπτο, από την αρχαιότητά της, τη στρωματοποίηση της κοινωνίας της, τη δυνατή της θρησκεία και τα ογκώδη μνημεία της. Μπέρδευαν αυτό που ήταν αρχαιότερο από το δικό τους πολιτισμό με τις πιθανές του ρίζες. Έδιναν προτεραιότητα στους Αιγυπτίους θεούς πάνω από τους Ελληνικούς, πίστευαν ότι οι Αιγύπτιοι είχαν

εφεύρει τη γραφή και τις περισσότερες τέχνες, και υποστήριζαν ότι πολύ σπουδαίοι Έλληνες είχαν επισκεφθεί την Αίγυπτο (όπως ο Όμηρος, ο Λυκούργος, ο Σόλων, ο Θαλής και ο Πυθαγόρας) και πήραν από εκεί τις ιδέες τους. Όμως οι Έλληνες όφειλαν πολλά περισσότερα στην ανατολή παρά στον αιγυπτιακό πολιτισμό. Ο βασικός λόγος για αυτό είναι ότι η αιγυπτιακή επιρροή δεν ασκήθηκε μέχρι την ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού. Στις τέχνες η επιρροή αυτή ήταν εντονότερη. Υπάρχουν αιγυπτιακές τάσεις στην αρχαϊκή αγγειοπλαστική, τόσο σε συγκεκριμένα μοτίβα όσο και στον τρόπο της πολύχρωμης διακόσμησης. Ένας ζωγράφος αγγείων τον έκτο αιώνα π.Χ. στην Αθήνα λεγόταν Άμασις. Τα έπιπλα δείχνουν αιγυπτιακές επιρροές, όπως και οι τοιχογραφίες. Αλλά η μεγαλύτερη αλλαγή φάνηκε στη θρησκευτική αρχιτεκτονική. Η ξαφνική εμφάνιση πέτρινων ναών δείχνει την επαφή, αλλά οι περισσότερες λεπτομέρειες της τεχνοτροπίας αναφέρονται σε παλιότερα ξύλινα κτίρια ή ακόμα και σε Μυκηναϊκές επιρροές. Ο αντίκτυπος της Αιγύπτου φαίνεται στη θρησκεία αλλά και στη γλυπτική. Η κύρια χρήση του Κούρου είναι για θρησκευτικούς λόγους. Αυτή η ιδέα προέρχεται από την Αίγυπτο, καθώς εκεί συναντούμε διάφορες μορφές ζωής σκαλισμένες στο φυσικό τους μέγεθος ή και σε μεγαλύτερο. Δεν υπάρχει εμφανής αντιγραφή αλλά η στάση των Κούρων με το ένα πόδι πιο μπροστά, οι σφιγμένες γροθιές, το χτένισμα και κάποια στοιχεία του προσώπου, θυμίζουν αρχαία αιγυπτιακά αγάλματα. Τα αγάλματα αυτά παρουσιάζουν γενικές ομοιότητες, αλλά οι λεπτομέρειες είναι τελείως διαφορετικές. Αυτό προβλημάτισε πολλούς αρχαιολόγους και τους έκανε να υποβαθμίσουν την αιγυπτιακή επιρροή. Αυτή η διαφορά όμως μάλλον οφείλεται στη μεταφορά. Οι ναοί, τα γλυπτά και τα σχέδια των ναών δεν μπορούσαν να μεταφερθούν. Έπρεπε κάποιος να τα δει επί τόπου, και να μεταφερθούν σε ελληνικούς όρους μήνες ή και χρόνια αργότερα και σε πολλές περιπτώσεις οι γλύπτες και οι αρχιτέκτονες δούλευαν βασισμένοι σε αφηγήσεις περισσότερο παρά σε ίδια γνώση.

1.5. Τα χρήματα και τα είδη των αξιών.

Συνδεδεμένη με τη διεθνή μετακίνηση ανθρώπων και αγαθών είναι η επινόηση ενός νέου μέσου συναλλαγής, της νομισματοκοπίας. Η ελληνική νομισματοκοπία κατείχε από την αρχή κάποια χαρακτηριστικά τα οποία είχαν επίδραση στη δυτική νομισματοκοπία μέχρι τον προηγούμενο αιώνα και θεωρούνταν απαραίτητα χαρακτηριστικά για τα νομίσματα. Αποτελούνταν από πολύτιμα μέταλλα (κυρίως ασήμι) διαμετρημένο σε ένα περισσότερο ή λιγότερο ευρύ σύστημα κλασμάτων. Αυτά αναγράφονταν στη μια πλευρά με το επίσημο σήμα της πόλης, και από την άλλη ένα σήμα το οποίο κάποιες φορές γίνονταν επικουρικό σχέδιο. Η διπλή εκτύπωση είναι το σημαντικότερο βήμα στη δημιουργία της νομισματοκοπίας, καθώς επιβεβαιώνει ότι το βάρος και η καθαρότητα είναι σταθερά, και προστατεύει από παραχαράξεις. Είναι αυτή η σχετική εγγύηση που κάνει τα νομίσματα την πιο εύκολη μορφή χρημάτων. Βοηθούν σε ένα μεγάλο αριθμό οικονομικών συναλλαγών, λειτουργούν ως μέσο συναλλαγής, ως μέτρο αξίας, και είναι εύκολα στην αποθήκευση και στο μέτρημα. Γι' αυτό είναι βασικό όργανο αυτού που ονομάζουμε οικονομία με χρήματα, που διαφοροποιείται από την οικονομία της ανταλλαγής. Βέβαια δεν μπορούν να διαχωριστούν ευκρινώς αυτές οι δυο οικονομίες καθώς οι Αρχαίοι

είχαν πολλά είδη αξίας για πολλές συναλλαγές. Από τις πιο συνηθισμένες ήταν η αξία εκφρασμένη σε βόδια ή άλλα ζώα (χρησιμοποιούνταν αρχικά στη μεταφορά περιουσίας και στις γαμήλιες διαπραγματεύσεις), σε τρίποδες και κομμάτια σιδήρου. Το τελευταίο μοιάζει με το σύστημα των νομισμάτων. Διαφοροποιείται κατά περιόδους όπου ο σίδηρος ήταν σπάνιος και αποκτούσε μεγαλύτερη αξία από τη χρησιμότητά του. Στην ιστορική περίοδο ήταν για τη Σπάρτη η μόνη επιτρεπόμενη μορφή νομίσματος, και στην Αθήνα και αλλού τα ονόματα που χρησιμοποιούσε το νομισματικό σύστημα άλλαξαν από το βάρος (τάλαντο) στη δραχμή, που υποδιαιρούνταν σε έξι οβολούς. Η ύπαρξη των σιδερένιων κομματιών δεν υποδηλώνει την ύπαρξη νομισματικού συστήματος, με την έννοια ότι οι συναλλαγές γίνονταν με νομίσματα. Αυτά χρησιμοποιήθηκαν όταν εφευρέθηκε η κοπή τους.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι Λύδιοι ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν χρυσά και ασημένια νομίσματα. Τα Λυδικά νομίσματα ήταν ένα μίγμα των δυο μετάλλων που προέρχονταν από τα ποτάμια της Ανατολίας. Έχουν βρεθεί περίπου 600 κάτω από το ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο. Είχαν συγκεκριμένο μέγεθος, και οι δυο πλευρές τους είχαν σφραγιστεί. Μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι αυτή η μίξη εμφανίστηκε στη γενιά που εφηύρε το νόμισμα, περίπου το 625-600 π.Χ. Αυτή η χρονολογία που καθιερώθηκε το 1951, έχει προκαλέσει ανακατανομή στη χρονολόγηση της νομισματικής χρήσης. Αφού τα Ελληνικά νομίσματα και η χρήση τους παρουσιάζονται διαμορφωμένα από την αρχή, χωρίς τα στάδια που παρουσιάζουν οι Λύδιοι, θα πρέπει να είναι παλαιότερα. Στην ελληνική παράδοση η πρώτη πόλη που χρησιμοποίησε νομίσματα ήταν η Αίγινα (το 595π.Χ.), και ακολουθήθηκε από την Αθήνα (το 575π.Χ.), την Κόρινθο (το 570π.Χ.) και από ένα μεγάλο αριθμό πόλεων στη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα.

Η οικονομική ανάπτυξη των πόλεων γεννά ερωτήματα για το σκοπό του θεσμού και την αρχική του χρήση. Ο Ηρόδοτος συνεχίζει για τους Λύδιους ότι ήταν οι πρώτοι έμποροι. Όμως η χρήση των νομισμάτων δεν πρέπει να υπήρχε στην καθημερινή ζωή, αλλά να ήταν συνδεδεμένη με το εμπόριο. Αυτό μας το δείχνει ο ρόλος της Αίγινας, καθώς νομίσματά της έχουν βρεθεί διασκορπισμένα σε όλη την ανατολική Μεσόγειο, αλλά δεν έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες, εκτός από τα γειτονικά νησιά του Αιγαίου. Αυτό οδηγεί σε ένα γενικό συμπέρασμα ότι τα νομίσματα δεν χρησιμοποιούνταν στο μακρινό εμπόριο, αλλά κυρίως στην πατρίδα τους όπου ήταν ευρέως αποδεκτά. Τα νομίσματα που έβγαιναν από τη χώρα παρέμεναν στην κυκλοφορία και ξαναγύριζαν για να διευκολύνουν τις συναλλαγές αυτού που τα είχε. Η βόρεια Ελλάδα αποτελεί εξαίρεση καθώς η οικονομία της ήταν τόσο πρωτόγονη που τα νομίσματα δεν έπαιζαν κανένα ρόλο. Το ασήμι εξορυσσόταν για εξαγωγή και αργότερα άρχισε να μαρκάρεται για να διευκολύνει τη διαδικασία.

Βασικά δεν είναι τόσο ως μέσο συναλλαγής όσο ως μονάδα μέτρησης, η αρχική χρήση των νομισμάτων. Η διακυβέρνηση έγινε τον 6^ο αιώνα πιο περίπλοκη, με την ανάπτυξη των πληρωμών για δημόσια έργα, σε αξιωματούχους, στρατιώτες και εργάτες και λήψη προστίμων, οφειλών, φόρων, ενοικίων και άλλων εσόδων. Το νόμισμα, σφραγισμένο με την επίσημη σφραγίδα της πόλης, απλουστεύει όλες αυτές τις διαδικασίες. Επιπλέον είναι δυνατή η τήρηση κάποιου είδους δημόσιου ταμείου και λογαριασμών. Συγκεκριμένα θεωρούνταν ότι τα νομίσματα σχεδιάστηκαν πρώτα από τους Λύδιους, για να μπορεί ο βασιλιάς τους να πληρώνει μεγάλο αριθμό ανδρών, και η γρήγορη αποδοχή τους στην Ελλάδα οφείλεται στο ότι αυτοί οι άνδρες

ήταν Έλληνες μισθοφόροι. Για παράδειγμα η αξία δώδεκα προβάτων θεωρούταν μισθός για έξι μήνες ή για ένα έτος. Αλλά όποιος κι αν ήταν ο λόγος για την εφεύρεση του νομίσματος, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η γενική αποδοχή τους βοήθησε στη διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών στη διεθνή αγορά του 6^{ου} αιώνα. Γιατί ακόμα και σε περιοχές όπου τα νομίσματα δε γίνονταν κατανοητά, η ιδέα του ασημιού ως μέσου συναλλαγής γινόταν αποδεκτή.

Ως τα μέσα του 6^{ου} αιώνα στη Μεσόγειο είχε αναπτυχθεί μια οικονομία διεθνούς αγοράς, στην οποία διακινούνταν αγαθά και υπηρεσίες. Σε αντίθεση με παλιότερα τώρα ενδιέφερε περισσότερο η διακίνηση πολυτελών αγαθών. Υπήρχε συχνό και επικερδές εμπόριο σε αναγνωρισμένους εμπορικούς δρόμους από τη Μαύρη Θάλασσα ως τη δυτική Μεσόγειο, όπου μεταφέρονταν μέταλλα, ξυλεία, τρόφιμα, κρασί και δούλοι αλλά και αγγεία και μεταλλικές κατασκευές. Το ταξίδι ήταν εύκολο και άνδρες με αναγνωρισμένα ταλέντα όπως τεχνίτες, γιατροί ή ποιητές πήγαιναν ελεύθερα όπου ήθελαν. Η Μεσογειακή οικονομία ήταν τότε πιο ενωμένη και αναπτυγμένη από όλες τις άλλες εποχές πριν τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Αυτό το σύστημα δέχτηκε ένα σοβαρό πλήγμα από τους Πέρσες την περίοδο 546-480π.Χ. και η ανάπτυξή του μειώθηκε.

Μια σημαντική αλλαγή συνέβη στην ελληνική οικονομία στην αρχαϊκή περίοδο. Όπως σε όλους τους Μεσογειακούς και ανατολικούς πολιτισμούς, η ελληνική κοινωνία είχε δούλους. Αυτοί φαίνεται ότι έγιναν απαραίτητοι στην οικονομία τον 6^ο αιώνα. Ο Θεόπομπος από τη Χίο αναφέρει ότι οι Χιώτες ήταν αυτοί που χρησιμοποίησαν δούλους μετά από τους Θεσσαλούς και τους Σπαρτιάτες, αλλά τους αποκτούσαν με διαφορετικό τρόπο. Οι Σπαρτιάτες και οι Θεσσαλοί είχαν ως δούλους Έλληνες των οποίων τη χώρα είχαν κατακτήσει και τους έλεγαν είλωτες, αλλά οι Χιώτες αγόραζαν βαρβάρους για δούλους.

Ο 6^{ος} αιώνας ήταν η πρώτη περίοδος όπου οι εμπορικοί δρόμοι στην Ελλάδα ήταν οργανωμένοι και οι Έλληνες είχαν τον πλούτο και τη στρατιωτική δύναμη να αποκτούν μεγάλους αριθμούς δούλων. Προέρχονταν κυρίως από τη Θράκη, την Ιλλυρία και τη Σκυθία και φαίνεται ότι τους προμήθευαν τοπικοί δουλέμποροι. Ο αριθμός των δούλων ήταν μεγάλος στις πιο πλούσιες πόλεις και παρόμοιος με αυτόν της κλασικής Ελλάδας. Ο Αριστοτέλης είπε ότι η Αίγινα είχε 470.000 δούλους και άλλες 460.000 ζούσαν στην Κόρινθο. Κατά την κλασική περίοδο ο αριθμός των δούλων στις πλούσιες πόλεις ήταν τουλάχιστον ίσος με αυτόν των ενήλικων πολιτών.

Ο 6^{ος} αιώνας ήταν η μεγάλη εποχή του κτισίματος ναών. Έχουμε τουλάχιστον ογδόντα ναούς που ανοικοδομήθηκαν εκείνη την περίοδο. Αυτή η δραστηριότητα δείχνει θρησκευτική παρακίνηση, αλλά δεν υπάρχουν σημάδια που να δείχνουν ότι η θρησκεία ήταν εντονότερη σε σχέση με παλαιότερες και μετέπειτα εποχές. Αρχισαν να κτίζονται πέτρινοι ναοί τεραστίων διαστάσεων όπως ο ναός του Απόλλωνα στην Κόρινθο, στις Συρακούσες και της Αρτέμιδος στην Έφεσο, που κτίστηκε στα μέσα του αιώνα. Το κτίσιμο τους διαρκούσε πολλά χρόνια και σε μερικές περιπτώσεις δεν ολοκληρωνόταν ποτέ. Οι πέτρες προέρχονταν από τοπικά λατομεία και ο πρώτος μαρμάρινος ναός με νησιώτικο μάρμαρο ήταν αυτός των Δελφών όπως και το Αθηναϊκό θησαυροφυλάκιο στους Δελφούς που κατασκευάστηκε το 490π.Χ. Οι τύραννοι που ανταγωνίζονταν την αριστοκρατία προσπαθούσαν να δημιουργήσουν δημόσια κτίσματα. Οι διάφορες γιορτές προκαλούσαν εισροή χρημάτων από τις Ελληνικές πόλεις και τους ανατολικούς βασιλιάδες σε ιερά όπως οι Δελφοί, η Ολυμπία, η Δήλος και η Δωδώνη.

Οι περιοχές που είχαν ναούς πλούτιζαν και αποτελούσαν στόχο των γειτονικών πόλεων. Έτσι το 591π.Χ. οι Θεσσαλοί και οι Αθηναίοι υπό τις διαταγές του στρατηγού Μεγακλή και του Κλεισθένη, <<απελευθέρωσαν>> το ιερό και το έθεσαν υπό την προστασία της Αμφικτιονίας. Το μαντείο βέβαια υποστήριζε αυτούς που πρόσφεραν τα περισσότερα. Έτσι η έγκριση των Δελφών έγινε απαραίτητη στη δημιουργία αποικιών, στην κατάκτηση περιοχών και στην πολιτική αλλαγή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο. ΑΘΗΝΑ.

2.1. Το εμπόριο στην Αρχαία Αθήνα.

Η έλλειψη αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών έδωσε στο ελληνικό εμπόριο μια αυξανόμενη σημασία. Ήταν απολύτως απαραίτητο να συλλέξουν προϊόντα μακρινών αγορών, και να τα μοιράσουν στους συνεχώς αυξανόμενους πληθυσμούς των πόλεων. Ο ίδιος ο Πλάτων, δηλωμένος εχθρός του εμπορίου, ανέφερε την κοινωνική χρησιμότητά του όταν το αποκάλεσε πράκτορα, ο οποίος διασφαλίζει τη συχνή και μετρημένη διανομή του πλούτου που παράγει η φύση χωρίς μέτρο και συχνότητα. Ο Αριστοτέλης αναγνώρισε ότι είναι αδύνατο για μια χώρα να παραμείνει απομονωμένη, χωρίς να πουλά ή να αγοράζει, να εισάγει και να εξάγει. Το εμπόριο οδήγησε σε μεγάλη ανάπτυξη την Αθήνα και τον Πειραιά.

Σε αυτή την περίοδο η καπελεία, το λιανικό εμπόριο, ή γενικότερα το χερσαίο εμπόριο, διαχωριζόταν από την εμπορία, το χονδρεμπόριο ή θαλάσσιο εμπόριο. Και για τα δύο σκέλη η Αθηναϊκή αγορά ήταν καλά οργανωμένη. Ο αγροτικός παραγωγός μπορούσε να συναντήσει τον πελάτη χωρίς μεσάζοντα. Στους Λοκρούς ο νόμος απαγόρευε οποιαδήποτε συναλλαγή μέσω ενός μεσάζοντα, ακόμα και οποιοδήποτε γραπτό συμβόλαιο, και στην Ερυθραία οι έμποροι αποκλείονταν από την αγορά του μαλλιού. Στην Αθήνα οι νόμοι της οικονομίας υπαγόρευαν την απευθείας επαφή του παραγωγού με τον καταναλωτή. Οι μικροέμποροι, άνδρες και γυναίκες, πουλούσαν τα προϊόντα τους στους δρόμους και στις πλατείες διαλαλώντας το εμπόρευσμά τους. Οι πελάτες περπατούσαν στους δρόμους δίπλα στο γαίδαρο τους και φόρτωναν σε αυτόν τα ψώνια τους, ή ήταν καβάλα και φορτώνονταν οι ίδιοι τα ψώνια. Τα μαγαζιά στην Αθήνα ήταν μαζεμένα στην Αγορά. Σε όλες τις γειτονιές της πόλης υπήρχαν κάποιου είδους εστιατόρια τα οποία πουλούσαν ποτό και φαγητό στους απλούς ανθρώπους. Ο Αριστοφάνης συχνά διακωμωδεί το φαγητό που ήταν από καλαμπόκι, χυλό, λαχανικά ή σκόρδο, κρασί και ψωμί.

Αλλά το κέντρο του τοπικού εμπορίου ήταν η Αγορά. Εκεί όλη μέρα βρίσκεται η πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή σε εξέλιξη. Στα τέλη των τετραγώνων είναι τα γραφεία των μάγων, που με τις περίτεχνες ταμπέλες τους ελκύουν τους περιέργους. Το πλήθος συγκεντρώνεται σε στεγασμένα μέρη και περνά μπροστά από μαγαζιά όπου οι άνδρες συζητούν τις τιμές και τις πολιτικές αλλαγές. Όλοι όσοι έχουν κάτι για πούλημα, δούλοι με ρούχα τα οποία μόλις έφτιαξαν, τεχνίτες από τον Κεραμεικό, χωριάτες οι οποίοι έφυγαν από το χωριό τους πριν την αυγή, Μεγαρείς που οδηγούν τα γουρούνια τους, ψαράδες από την Κοπαΐδα περνούν σε όλες τις κατευθύνσεις. Η μία μετά την άλλη, σε προκαθορισμένες ώρες από κανονισμούς, οι διαφορετικές αγορές ανοίγουν. Αυτές είναι οι αγορές για λαχανικά, φρούτα, τυρί, ψάρια, κρέας και λουκάνικα, πουλερικά και κυνήγι, κρασί, ξυλεία, αγγεία, μεταλλικές κατασκευές και παλιά αντικείμενα. Υπάρχει ακόμα και γωνία για βιβλία. Κάθε έμπορος έχει το μέρος του, το οποίο κρατά πληρώνοντας κάποιο ποσό. Στη σκιά μιας τέντας ή μιας ομπρέλας απλώνει τα προϊόντα του, κοντά στο κάρο και τα υποζύγιά του. Οι πελάτες περνούν οι έμποροι τους καλούν, αχθοφόροι και αγγελιοφόροι

προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Υπάρχουν διαφωνίες και τσακωμοί και οι Αγορανόμοι δεν ξέρουν ποιόν να πρωτοακούσουν. Όταν οι υπαίθριες αγορές κλείνουν, οι πελάτες πηγαίνουν σε μια σκεπαστή αίθουσα με ταμεία στο τέλος της.

Όλοι αυτοί οι έμποροι είχαν κακή φήμη. Θεωρούνταν αγροίκοι και άξεστοι. Οι γυναίκες που έβγαζαν τα προς το ζην, ζώντας στους δρόμους ή στην Αγορά, ή είχαν ταβέρνες πιστεύονταν ότι δεν ήταν ηθικές και ο νόμος δεν επέτρεπε τη δίωξή τους για μοιχεία. Οι μικροέμποροι θεωρούνταν ψεύτες και χωρίς τιμή. Υπερχρέωναν, νόθευαν τα προϊόντα τους, έκλεβαν στο ζύγισμα και στα ρέστα. Πολύς κόσμος μαζεύονταν κατά τη διάρκεια των γιορτών για να πουλήσουν άλογα, εργαλεία και να αγοράσουν φτηνούς φυλακισμένους. Ο Αθηναϊκός στόλος που έπλευσε προς τη Σικελία συνοδευόταν από ένα μεγάλο αριθμό εμπορικών πλοίων. Ο Ξενοφών περιγράφει ότι οι στρατηγοί ήταν υποχρεωμένοι να λάβουν μέτρα και να περιορίσουν τις κινήσεις των εμπορικών πλοίων.

Το κύριο εμπόδιο για την ανάπτυξη του χερσαίου εμπορίου σε μια μεγαλύτερης κλίμακας οικονομική δραστηριότητα ήταν η δυσκολία των επικοινωνιών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είχε επιτευχθεί κάποια πρόοδος. Οι δούλοι είχαν επισκευάσει τους δρόμους της Αθήνας υπό την εποπτεία πέντε γεωμετρών. Υπήρχαν πολλοί δρόμοι με σημαντικότερο αυτόν που εξυπηρετούσε το λιμάνι. Δυο μεγάλοι δρόμοι ένωναν την Αθήνα με τον Πειραιά. Ο ένας είχε στις άκρες του ελαιόδεντρα και ο άλλος, που ήταν καρδόδρομος, περνούσε ανάμεσα από τα μεγάλα τείχη. Υπήρχε και ο Ευβοϊκός δρόμος, μέσω του οποίου διεξαγόταν η επικοινωνία με τη Χαλκίδα. Ο δρόμος που ένωνε τη Βοιωτία με τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Χαλκιδική και τη Θράκη χρησιμοποιούνταν όλο και περισσότερο.

Παρόλα αυτά το οδικό δίκτυο ήταν ελλιπές. Στην Αττική οι αρχές της οδικής διοίκησης δεν έφερναν το ποθητό αποτέλεσμα, είτε γιατί δεν γνώριζαν πολλά για το θέμα, είτε γιατί επιθυμούσαν μεγάλα ποσά, καθώς ορίζονταν με κλήρωση. Οι δρόμοι που βρίσκονταν κοντά σε ναούς επισκευάζονταν βιαστικά όταν πλησίαζαν οι γιορτές, αλλά δεν γίνονταν προσπάθειες για να γίνει η κυκλοφορία των οχημάτων ευκολότερη. Η Ιερά Οδός προς την Ελευσίνα ήταν αρκετά προσεγμένη αλλά τα οχήματα δεν μπορούσαν να τη διασχίσουν ολόκληρη. Επιπλέον, για θρησκευτικούς λόγους, η γέφυρα που έκανε δυνατή την απευθείας επικοινωνία ήταν στενή, έτσι ώστε τα κάρρα να κάνουν παράκαμψη. Οι ναοποιοί που οργάνωναν επιτροπή κτισίματος στους Δελφούς ήταν υποχρεωμένοι να στήσουν μια προκυμαία για ξεφόρτωμα με μια μηχανή στο λιμάνι. Οι επιστάτες του ναού της Ελευσίνας σπατάλησαν αρκετά χρήματα για την ανακαίνιση ενός δρόμου που οδηγούσε στο Πεντελικό. Παντού η διοίκηση των δρόμων ήταν ανεπαρκής.

Τα τροχοφόρα οχήματα είχαν εξελιχθεί. Κατασκευάζονταν και τετράτροχα κάρρα, αλλά η Αττική δεν είχε αρκετά βόδια για να τα τραβούν. Οι μεγάλοι εργολάβοι των μεταφορών ήταν οι Βοιωτοί. Το 329 π.χ. ο Εύδεμος από τις Πλαταιές έστειλε στην Αθήνα ομάδες για έργα υπό κατασκευή. Από την άλλη οι μικρότερες μεταφορές άνθιζαν στην Αττική. Σε μια λίστα από 69 απελευθερωμένους ανθρώπους των οποίων το επάγγελμα είναι γνωστό, φαίνεται απέναντι από δέκα ονόματα. Το επάγγελμα του ημιονηλάτη και των νέων που είχαν γαιδάρους αναφέρεται συχνά. Οι μεταφορείς είχαν ειδικότητα στους αμφορείς και στα δέρματα.

Η σπανιότητα δρόμων και αχθοφόρων ζώων οδήγησε στην αύξηση των τιμών της χερσαίας μεταφοράς. Η μεταφορά μαρμάρου από το λιμάνι της Επιδαύρου ως το ναό κόστιζε 42% της τιμής αγοράς του. Κομμάτια πέτρας τα οποία κόστιζαν 61 δραχμές το ένα στην Κόρινθο, στους Δελφούς με την παράδοση κοστίζουν 705 δραχμές! Οι υπερβολικές χρεώσεις για τη μεταφορά εμπόδιζαν για ένα μεγάλο διάστημα το χερσαίο εμπόριο να αναπτυχθεί. Αν η μεταφορά των προϊόντων στην ξηρά ήταν κακή τότε η μεταφορά ανθρώπων ήταν ακόμα χειρότερη. Ο καθένας έκανε ότι μπορούσε με τα μέσα που διέθετε. Σε γιορτές και θρησκευτικές συγκεντρώσεις η φιλοξενία δεν επαρκούσε για όλο το πλήθος που συγκεντρώνονταν. Οι πόλεις ενοικίαζαν σπίτια κοντά στους ναούς για να διαμένουν οι πολίτες τους. Στους Δελφούς η Λάρισα είχε ένα σπίτι, αλλά και άλλες μικρότερες πόλεις έκαναν το ίδιο. Μερικές φορές η πόλη δημιουργούσε ξενώνες κοντά στους ιερούς τόπους όπου στεγάζονταν πολίτες και ξένοι. Όταν οι Θηβαίοι κατέστρεψαν τις Πλαταιές διατήρησαν το Ηραίο και έκτισαν από αυτό ένα διώροφο ξενώνα. Οι πρέσβεις της Αθήνας και του Φίλιππου ορκίστηκαν ειρήνη το 346π.Χ. σε ένα ξενώνα στον Πειραιά, μπροστά από το ναό των Διόσκουρων.

Τα ίδια τα ιερά έκτιζαν νοσοκομεία και χώρους διαμονής και διατροφής. Αυτά αρχικά χρησιμοποιούνταν από τους ασθενείς των Ασκλειπιών, αλλά αργότερα από όλους τους οδοιπόρους. Πολλοί ιδιώτες ακολούθησαν αυτό το παράδειγμα. Σε γνωστά μέρη και σε δρόμους με έντονη κυκλοφορία πολλά χάνια και ξενώνες λειτουργούσαν. Τα περισσότερα ήταν μικρά και δυσάρεστα αλλά πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στους ταξιδιώτες. Σε μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα μπορούσε κανείς να νοικιάσει επιπλωμένα δωμάτια ή διαμερίσματα, δούλους και αχθοφόρους, αλλά ήταν ακριβά και δυσεύρετα.

Ταχυδρομεία δεν υπήρχαν, ούτε και για τις κυβερνήσεις. Όταν η δημόσια ασφάλεια απαιτούσε τη μεταφορά ενός επείγοντος μηνύματος, προσλαμβάνονταν επαγγελματίες αγγελιοφόροι. Ήταν ικανοί να κάνουν τη διαδρομή από την Αθήνα στο Άργος και πίσω σε δύο μέρες. Και από τις Πλαταιές στους Δελφούς και πίσω σε μία. Συνθηματικές φωτιές χρησιμοποιούνταν σε ειδικές περιπτώσεις. Η Αθηναϊκή πολιτεία είχε τουλάχιστον δύο πλοία στη διάθεσή της, το Πάραλος και το Σαλαμίνιος. Οι ιδιώτες έπρεπε να περιμένουν την ευκαιρία για να στείλουν την αλληλογραφία τους. Πάντως, στα μεγάλα λιμάνια μια υπηρεσία εμπορικών πληροφοριών αναπτυσσόταν σταδιακά, αυθόρμητα θα λέγαμε, από τα νέα που έφερναν τα πλοία. Αυτές οι εταιρίες που είχαν ανταποκριτές σε συγκεκριμένο αριθμό κέντρων, μπορούσαν να ιδρύσουν μια ιδιωτική υπηρεσία πληροφοριών.

Το θαλάσσιο εμπόριο ήταν ανώτερο από το χερσαίο. Η ναυσιπλοΐα έκανε μεγάλες προόδους από τον 5^ο αιώνα και μετά. Η τριήρης, γρήγορο πλοίο, μπορούσε να μεταφέρει διακόσιους άνδρες. Τα πολεμικά πλοία είχαν μεγαλύτερη χωρητικότητα και μερικά ήταν ειδικά διαμορφωμένα για τη μεταφορά αλόγων. Τα εμπορικά πλοία χωρούσαν το φορτίο 10000 ταλάντων (360 τόνοι), συχνά μετέφεραν 5000 μεδίμνους σιταριού (πάνω από 7000 βαρέλια). Αλλά τα πλοία που ταξίδευαν κοντά στις ακτές άντεχαν 500 τάλαντα (18 τόνους) φορτίου. Οι ναυτικοί ακόμα προτιμούσαν να ταξιδεύουν κατά μήκος των ακτών, και για να πάνε στη Σικελία πάντα περνούσαν από την Κορσική και τον Τάρα, αλλά δε φοβόντουσαν τόσο πολύ την ανοιχτή θάλασσα όπως παλιότερα. Για τα μακρινά ταξίδια περίμεναν την καλοκαιρία και οι ναυτικοί του Πειραιά έπλεαν μετά τα Διονύσια και επέστρεφαν πριν τη φθινοπωρινή ισημερία. Αλλά οι κερδοσκόποι δεν μπορούσαν να αφήσουν όλη τη ναυσιπλοΐα

να αναβάλλεται κατά τη διάρκεια του χειμώνα και δεν προβληματίζονταν από τις καιρικές αλλαγές. Από τη συχνή χρήση χαρτών μπορούμε να υποθέσουμε ότι και ναυτικοί χάρτες χρησιμοποιούνταν. Οι φάροι ήταν ακόμα άγνωστοι αλλά πολλά σημάδια της θάλασσας και σήματα πολλών ειδών χρησιμοποιούνταν. Μνημεία από μάρμαρο ή λευκή πέτρα κτίζονταν σε υπερυψωμένα σημεία και οι ναυτικοί από την Αθήνα έψαχναν για τη λάμψη τους. Στη Θάσο ένας ωραίος πύργος έφερε μια επιτάφια στήλη η οποία έλεγε ότι θα ήταν η σωτηρία των πλοίων και των ναυτικών.

Με τα μέσα που διέθεταν οι ταχύτητες δεν ήταν μεγάλες. Είχαν βέβαια αυξηθεί αρκετά. Στην ομηρική εποχή χρειάζονταν τουλάχιστον τρεις μέρες για να ταξιδέψει κανείς από τη Λέσβο στην Αργολίδα (240 ναυτικά μίλια), 5 μέρες από την Κρήτη στην Αίγυπτο (300 μίλια), και 7 μέρες από τις Κυκλάδες στην Ιθάκη (280 μίλια). Με έναν ευνοϊκό άνεμο έπιαναν τους δύο ή τρεις κόμβους. Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα ο Ξενοφών δίνει ως παραδείγματα ταχύτητας, το πέρασμα από την Σινώπη στην Ηράκλεια (190 μίλια) σε δύο μέρες, και από την Ηράκλεια στο Βυζάντιο (125 μίλια) περίπου 16 με 18 ώρες. Έτσι οι υψηλές ταχύτητες κυμαίνονταν στους 6 με 7 κόμβους. Από την εποχή της Οδύσσειας είχαν τριπλασιαστεί. Για την καλή μέση ταχύτητα ενός εμπόρου, ο Ξενοφών μας δίνει μια ένδειξη. Ένα Μιλήσιο πλοίο πήγαινε από τη Λάμψακο στις Λακωνικές ακτές (290 μίλια) σε 3 μέρες και 3 νύχτες. Αυτή η ταχύτητα των 4 ή 5 κόμβων ήταν κατάλληλη για μακρινό ταξίδι χωρίς στάσεις και με ελαφρύ άνεμο. Αλλά καθώς υπήρχε κανόνας να μην κωπηλατούν στη διάρκεια της νύχτας, υποθέτουμε ότι ταξίδευαν περίπου 16 ώρες τη μέρα. Η απόσταση που καλύπτεται έτσι ανέρχεται στα 65 με 80 ναυτικά μίλια.

Η πρόοδος στην οργάνωση του ναυτικού εμπορίου προήλθε από τον Αριστοτέλη όταν συμπεριέλαβε μαζί με την εμπορία, τρία στοιχεία, τη ναυκληρία, τη φορτηγεία και την παράσταση. Τα δύο πρώτα αναφέρονται στην ιδιοκτησία του πλοίου και στη μεταφορά και το τρίτο στη σύσταση ένα περίπλοκο θεσμό που περιλάμβανε επιτακτικές εντολές και παράδοση των εμπορευμάτων προς πώληση με ευθύνη του παραλήπτη. Ο Αριστοτέλης διαχωρίζει και τους ανθρώπους της θάλασσας. Υπάρχουν αυτοί που ταξιδεύουν για χρηματιστικούς λόγους μεταφέροντας αγαθά και αυτοί που ταξιδεύουν για προρθμειτικούς λόγους μεταφέροντας ανθρώπους και αγαθά. Έτσι υπάρχουν ναυτικοί που πλέουν σε όλη τη Μεσόγειο με τα φορτία τους και άλλοι που μετακινούνται ανάμεσα σε δυο λιμάνια.

Η διαφορά μεταξύ του χερσαίου και του θαλάσσιου εμπορίου ήταν τεράστια. Ο ανταγωνισμός αυξήθηκε, παρόλο που οι μεταφορές ήταν ακόμα κερδοφόρες, χάρη στην αφθονία της ζήτησης και τις αυξανόμενες δυνατότητες της ναυτιλίας. Η μεταφορά επιβατών δεν είχε μεγάλη ανταμοιβή. Το εισιτήριο από την Αίγινα στον Πειραιά ήταν 2 οβολοί και με 2 δραχμές μπορούσε κανείς να πάει στην Αίγυπτο ή τον Εύξεινο Πόντο με την οικογένεια και τις αποσκευές του. Τα προϊόντα συνέφεραν περισσότερο. Διασφάλιζαν μια σταθερή ροή χρημάτων στη ναυτική επιχείρηση. Οι μεταφορές έφερναν κέρδος, καθώς ο πλοιοκτήτης προσάρμοζε τις τιμές του στα κέρδη του εμπόρου, τα οποία ήταν υψηλά, και ανάλογα με τα ναυτικά δάνεια τα οποία ήταν τεράστια.

2.2.Οι νομικοί όροι του εμπορίου.

Κρίνοντας από τον Πλάτωνα θα έπρεπε να έχουμε μια άσχημη εικόνα για την εμπορική ελευθερία της ελληνικής πόλης. Ακόμα και όταν συμφωνεί με την πραγματικότητα, αποδέχεται το εμπόριο ως αναγκαίο κακό και το υποβάλλει σε έλεγχο ο οποίος θεωρεί τον έμπορο ως κλέφτη. Οι πολίτες απαγορεύεται να εξασκούν το εμπόριο, και στους ξένους υπάρχουν όρια. Τα κέρδη είναι περιορισμένα και οι δημόσιες αρχές θα πρέπει να καθορίσουν τις κατηγορίες και τις ποσότητες των αγαθών που επιτρέπεται η εισαγωγή τους. Αυτές είναι οι βασικές αρχές του συστήματος. Επιπλέον υπάρχουν και τα σώματα των Αστυνόμων οι οποίοι επιβλέπουν τη βιοτεχνία, ενώ οι Αγορανόμοι αφιερώνουν την προσοχή τους ειδικά στο εμπόριο, καθορίζουν τις τιμές και δεν ανέχονται τη διαφήμιση, τις προσφορές, τις εκπτώσεις και την πίστωση.

Αυτές οι συμφωνίες θυμίζουν την ακαμψία των Σπαρτιάτικων νόμων. Η Αθήνα έχει πολύ διαφορετικές αρχές. Η παράδοσή της ξεκινά από το Σόλωνα, ο οποίος δεν επέτρεπε νομικούς περιορισμούς ως αναφορά στο συμφέρον και στη συνεργασία των πολιτών. Για την Αθήνα ο πιο γνωστός νόμος ήταν η ελευθερία. Αλλά η ανθρώπινη ελευθερία δεν είναι ποτέ απόλυτη, καθώς ο ορισμός της θέτει και τα όριά της. Ποιοι ήταν οι περιορισμοί στην εμπορική ελευθερία στην Αθηναϊκή πολιτεία;

Η πολιτεία επενέβαινε, στο όνομα του δημόσιου συμφέροντος, για να διασφαλίσει τις τιμές και ειλικρινείς συναλλαγές. Ο Αριστοτέλης λέει «οι πρώτες διοικητικές υπηρεσίες απαιτήθηκαν από τις υλικές ανάγκες και σε ότι έχει σχέση με την αγορά απαραίτητη θεωρείται η ύπαρξη μιας αρχής που να εποπτεύει τις συναλλαγές και να διατηρεί την τάξη». Αυτή η αρχή ήταν οι Αγορανόμοι. Δεν υπήρχε πόλη ανεξαρτήτως μεγέθους στην οποία να μην υπάρχουν. Αλλά τα καθήκοντά τους δεν ήταν παντού τα ίδια. Οι κανόνες της αγοράς διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό. Μερικοί πλησίαζαν τις ιδέες του Πλάτωνα. Σε ένα διάταγμα της Ερυθραίας για την αγορά μαλλιού και υπολοίπων, ο εξαγωγέας απαγορεύεται να πουλά σε έκπτωση τοπικά, και ο μεσάζοντας απαγορεύεται να πουλά κομμάτια τα οποία δεν προέρχονται απευθείας από το κούρεμα των προβάτων.

Η χρήση της δημόσιας ζυγαριάς είναι υποχρεωτική. Η Δήλος αργότερα χρησιμοποίησε παρόμοιους κανόνες για το ξύλο και το κάρβουνο, και πρόσθεσε την υποχρεωτική πώληση σε καθορισμένη τιμή χωρίς παζάρια. Σε ειδικές περιπτώσεις η τιμή ενός προϊόντος καθοριζόταν από διάταγμα. Στη Λάμψακο, για να γεμίσει το θησαυροφυλάκιο, αποφασίστηκε μια αύξηση 50% στο καλαμπόκι και ένας ισόποσος φόρος στην πώλησή του. Οι πόλεις εφεύρισκαν ιδέες για τις συναλλαγές. Ένας κανονισμός της Ολβίας ανέφερε ότι τα ξένα νομίσματα θα ανταλλάσσονται δημόσια με το εθνικό νόμισμα σε μπρούτζο και ασήμι, κανόνιζε την αξία του χρυσού ως έντεκα φορές ανώτερη από αυτή του ασημιού και για να αποθαρρύνει τις εξαπατήσεις κανόνισε τα ποσά των προστίμων.

Η Αθήνα στο σύνολο είχε αφοσιωθεί στο να εκπληρώσει το χρέος που είχε ορίσει ο Αριστοτέλης στην πολιτεία. Τα δύο συμβούλια των δέκα Αγορανόμων και των δέκα Μετρονόμων ήταν ίσα διανεμημένα μεταξύ της Αθήνας και του Πειραιά. Αυτοί έλεγχαν αν τα προϊόντα ήταν αγνά και καλής ποιότητας και αν τα μέτρα και τα ζύγια που χρησιμοποιούνταν από τους εμπόρους ήταν σύμφωνα με αυτά που είχε καθορίσει η πολιτεία.

Στο εμπόριο του καλαμποκιού, όμως, η Αθήνα δεν άφηνε πολλές ελευθερίες. Το πρόβλημα της προμήθειας του φαγητού ήταν επείγον. Κυριαρχούσε στην πολιτική. Στην πρώτη συνεδρία κάθε Πρυτανείας, που γινόταν δέκα φορές το χρόνο, μια αναφορά για την προμήθεια του φαγητού δινόταν στη συνέλευση. Τον 5^ο αιώνα το θέμα του ιμπεριαλισμού αφορούσε στην τροφή. Χωρίς να παίρνω τίποτα από τη γη αποκτώ τα πάντα από τη θάλασσα, έγραφε ένας Αθηναίος. Πάνω από όλα, οι χώρες με μεγάλη παραγωγή έπρεπε να κατακτηθούν. Δεν ήταν τυχαίο ότι οι δύο πιο επικίνδυνες αποστολές που επιχειρήθηκαν από τους Αθηναίους είναι οι εκστρατείες στην Αίγυπτο και τη Σικελία. Αμέσως μετά από την αποτυχία της πρώτης, άρχισαν να σκέφτονται τη δεύτερη, και στο ενδιάμεσο είχαν απαιτήσεις και για τον Εύξεινο Πόντο. Τον 4^ο αιώνα οι Αθηναίοι απέκτησαν, με τη βοήθεια των τοπικών βασιλιάδων, πρώτα προτεραιότητα στις αγοραπωλησίες, και συνεπώς στο εμπόριο και στην εξαίρεσή τους από χρέη που ήταν ίσα με έκπτωση ενός τρίτου. Έτσι έπρεπε να προσέχουν τη διαδρομή που ακολουθούσαν οι μεταφορείς. Από την αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου οι φύλακες του Ελλήσποντου έστελναν στην Αθήνα όλο το καλαμπόκι που περνούσε. Στη διάρκεια του πολέμου με τον Φίλιππο το μοναδικό καθήκον του στόλου ήταν η σιτοπομπεία. Το Σεπτέμβριο του 340π.Χ. συνόδεψαν 230 εμπορικά πλοία, από τα οποία τα 180 άνηκαν στην Αθήνα και στους συμμάχους της. Με αυτό τον τρόπο η προμήθεια του φαγητού εξασφαλιζόταν στο εξωτερικό.

Αλλά ήταν επίσης αναγκαίο, από εσωτερική νομοθεσία, το να ενθαρρύνουν την εισαγωγή του καλαμποκιού και να αποτρέπουν την απόκρυψη αποθεμάτων, τις προσπάθειες για απορρόφηση, και την τεχνική άνοδο των τιμών. Εξαιρετικά αυστηροί νόμοι ανέφεραν αναλυτικά τα καθήκοντα των εμπόρων, των εισαγωγέων, και των σιτοπωλών ή των μυλωνάδων, των αρτοποιών και όσων ασχολούνταν με αυτά. Κανένα δάνειο δεν μπορούσε να γίνει χωρίς να είναι διασφαλισμένο με προϊόντα πρώτης ανάγκης, ειδικά καλαμπόκι. Το καλαμπόκι δεν επιτρεπόταν να μεταφέρεται πουθενά αλλού εκτός από τον Πειραιά. Λιγότερο από το ένα τρίτο κάθε φορτίου που έφτανε στο λιμάνι μπορούσε να επανεξαχθεί και δεν επιτρεπόταν να αγοραστούν περισσότερα από 50 φορτία την ίδια στιγμή. Η εκτέλεση αυτών των νόμων εμπιστευόταν σε δέκα επιθεωρητές του εμπορίου, οι οποίοι επέβλεπαν τις αποθήκες, και στους Σιτοφύλακες, δέκα στον αριθμό και αργότερα 35, οι οποίοι έβλεπαν αν το καλαμπόκι, το αλεύρι και το ψωμί πωλούνταν στην ορισμένη τιμή και ζυγίζονταν σωστά.

Το πολεμικό ναυτικό και οι διπλωμάτες, οι νομοθέτες και οι διοικητές ένωναν τις προσπάθειές τους για να προμηθεύουν τους Αθηναίους με το καθημερινό ψωμί. Σε αυτές τις διαδικασίες δεν υπήρχε εμπορική ελευθερία. Επιπλέον θεωρούταν απαραίτητο να εγκαθιδρυθεί ένα όριο στη θεωρούμενη σωστή τιμή. Χωρίς την παραβίαση των παραδόσεων της η Αθήνα αποκτούσε φτηνό ψωμί, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε την ηγεμονία του εμπορίου της.

Εκτός από τις απαγορεύσεις στην προμήθεια του καλαμποκιού υπήρχαν και άλλες για το εισόδημα. Η πολιτεία δρούσε υπέρ του καταναλωτή, αλλά και υπέρ του θησαυροφυλακίου. Σύμφωνα με τα έθιμα το καθήκον ήταν να διαφυλάσσει τις οικονομικές πηγές για το λαό, και να μην εμποδίζει την ελεύθερη συναλλαγή. Πολλές πόλεις είχαν λάβει παλιότερα μέτρα για να ενθαρρύνουν μια βιοτεχνία, ώστε να καταστρέψουν τους ανταγωνιστές ή να εμποδίσουν την εξαγωγή κάποιων προϊόντων. Αλλά αυτές οι ενέργειες δεν είχαν μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Έτσι τον 5^ο αιώνα, το κλείσιμο της Αθηναϊκής περιοχής για τα

προϊόντα από τα Μέγαρα ήταν πολεμική κίνηση, όπως η απαγόρευση της εξαγωγής των όπλων και των προϊόντων που φτιάχνονται τα πλοία. Ίσως η ιδέα της προστασίας δεν ήταν πάντα άγνωστη στους Αθηναίους, αλλά δεν ξεπερνούσε την πολύ απλή μορφή των ειδικών συμβολαίων. Έτσι οι σύμβουλοι των δημόσιων έργων αγόρασαν στη Λακεδαιμόνα Κορινθιακού τύπου κεραμίδια με 140 δραχμές τα εκατό, πριν αγοράσουν το αυθεντικό προϊόν από την Κόρινθο με 86 δραχμές και 4 οβολούς. Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν υπήρχε ίχνος προστασίας στα λιμάνια για όλα τα αγαθά που εισάγονταν ή εξάγονταν. Οι δασμοί ήταν πολύ μικροί ώστε η λαθραία εισαγωγή δεν άξιζε να γίνει. Στον Πειραιά ήταν αρχικά το ένα εκατοστό αλλά αργότερα αυξήθηκε στο ποσό του ενός πεντηκοστού και υιοθετήθηκε από τις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Η Αθήνα μετά το 413π.Χ. επέβαλλε ένα δασμό του ενός εικοστού στις πόλεις που ήταν υποτελείς της, αλλά από την άλλη τις απάλλαξε από τους φόρους. Ο μέσος όρος του 2% επιβαλλόταν με μεγάλη αυστηρότητα σε όλα τα αγαθά, ακόμα και στην εισαγωγή του καλαμποκιού και την εξαγωγή των τρίποδων και βοδιών που έστελναν οι Αμφικτύονες στη γιορτή της Δήλου. Πριν ξεφορτωθεί το φορτίο οι υπεύθυνοι που λέγονταν Πεντεκοστολόγοι ζητούσαν να πληρωθούν και εξέταζαν τα αγαθά. Σε περίπτωση απάτης τα αγαθά δημεύονταν, ή ο δασμός δεκαπλασιαζόταν. Έτσι οι δηλώσεις ήταν συνήθως σωστές και η καταγραφή έδινε τον αληθινό λογαριασμό της αξίας του φορτίου.

Μερικές πόλεις είχαν όμως ειδικές ελευθερίες. Παλιότερα η μεγαλύτερη πηγή σε επείγουσα ανάγκη ήταν η δημόσια και ιερή κρατική κυριαρχία. Μετά η πολιτεία άρχισε να τα διαχειρίζεται και να τα επεκτείνει ώστε να βγάλει περισσότερο κέρδος. Το Βυζάντιο πωλούσε στους πλούσιους Μετοίκους το δικαίωμα να κατέχουν γη και να είναι πολίτες. Στο τέλος η πολιτεία καταχράστηκε τη δύναμή της και καθιέρωσε προσωρινά μονοπώλια. Τα Οικονομικά δίνουν μια ατέλειωτη λίστα τέτοιων μέσων. Το Βυζάντιο αγόραζε όλο το καλαμπόκι της αγοράς με πίστωση και είχε μεγάλο κέρδος από την αύξηση της τιμής. Οι Κλαζομενείς δανείζονταν όλο το λάδι της παραγωγής και το χρησιμοποιούσαν ως ασφάλεια για τις αγορές τους σε καλαμπόκι, ή εξασκούσαν τα δικαιώματα που πίστευαν ότι τους παραχωρούσε η πολιτεία χρίζοντάς τους υψηλούς πλειοδότες. Το Βυζάντιο το έκανε αυτό με τις ψαριές και την ανταλλαγή χρημάτων. Βλέπουμε ότι οι ασυνείδητες οικονομικές πρακτικές ήταν διαδεδομένες. Αλλά η Αθήνα ποτέ, ούτε στις πιο δύσκολες εποχές, δεν έπεσε σε αυτό το επίπεδο της ατιμίας. Εξασκούσε μονοπωλιακό εμπόριο σε άλλες πόλεις, αλλά δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο στα εδάφη της. Της γίνονταν πολλές τέτοιες προτάσεις. Κάποιος πρότεινε ότι το θησαυροφυλάκιο έπρεπε να αγοράσει όλο το μόλυβδο του Λαυρίου στην τιμή των 2 δραχμών το τάλαντο, και να το κρατήσουν μέχρι η τιμή να ανέβει στις 6 δραχμές. Άλλοι ήθελαν να νοικιάσει η πολιτεία πλοία, αποθήκες και πανδοχεία. Η Αθήνα έβλεπε ότι η ελευθερία του εμπορίου είχε πολλά πλεονεκτήματα και δεν άξιζε να υποστεί τέτοιους περιορισμούς.

Από τη δύναμη της συνήθειας και από την εφεύρεση των νόμων, ένας εμπορικός νόμος είχε εγκαθιδρυθεί ως τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ήδη είχε την πολυπλοκότητα η οποία είναι το σημάδι της προόδου. Ο Πλάτωνας μιλούσε με απέχθεια για όλες αυτές τις ρυθμίσεις, για την κατασκευή πλοίων, χονδρεμπόριο και λιανικό εμπόριο, συμβούλια, δάνεια, τόκους και χιλιάδες άλλα παρόμοια.

Κάθε συμφωνία, όσο ασήμαντη και αν ήταν, καταγραφόταν. Για τη σχεδίαση, σύνταξη, αντιγραφή και αποθήκευση των συμβολαίων, αποδείξεων και

λογιστικών πράξεων παίρνονταν κάθε προφύλαξη. Οι σφραγίδες επισυνάπτονταν, οι όρκοι ανταλλάσσονταν, οι μάρτυρες ήταν παρόντες, πολλά αντίτυπα γίνονταν, και τρίτα πρόσωπα κατέθεταν τα έγγραφα. Ο συνδυασμός των τόκων έπαιρνε πολλές μορφές, όπως και ο συνεταιρισμός, τα συμβούλια και η διοίκηση. Στις τράπεζες κρατούσαν βιβλία με αυστηρούς λογιστικούς κανόνες. Οι λογαριασμοί κατ' εντολή ή του φέροντος ήταν άγνωστοι, αλλά ήδη μια αρχική παραχώρηση σε τρίτο πρόσωπο παρατηρείται. Ο νόμος ως αναφορά σε περιπτώσεις μη πληρωμής ή αναξιωχρέωσης προέβλεπε για τα πάντα. Υπήρχαν αποδεκτοί κανόνες για τη διαμαρτυρία, την παύση πληρωμών και την πτώχευση.

Παρόλο που χρησιμοποιούνταν συχνά οι ποινικές ρήτρες στα συμβόλαια οι εμπορικές δίκες ήταν πολυάριθμες. Τον 5^ο αιώνα το Ναυτοδικείο εξέταζε και αποφάσιζε για διαφωνίες μεταξύ των ναυτικών και των εμπόρων, υποθέσεις μεταφορών και κατασκευής πλοίων, και εκδικάσεις αυτών που εργάζονταν στις αποβάθρες. Τον 4^ο αιώνα η ανάκριση και η καταδίκη ήταν ξεχωριστές. Ο πρωτύτερος μεταβιβαζόταν στους εισαγωγείς και ο νεότερος στους Θεσμοθέτες. Περίπου το 350π.Χ. οι εμπορικές εκδικάσεις είχαν το προνόμιο της εσπευσμένης διαδικασίας. Η απόφαση θα πρέπει να δίνεται μέσα σε ένα μήνα από την αίτηση και η εκτέλεσή της ήταν άμεση.

2.3.Εμπορικές εταιρίες και τράπεζες.

Η Αθήνα επέτρεπε την απόλυτη ελευθερία του συνεταιρισμού με τον όρο ότι δεν καταπατώνταν οι νόμοι και η δημόσια τάξη. Οι αρχές αυτές υπήρχαν από τον Σόλωνα σε μια εποχή όπου δεν υπήρχε σαφής διαχωρισμός μεταξύ της μόνιμης αδελφοποίησης θρησκευτικής φύσης και της προσωρινής συνεργασίας δύο ή περισσοτέρων προσώπων για τη δημιουργία εταιρείας ή για πειρατικό ριψοκινδύνεμα. Χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα καθώς το εμπόριο ζητούσε μια ολοένα αυξανόμενη ποσότητα εργασίας, κεφαλαίου και πίστωσης. Υπήρχαν πόλεις που απαγόρευαν το δικαίωμα του συνεταιρισμού, για να αποτρέψουν τη συνένωση των εργολάβων όταν μοιράζονταν τα δημόσια έργα. Η Αθήνα, πίστευε σε ένα νόμο βασισμένο στην ελευθερία των συμβολαίων και την προσωπική ευθύνη, επέτρεπε τη δημιουργία συνεργασιών και τη δραστηριότητα αυτών όπως επιθυμούσαν, αλλά δεν επέτρεπε σε αυτούς να βάλουν την πολιτειακή προσωπικότητά τους ενάντια στα αιτήματα που έκανε ο κάθε συνέταιρος.

Οι πρώτες συνεργασίες που έγιναν στην Ελλάδα ήταν αυτές όπου οι άνδρες ενώνονταν φυσικά όταν βρίσκονταν σε ένα πλοίο για μια κοινή επιχείρηση, δηλαδή οι ναυτικές εμπορικές εταιρίες. Αυτή η παράδοση επέζησε γιατί το μεγάλο ρίσκο απαιτούσε το διαμοιρασμό της ευθύνης. Η πιο συχνή συνεργασία αφορούσε στα δάνεια. Ήταν μια κοινωνία στην οποία τα κέρδη και οι κίνδυνοι μοιράζονταν σε ένα δανειστή και έναν πλοιοκτήτη. Έπειτα για να μειωθούν οι κίνδυνοι, καθένα από τα δύο μέρη ψάχνει και για άλλους συνεταίρους. Για παράδειγμα, τρεις άνδρες συνεργάζονται για να δημιουργήσουν ένα κεφάλαιο 7500 δραχμών. Εκτός από τους νόμιμους συνεταίρους υπάρχουν μερικές φορές και άλλοι που δεν εμφανίζονται στα αρχεία της συνεργασίας.

Η παροδική φύση αυτών των συνεργασιών φανερώνεται στα παρακλάδια του εμπορίου και της βιοτεχνίας που συνδέονται με το κτίσιμο. Υπάρχουν στοιχεία από την Ελευσίνα που αναφέρουν μόνο ένα όνομα για τις μεγάλες παραγγελίες. Μόνο για μικρές δουλειές οι έμποροι και όσοι εργάζονται με το κομμάτι συνεργάζονται. Δύο άνδρες αποφασίζουν να πουλήσουν σακιά με κομμένο άχυρο στις 180 δραχμές ή να δουλέψουν για 20 δραχμές. Για μια μεταφορά 4 άνδρες παίρνουν 456 δραχμές, 5 παίρνουν 225, και 214 δραχμές. Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να τα αποκαλέσει αυτά συνεργασίες καθώς μπορεί να λάβουν τέλος με το πέρασμα της ημέρας.

Υπήρχαν όμως και βιοτεχνικές και εμπορικές εταιρίες με επιβλητική παρουσία και μεγάλη μονιμότητα. Οι κατασκευαστές Νικόστρατος και Χρέμων από το Άργος είχαν προσληφθεί στην Επίδαυρο και τους Δελφούς για χρόνια. Ο Χειροφάνης και οι συνεργάτες του είχαν κάνει ένα συμβόλαιο με την πόλη της Ερέτριας, το οποίο ίσχυε για τέσσερα χρόνια. Δυο τεχνίτες νοίκιασαν ένα εργαστήριο στους Δελφούς για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Τέσσερις ιμπρεσάριοι συνεργάστηκαν για να νοικιάσουν το θέατρο του Πειραιά.

Αλλά εκεί που το σύστημα της συνεργασίας θριάμβευσε είναι οι μεταλλουργικές εταιρίες και τα ορυχεία, στο τραπεζικό σύστημα και την καλλιέργεια των φόρων. Οι εταιρίες έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο στην εκμετάλλευση του Λαυρίου. Αυτές οι εξορυκτικές εταιρείες φαίνεται ότι ήταν ήδη ιδιαίτερα δυνατές. Δε γνωρίζουμε τίποτα για τους ισολογισμούς του Φίλιππου και του Ναυσικλή, ούτε του Υπερειάδη, του Ασχιλίδη και τους γιους του Δικαιοκράτη, αλλά η Επικράτης και Σία, η οποία στους μετόχους της περιλάμβανε τους πλουσιότερους άνδρες των Αθηνών, ανέφερε ετήσιο κέρδος 100 τάλαντα. Οι περισσότερες εταιρείες λειτουργούσαν με τον ίδιο τρόπο. Η πιο γνωστή εταιρεία ήταν η Δημόφιλος και Σία που είχε κλιβάνους. Για να αποκτήσει τον απαραίτητο συνδυασμό κεφαλαίου είχε συνεργασίες οι οποίες είχαν συχνά πολλούς αρχηγούς. Οι μεγάλοι τραπεζικοί Αντισθένης και Αρχέστρατος έχουν ως διάδοχό τους τον Πάσιο, ο οποίος συνεργάζεται με τον απελεύθερο Φόρμιο. Μετά το θάνατο του Πάσιου, μέρος της δουλειάς διεξάγεται από το Φόρμιο, ενώ το υπόλοιπο από το γιο του θανόντα, ο οποίος αφήνει τη διοίκηση σε τέσσερις συνεταίρους. Επιπλέον οι τραπεζικοί και οι μη ενεργοί συνεργάτες καθώς και οι εγγυητές φαίνονται έτοιμοι να παίξουν ενεργό ρόλο. Όταν ο τραπεζίτης Ηρακλείδης το σκάει, οι εγγυητές του αναλαμβάνουν την επιχείρηση. Η εκμετάλλευση των φόρων ενθαρρύνει τη δημιουργία εταιρειών που ασχολούνται με αυτό. Το τελωνείο του Πειραιά ήταν μεγάλη επιχείρηση. Καθώς απαιτούνταν πολυάριθμο προσωπικό, η κοινωνία που ήταν οργανωμένη μπορούσε να προσφέρει στις οικονομικές αρχές πιο πλεονεκτικούς όρους, και εύκολα να πάρει την παραχώρηση των προνομίων. Κανείς δεν ενδιαφερόταν να αποτρέψει τον έντονο ανταγωνισμό. Σε κάποιες πόλεις οι εταιρείες κατάφεραν μέσω του ανταγωνισμού να πάρουν το απόλυτο μονοπώλιο εις βάρος του θησαυροφυλακίου της πόλης. Στην Αθήνα δε συνέβαιναν τέτοιες καταχρήσεις.

Η τράπεζα είχε γίνει ο απαραίτητος πράκτορας του εμπορίου, το βασικό όργανο της οικονομικής ζωής. Η αλματώδης ανάπτυξη της δείχνει την ταχύτητα με την οποία οι επιχειρήσεις αναπτύσσονταν στην Ελλάδα τον 5^ο αιώνα. Το λίκνο της τράπεζας ήταν οι ναοί. Οι θεοί θησαύριζαν. Είχαν τη δική τους περιουσία, και προσέφεραν τα απαραίτητα ιερά τους στις προσφορές των ατόμων και της πολιτείας. Η Αθήνα επέκτεινε την προστασία της πάνω από το θησαυρό της Αθηναϊκής ομοσπονδίας, και ο Λύσανδρος εμπιστεύτηκε δύο τάλαντα στο θεό των Δελφών. Έτσι οι μεγάλοι βωμοί και τα ιερά είχαν τεράστιο

πλούτο στη διάθεσή τους και τα μικρότερα είχαν κάποιες οικονομικές πηγές. Οι διοικητές που έβλεπαν μακροπρόθεσμα δεν μπορούσαν να αφήσουν όλο αυτό το κεφάλαιο να μένει ανεκμετάλλευτο. Οι πόλεις που το χρειαζόνταν δεν μπορούσαν να μην το ζητήσουν. Οι θεοί δάνειζαν με τόκο. Το 375π.Χ. περίπου η Αμφικτιονία της Δήλου έβαλε στους λογαριασμούς της 47 τάλαντα εναντίων δεκατριών πόλεων. Κάποιοι Αττικοί δήμοι έβαζαν κάθε χρόνο δάνεια σε δημοπρασία. Οι ιερές διοικήσεις καθιέρωσαν τους κανόνες της σωστής καταγραφής στα βιβλία και τους όρους της ασφαλούς επένδυσης, και τα κεφάλαια των οπισθοδρόμων έκαναν τη δουλειά που ζητήθηκε αργότερα από τις κρατικές τράπεζες. Η οικονομική διαχείριση γεννιόταν στη σκιά των ιερών.

Οι ιδιώτες έμαθαν σταδιακά να χρησιμοποιούν τα χρήματά τους παραγωγικά. Οι Αθηναίοι έλεγαν ότι χρησιμοποιούσαν τον πλούτο τους όχι για επίδειξη αλλά για δράση. Τον 4^ο αιώνα μια μεγάλη κληρονομιά πάντα περιλάμβανε αρκετές δεσμεύσεις. Αλλά δεν ήταν όλοι στη θέση να κάνουν ένα επικερδές συμβόλαιο στη σωστή στιγμή και να επιβλέπουν την πραγματοποίησή του. Δεν είχαν όλοι, όπως ο Σωκράτης, ένα φίλο στον οποίο να εμπιστεύονταν την επένδυση της μικρής περιουσίας τους. Οι θησαυροί των ναών δεν μπορούσαν να έρθουν σε άμεση επαφή με το ευρύ κοινό. Για μεταφορές χρημάτων και πιστώσεων ένα ειδικό επάγγελμα ήταν απαραίτητο. Για μεγάλο χρονικό διάστημα μπορούσε κανείς να δει άνδρες που κάθονταν σε ένα τραπέζι στο λιμάνι ή στην αγορά, των οποίων η δουλειά ήταν να ανταλλάσσουν χρήματα. Έπαιρναν μεγάλη προμήθεια. Για να πάρουν 100 Αττικές δραχμές οι ναοποιοί των Δελφών έπρεπε να δώσουν 75 Αιγινίτικες δραχμές αντί για 70. Όσο περνούσε ο καιρός, οι άνθρωποι που αντάλλασσαν χρήματα επέκτειναν την επιχείρησή τους, επενδύοντας κεφάλαια στο εξωτερικό και δανείζοντας χρήματα για όλων των ειδών τις επιχειρήσεις. Χρειαζόνταν μεγάλο κεφάλαιο και λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι μεταξύ των πωλητών και των αγοραστών του χρήματος. Εκτός από τις ανταλλαγές χρημάτων οι τραπεζίτες ασχολούνταν και με καταθέσεις και δάνεια.

Σε λιγότερο από έναν αιώνα οι τράπεζες είχαν αναπτύξει όλες τις λειτουργίες τους σε θαυμαστό βαθμό. Έδιναν δάνεια με προσωπική ασφάλεια, με εγγύηση, με υποθήκη και με φορτία. Συναλλάσσονταν με ξένες αγορές και αναλάμβαναν μακρινές πληρωμές, εξέδιδαν γράμματα πίστωσης μικρής προθεσμίας, χρηματικές εντολές και επιταγές. Για όλες αυτές τις συναλλαγές τα βιβλία έπρεπε να κρατώνται με ιδιαίτερη προσοχή. Στα βιβλία αυτά ο κάθε πελάτης είχε ειδική σελίδα χωρισμένη σε δύο στήλες της χρέωσης και της πίστωσης. Ακόμα και στα δικαστήρια αυτά τα βιβλία χρησιμοποιούνταν σαν αποδεικτικά στοιχεία της τιμότητας. Οι τράπεζες οργανώνονταν έτσι, καθώς είχαν στενές σχέσεις με τη βιοτεχνία και το θαλάσσιο εμπόριο. Κάποιοι τραπεζίτες έκτιζαν βιοτεχνίες και αποκτούσαν πλοία στο όνομά τους. Γνωρίζουμε από τους δικαστικούς λόγους της εποχής πόσο οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν τις τράπεζες στην καθημερινή τους ζωή. Ο Απολλόδωρος και ο Τιμόθεος κρατούσαν τα χρήματά τους στην τράπεζα. Όταν είχαν δυσκολίες έδιναν στον τραπεζίτη εγγυήσεις στη μορφή κούπας, χρυσού στέμματος και χαλιών. Η

εκτέλεση μιας ποινής εξαρτιόταν από την τράπεζα του καταδικασμένου. Για να αποκτήσει ο Μαντίθεος και ο πατέρας του κάποια εκχώρηση δικαιωμάτων σε ένα μεταλλείο, δανείστηκαν 2000 δραχμές από τον Βλέπαιο. Για να γλιτώσει τα χρήματά του από τον κίνδυνο του ταξιδιού ένας ξένος, γιος ενός πλουσίου, παίρνει ένα πιστωτικό γραμμάτιο από τον Πάσιο. Ακόμα και οι κρατικές υπηρεσίες χρησιμοποιούσαν τις δυνατότητες που τους δίνονται. Ένας

σύμβουλος δημοσίων έργων καταθέτει τα κεφάλαια που έχει στη διάθεσή του σε ένα τραπεζίτη. Οι υπηρεσίες που παρέχονται από τις τράπεζες κάνουν τη χρησιμότητα της πίστωσης εμφανή σε όλους. Θεωρούνταν θαυμάσιο ότι ένα κομμάτι πάπυρος μπορούσε να αντικαθιστά μια ολόκληρη περιουσία, και οι άνδρες έλεγαν ότι στον κόσμο των τραπεζών και των επιχειρήσεων η φήμη του σκληρά εργαζόμενου και τίμιου ανθρώπου έχει απίστευτη δύναμη.

Η αρχαιότερη τράπεζα ιδρύθηκε στα τέλη του 5^{ου} αιώνα από τον Αντισθένη και τον Αρχέστρατο, και έφτασε στην ακμή της από τον διάδοχό τους τον Πάσιο τον 4^ο αιώνα π.Χ. Από το 394 και μετά ο Πάσιος έκανε πολλές συνεργασίες με όλες τις αγορές, ειδικά το Βυζάντιο και τον Εύξεινο. Είχε πολλά κτίρια και διοικούσε μια μεγάλη εταιρεία όπλων. Για τον πατριωτικό του φιλελευθερισμό απόκτησε την υπηκοότητα. Όταν το 371 αναγκάστηκε, λόγω της κακής του υγείας, να αποσυρθεί από την επιχείρηση, η εταιρεία είχε κεφάλαιο 50 ταλάντων, από τα οποία τα 39 ήταν δικά του. Η σημαντικότητα των τραπεζών φαίνεται από την ιδιαίτερη προσοχή με την οποία οι διευθυντές τους διάλεγαν το διάδοχό τους. Χωρίς να ενδιαφέρονται για την καταγωγή του διάλεγαν τον καταλληλότερο, και για να τον προσκολλήσουν μόνιμα στον οίκο τους, του ανέθεταν την επιθυμία τους να γίνει γαμπρός τους ή ο δεύτερος σύζυγος της χήρας τους. Έτσι δημιουργήθηκαν τραπεζικές οικογένειες από απελεύθερους ή Μέτοικους. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι ο πρώην δούλος Πάσιος, που άφησε την επιχείρηση και τη γυναίκα του στον πρώην δούλο Φόρμιο. Ο Δημοσθένης αναφέρει και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, και εξηγεί το έθιμο λόγω της σημαντικότητας των κερδών που διακυβεύονταν, τα οποία δεν έπρεπε να εξαρτώνται μόνο από μια ανθρώπινη ζωή.

Οι τραπεζίτες ενέπνευσαν στους Αθηναίους άσχημα συναισθήματα. Το οικονομικό επάγγελμα, κατά τον Αριστοτέλη, δίκαια μισείται. Κάποιος σε μια κωμωδία δηλώνει ότι δεν υπάρχουν άλλες πιο φρικτές πληγές. Ο Δημοσθένης λέει ότι είναι παράξενο και ασυνήθιστο στους ανθρώπους που εμπορεύονται χρήματα ως επάγγελμα, να φαίνονται και ενεργητικοί και τίμιοι. Αλλά ο ρήτορας αναφέρεται σε κάποιον συγκεκριμένο τραπεζίτη και αυτόν, όπως και πολλούς άλλους, οι Αθηναίοι τους σέβονταν.

Οι τραπεζικές και εμπορικές ενώσεις τον 4^ο αιώνα έδωσαν μια ξαφνική ώθηση στην κερδοσκοπία. Οι καπιταλιστές δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι η κερδοσκοπία δεν υπήρχε σε όλες τις εποχές, και δεν είδαν άλλο κίνητρο στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα. Οι πιο επικερδείς επιχειρήσεις ήταν αυτές που ασχολούνταν με το καλαμπόκι και τα μέταλλα. Οι πληροφορίες παίρνονταν από την πόλη που τα παρήγαγε, το προβάδισμα παίρνονταν σε πολιτικές κρίσεις οι οποίες εμπόδιζαν τις εξαγωγές ή την ελεύθερη χρήση της θάλασσας. Σε μια καταιγίδα, ένα ναυάγιο, την ξαφνική άφιξη ενός πλοίου, όλα ήταν πρόσχημα για τον εφοδιασμό της αγοράς και τα ψεύτικα νέα και οι διαδόσεις συνέδραμαν στο σκοπό αυτό. Δεν υπήρχαν μηχανισμοί που να κρατούν την παροχή των αγαθών σταθερή, και έτσι το παραμικρό περιστατικό μπορούσε να έχει μεγάλο αντίκτυπο. Ο νόμος διαφύλασσε μόνο τη σταθερή παροχή καλαμποκιού. Η αγορά των μετάλλων, που είχε μεγάλα περιθώρια κέρδους, έκανε πολλούς πλούσιους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΣΠΑΡΤΗ.

3.1. Η οικονομική και κοινωνική ζωή της Σπάρτης.

Το οικονομικό σύστημα της νέας εποχής εύρισκε τη μεγαλύτερη αντίσταση στη Σπάρτη. Καθώς ήταν τόσο διαφορετική η Σπάρτη μετατράπηκε σε ιστορικό αίνιγμα. Οι υπόλοιποι Έλληνες δεν μπορούσαν να καταλάβουν μια κατάσταση στην οποία το παρελθόν απαιτούσε αιώνια ζωή. Οι ιστορικοί που αναφέρονται στη Σπάρτη θα πρέπει να έχουν κατά νου ότι ίσως να κάνουν λάθη και να μιλούν με ανακρίβειες.

Τον 7^ο αιώνα η Σπάρτη φαίνεται να ακολουθεί την ίδια ανάπτυξη με τις άλλες πόλεις, ή τουλάχιστον αυτές που όφειλαν την ύπαρξή τους στις Δωρικές κατακτήσεις. Οι κατακτητές εγκαταστάθηκαν στις όχθες του Ευρώτα και εξαπλώθηκαν σε όλη τη Λακωνία. Η περιοχή μοιράστηκε ως λάφυρο. Όταν πήραν οι βασιλείς τα μερίδιά τους, οι στρατιώτες τράβηξαν κλήρους που αντιστοιχούσαν σε ίσα κομμάτια γης. Όπως ακριβώς και στις άλλες πόλεις οι κλήροι ανήκαν στις οικογένειες. Βέβαια, όπως συνέβαινε και αλλού, η αφοσίωση στο πατριαρχικό σύστημα και η αναζήτηση περισσότερου πλούτου οδήγησαν σε αναζητήσεις που οδήγησαν τους άνδρες σε εξωτερικές επιχειρήσεις. Στην εποχή του ποιητή Τυρταίου, κάποιοι ήταν πλούσιοι και άλλοι πολύ φτωχοί. Οι πόλεις που ήταν παραθαλάσσιες είχαν την επιλογή της πειρατείας και του αποικισμού. Αλλά όσοι ζούσαν στο εσωτερικό είχαν συνηθίσει να μένουν σε ομάδες και να πολεμούν τους γείτονές τους, δεν μπορούσαν να γίνουν ναυτικοί και βρίσκονται πολύ μακριά. Οι αδικημένοι ζήτησαν την αναδιανομή της γης. Πίσω από τον Ταύγετο απλώνονταν οι πεδιάδες της Μεσσηνίας. Στα τέλη του 8^{ου} αιώνα οι Μεσσήνιοι είχαν μειωθεί. Οι κατακτητές προχώρησαν σε νέα διανομή κλήρων. Εκείνη την εποχή όλοι οι Σπαρτιάτες έλεγαν ότι ήταν ευχαριστημένοι.

Ήθελαν τα πράγματα να παραμείνουν έτσι για πάντα. Με τους νόμους που υιοθέτησαν έλπιζαν να διαιωνίζουν τη συγκεκριμένη ιδιοκτησία. Ο Λυκούργος που ήταν ο νομοθέτης διακατέχονταν από ένα συντηρητικό πνεύμα. Πριν από όλα ήταν απαραίτητο να διατηρείται ο στρατός σε ετοιμότητα, καθώς σε αυτόν είχαν βασιστεί παλιότερα. Αυτός ο αριθμός των στρατιωτών πρέπει να υπάρχει συνεχώς. Για να διατηρηθούν οι περιουσίες των πολιτών, πρέπει όλοι να πιστεύουν στην οικογενειακή ιδιοκτησία, και όλες οι επόμενες γενιές πρέπει να δεθούν με ένα αδιάρρηκτο δεσμό. Η ασφάλεια της πόλης έτσι θα διασφαλιζόταν. Έτσι δεν υπήρχε ελευθερία στο οικονομικό σύστημα και διατηρήθηκε η ίδια κατάσταση για εκατοντάδες χρόνια.

Η γη χωριζόταν σε δύο μέρη, την ιδιόκτητη και την δημόσια. Ο κλήρος έδινε ένα κομμάτι σε κάθε οικογένεια από τη δημόσια γη. Ο πατέρας μπορούσε να αφήσει τη γη στο μεγαλύτερο γιο και τα υπόλοιπα αγαθά στους άλλους. Αυτή η απαγόρευση της πώλησης ή του διαμοιρασμού της γης δεν είναι περίεργη για τη Σπάρτη³. Τη βρίσκουμε και στους Λοκρούς, την Κόρινθο και στις Θήβες. Αλλά σε αυτές τις περιοχές ο νομοθέτης είχε οικονομικό και κοινωνικό στόχο. Στη Σπάρτη η κυρίαρχη ιδέα είναι αυτή της κοινής άμυνας. Εδώ υπάρχει η

³ βλ. Early Greece, Matthew Dillon and Lynda Garland, σελ 87

ισότητα, τουλάχιστον στη δημόσια γη, και αυτοί που την κατέχουν θεωρούν τους άλλους κατώτερους και δημιουργούν την τάξη των Ίσων. Για τη διατήρηση αυτής της κατάστασης παίρνονται όλες οι προφυλάξεις. Οι κλήροι είναι ίσοι, και οι εργάτες που είναι προσκολλημένοι στους κλήρους διατηρούν την ισότητα, γιατί το νοίκι είναι ίδιο κάθε χρόνο για όλους.

Στους περίοικους, στην υπόλοιπη γη, η ιδιοκτησία είχε τους ίδιους νόμους με την υπόλοιπη Ελλάδα. Μπορούσε να πωληθεί και να χωριστεί. Όσο οι περίοικοι κρατούσαν το μεγαλύτερο μέρος της, οι Σπαρτιάτες αποκτούσαν μεγάλο αριθμό ιδιοκτησιών εκεί. Εκεί μπορούσαν οι μικρότεροι γιοι, που αποκλείονταν από τη γη της οικογένειας, να αποκτήσουν ένα κομμάτι της κληρονομιάς. Καθώς ήταν σίγουροι ότι είχαν σχεδιάσει τις προσόδους τους, οι Σπαρτιάτες δεν έπαιρναν μέρος στην οικονομική ζωή της χώρας. Για όλα τα επαγγέλματα εκτός από τα στρατιωτικά είχαν χαμηλή εκτίμηση. Ο Ηρόδοτος παρατηρεί ότι αυτή η συμπεριφορά είναι κοινή σε όλες τις αριστοκρατικές πόλεις εκτός από την Κόρινθο. Αλλά στη Σπάρτη υπάρχει επίσημη απαγόρευση που αποτρέπει τους πολίτες από την εργασία. Ακόμα και οι αγροτικές εργασίες απαγορεύονται δια νόμου. Οι πολίτες έχουν γη αλλά δεν έχουν το δικαίωμα να την καλλιεργήσουν.

Ακόμα και αν οι Σπαρτιάτες είχαν άφθονη ανάπαυση, δεν αφήνονταν στην τεμπελιά. Η ζωή τους, η οποία ήταν δύσκολη, ήταν μια συνεχής προετοιμασία πολέμου. Αυτό ξεκινούσε από τα παιδικά τους χρόνια και τέλειωνε τα γεράματα. Στην ηλικία των 7 τα αγόρια καλούνταν να μπουν σε αγέλες όπου διδάσκονταν γυμναστική και μουσική. Αργότερα μάθαιναν τη χρήση των όπλων και τις πολεμικές τακτικές. Ανήκαν σε μια ενωμοτία, σε ένα λόχο και σε μια μοίρα. Μέχρι τα τριάντα τους κοιμόνταν στους στρατώνες και μέχρι τα εξήντα τους έπαιρναν το κύριο γεύμα τους στο συσσίτιο. Όλος τους ο χρόνος αναλωνόταν σε πορείες, πολεμικές κινήσεις και επιφυλακή όταν δεν πολεμούσαν πραγματικά. Οι Σπαρτιάτες αποτελούσαν ένα ετοιμοπόλεμο και εξελιγμένο στρατό και όλη η Σπάρτη έμοιαζε με στρατόπεδο.

Το χαρακτηριστικότερο κομμάτι αυτής της ζωής ήταν τα κοινά γεύματα. Τα συσσίτια υπήρχαν και σε άλλα μέρη, αλλά στη Σπάρτη ο θεσμός είχε περισσότερο αριστοκρατικό και στρατιωτικό χαρακτήρα. Στη Σπάρτη όλα τα έξοδα αναλάμβαναν τα μέλη του συνδέσμου. Ο νόμος, ο οποίος όριζε σε κάθε Σπαρτιάτη ένα μόνιμο εισόδημα σε είδος, ανέφερε επίσης την αναλογία των προμηθειών τα οποία έπρεπε να προσφέρει μηνιαίως έτσι ώστε να λάβει μέρος στα κοινά γεύματα. Έπρεπε να δώσει χρήματα για να αγοραστεί κρασί, τυρί, σταφίδες και κρέας. Το χρέος αυτό ήταν βαρύ. Ο άνδρας που δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει, αποκλειόταν από τα συσσίτια και έχανε το βαθμό του πολίτη. Ο πλούτος δεν ήταν αρκετός. Για να γίνει κανείς δεκτός στο τραπέζι έπρεπε να ψηφιστεί από τα υπάρχοντα μέλη. Έτσι οι αληθινοί Σπαρτιάτες οργάνωναν ομάδες οι οποίες, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, είχαν όλη την οργάνωση των μυστικών κοινωνιών και των αριστοκρατικών κλαμπ. Βέβαια ο Σπαρτιάτης συνέχιζε να παραμένει παντού στρατιώτης. Τα συσσίτια και οι ασκήσεις θύμιζαν σε όλους πολεμικές καταστάσεις όπως μας πληροφορεί ο Πλάτων.

Οι Σπαρτιάτες ορκίζονταν στο θεό Άρη και δεν μπορούσαν να ασχοληθούν με κάποια άλλη παραγωγική εργασία. Οι κήρυκες, αυτοί που έπαιζαν φλογέρα και οι μάγειροι παίρνονταν κληρονομικά και ήταν πάντα από τις ίδιες οικογένειες. Αυτή η πρακτική οδηγούσε στο να δημιουργούνται κάστες και δεν αποδεικνύει ότι οι Σπαρτιάτες μπορούσαν να βγάλουν τα προς το ζην εκτός στρατού. Αντιθέτως φανερώνει ότι αφιερώνονταν στα στρατιωτικά επαγγέλματα. Τα υπόλοιπα δεν ήταν γι' αυτούς.

Τι όμως ήταν αυτό που τους επέτρεπε να ζουν χωρίς να παράγουν, να είναι γαιοκτήμονες χωρίς να γνωρίζουν τίποτα για την καλλιέργεια, να είναι στρατιώτες χωρίς υλικές έννοιες; Για τη γεωργία βασιζόνταν στους Είλωτες και για το εμπόριο και τη βιοτεχνία στους Περίοικους. Θα πρέπει να φανταστούμε μια χώρα με 400.000 κατοίκους, από τους οποίους μια αριστοκρατία 25.000 ζουν από ένα πληθυσμό 10 φορές μεγαλύτερό τους και οι άλλοι επαγγελματίες είναι η ζωτική πηγή για 100.000 ελεύθερους άνδρες. Οι Είλωτες ήταν δούλοι του κράτους και δίνονταν στους πολίτες, καθώς ο νόμος κανόνιζε την κατάσταση και τη θέση τους για πάντα. Ο καθένας είχε τον κύριό του, ο οποίος δεν μπορούσε να τον διώξει, να τον πουλήσει, να του προξενήσει οποιαδήποτε αλλαγή ή να αυξήσει ή να μειώσει το ετήσιο νοίκι του. Μόνο η πολιτεία είχε τη δυνατότητα να αλλάξει τους όρους του συμβολαίου, που η ίδια είχε συντάξει. Τα δικαιώματα του κυρίου ήταν περιορισμένα, και γι' αυτόν ο Είλωτας ήταν υπηρέτης, αλλά τα δικαιώματα του κράτους ήταν απεριόριστα και σε αυτό ο Είλωτας ήταν δούλος.

Καθώς ήταν όλα κανονισμένα ώστε ο κλήρος να αποδίδει στο Σπαρτιάτη το ετήσιο χρέος του, ήταν απαραίτητο ο Είλωτας να έχει γη, ή μάλλον ένα κομμάτι γης να έχει έναν Είλωτα. Καλλιεργούσε τη γη όπως νόμιζε, αλλά δεν μπορούσε να αποδεσμευτεί από αυτή. Ο ίδιος κλήρος παρέμενε για καλλιέργεια και στους απογόνους του. Το νοίκι ήταν το ίδιο για όλους τους Είλωτες. Δεν άλλαζε σύμφωνα με την παραγωγή, καθώς ήταν συγκεκριμένο ποσό. Η πολιτεία γνώριζε ποιο μέρος της παραγωγής αναλογούσε σε κάθε πολίτη, και το εγγυούταν σε αυτόν για πάντα. Κάθε χρόνο ο Είλωτας έπρεπε να δίνει στον κύριό του 70 μεδίμνους κριθάρι για τον ίδιο και 12 για τη σύζυγό του, μαζί με μια ποσότητα κρασιού και λαδιού.

Καθώς η παραγωγή καταναλωνόταν μόνο στη Σπάρτη αυτό το νοίκι ήταν αρκετό για να ζήσει μια οικογένεια. Ο μέσος όρος της καθημερινής μερίδας αποτελούσε ετησίως 15 μεδίμνους. Η σύζυγος με τους 12 μεδίμνους ήταν ικανοποιημένη και έμεναν 55 μέδιμνοι για τα παιδιά και τους υπηρέτες. Βλέπουμε ότι το νοίκι ήταν τέτοιο ώστε να είναι αρκετό για μια μεγάλη οικογένεια.

Ο Είλωτας έπρεπε να φροντίζει για το φαγητό του ίδιου και της οικογένειάς του. Το σύστημα δεν τους επέτρεπε να καταναλώνουν μεγάλο μέρος της παραγωγής. Έπαιρναν το μισό από ό,τι έδιναν στον κύριό τους. Επιπλέον, οι Είλωτες δεν επιτρεπόταν να αυξάνονται περισσότερο από τη ζήτηση αλλά αυτή ήταν τεράστια. Ο Είλωτας δεν καλλιεργούσε μόνο τη γη αλλά ακολουθούσε το στρατό ως υπηρέτης και αναλογούσαν επτά σε κάθε Σπαρτιάτη και ένας για κάθε Περίοικο. Σε τέτοιες περιπτώσεις το μέρος της παραγωγής που αναλογούσε στους Είλωτες από τον κλήρο πρέπει να ήταν τουλάχιστον ίσο με του κυρίου τους. Μετά τον πρώτο Μεσσηνιακό πόλεμο οι κατακτημένοι ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν το μισό της παραγωγής τους στον κύριό τους κάθε χρόνο. Αυτή η εισφορά καθιερώθηκε μάλλον δια νόμου μετά το δεύτερο πόλεμο. Εν συντομία, σε περιόδους μαζικής παραγωγής για κάθε στρέμμα καλαμποκιού υπήρχε ένα χέρσο και ο κλήρος που έτρεφε τον ιδιοκτήτη και τους δούλους του πρέπει να ήταν μεγάλος.

Πρέπει να φανταστούμε τον Είλωτα ως αγρότη που πληρώνει μέρος της παραγωγής του ως νοίκι. Το σπίτι του είναι κέντρο μεγάλης δραστηριότητας. Η γη του μπορεί να ζήσει την οικογένειά του κυρίου του και ένα μεγάλο αριθμό εργατών. Η οικογένεια του Είλωτα δίνει τους εργάτες. Είναι μια οικογένεια της οποίας η κεφαλή έχει πολλά παιδιά ή πολλούς υπηρέτες υπό τις διαταγές της.

Ο κλήρος, που δεν μπορεί να πουληθεί ή να τεμαχιστεί, κρατά το οικογενειακό σύστημα όχι μόνο στους γαιοκτήμονες αλλά και στους δούλους.

Με αυτό το σύστημα του σταθερού ενοικίου και με την αύξηση της ιδιοκτησίας οι Είλωτες ζούσαν αρκετά καλά. Το ενοίκιο είχε κανονιστεί σε εποχές χαμηλής παραγωγικότητας. Έτσι όλες οι βελτιώσεις που γίνονταν στη γη ήταν κέρδος αυτού που την καλλιεργούσε και των παιδιών του. Μακροπρόθεσμα η ανάπτυξη της γεωργίας έφερε ένα περίεργο αποτέλεσμα στη Λακωνία. Οι ιδιοκτήτες με τη σταθερή ποσότητα των αγαθών ήταν φτωχοί και οι δούλοι πλούτιζαν. Τον 3^ο αιώνα όταν ο βασιλιάς Κλεομένης πούλησε ελευθερία στους Είλωτες στην τιμή των 5 μνων ο καθένας, μάζεψε 500 τάλαντα. 6000 Είλωτες μπορούσαν να πληρώσουν ένα αρκετά μεγάλο ποσό.

Ακόμα και από ηθική άποψη η Σπάρτη, φρόντιζε για την καλή κατάσταση των δούλων. Αναγκαζόταν να τους χρησιμοποιεί στο στρατό ως υπηρέτες και μερικές φορές ως μαχητές. Στις Πλαταιές υπήρχαν επτά Είλωτες για κάθε Σπαρτιάτη και στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου έπαιρναν συχνά μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η ανδρεία τους ανάγκασε πολλές φορές την πολιτεία να κάνει χρήση του δικαιώματός της και να τους απελευθερώσει.

Αλλά όσο περισσότερο τους χρειαζόταν, τόσο πιο αναγκαίο γινόταν να τους κρατούν υποταγμένους. Η δυσοίωνα φήμη που μεταγενέστερα ακολουθεί το θεσμό του Είλωτα δεν δικαιολογείται από την οικονομική τους κατάσταση, αλλά από τη θέση τους στο νόμο. Ο νόμος σπάνια προστατεύει τον Είλωτα εκτός από τις περιπτώσεις που κρατά τα δικαιώματα της πολιτείας. Απαγορεύει στον κύριό του να του αυξήσει το ενοίκιο και να του δώσει την ελευθερία του.

Ο αριθμός των Ειλώτων, η επιδεξιότητά τους στην εργασία, η άνετη ζωή τους και η ανδρεία τους ως στρατιώτες ήταν ένα προτέρημα σε άμεσο κίνδυνο. Οι Σπαρτιάτες για να συνεχίσουν να τους κυριαρχούν τους πειθαρχούσαν τρομοκρατώντας τους. Ένωσαν περιτριγυρισμένοι από εχθρούς, και δεν μπορούσαν να επιβιώσουν χωρίς αυτούς ούτε να κερδίσουν την εμπιστοσύνη τους. Προσπαθούσαν να τους εξευτελίσουν με αισχρή συμπεριφορά. Αν ο αριθμός τους αυξάνονταν πολύ οργανώνονταν ανθρωποκυνηγητά. Τους επέβλεπαν ασταμάτητα. Αυτό συνέβαινε όταν λάμβαναν άσχημα νέα από τον πόλεμο και κατευθείαν βάρβαρες και μυστικές εκτελέσεις διατάσσονταν. Αλλά η Σπάρτη μάταια κατασκόπευε και σκότωνε, καθώς η σκέψη των Ειλώτων πάντα την έκανε να τρέμει.

Οι Περίοικοι κρατούσαν την ενδιάμεση θέση μεταξύ των Σπαρτιατών και των Ειλώτων. Κατείχαν μια μεγάλη περιοχή, αλλά ήταν διασκορπισμένοι και ομάδες δημιουργούσαν μόνο σε κάποιες μεγάλες πόλεις. Ήταν ωστόσο τετραπλάσιοι από τους αγνούς Σπαρτιάτες. Ήταν ελεύθεροι και παρόλο που δεν ήταν Σπαρτιάτες συγκαταλέγονταν στους Λακεδαιμόνιους. Ζούσαν σε μικρές πόλεις και ήταν πολίτες. Λάμβαναν μέρος στο στρατό και στελέχωναν το στόλο, αλλά δεν μπορούσαν να πάρουν υψηλά αξιώματα.

Πολιτικά ήταν κατώτεροι από τους Σπαρτιάτες, αλλά οι Περίοικοι θεωρούνταν ίσοι πολίτες. Είχαν και κάτι θετικό το οποίο στην πραγματικότητα ήταν κατωτερότητα : ούτε οι ίδιοι ούτε τα αγαθά τους υπόκεινταν στη δικαιοδοσία των ευγενών. Είχαν το δικαίωμα να απαλλοτριώνουν τη γη και να ασκούν όποιο επάγγελμα ήθελαν. Έτσι οι Περίοικοι ήταν η μόνη τάξη στη Λακωνία που έδειχνε κινητικότητα, πρωτοβουλία και ανεξαρτησία σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής. Οι διαφορές στον πλούτο τους χώριζαν σε καλούς ανθρώπους και σε κατώτερους. Όλα τα επαγγέλματα ήταν ανοιχτά γι' αυτούς. Αλλά η γεωργία δεν τους έλκυε. Οι πολιτικοί κλήροι ήταν τα ποτιστικά κτήματα

αλλά και στην περιοχή τους οι καλύτερες τοποθεσίες κρατούνταν για τους θεούς ή για την πολιτεία. Έτσι όσοι Περίοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία ήταν κυρίως φτωχοί χωρικοί. Άλλοι ασχολήθηκαν με την κτηνοτροφία που ήταν πιο επικερδής. Αλλά η πλειονότητα ζούσε από τα επαγγέλματα που ήταν απαγορευμένα για τους Σπαρτιάτες και δεν μπορούσαν να ασκήσουν οι Είλωτες, όπως το εμπόριο, το ψάρεμα η ναυσιπλοΐα και οι κατασκευές.

Δε θα πρέπει να φανταζόμαστε ότι η Σπάρτη ήταν πάντα εχθρική προς τη βιοτεχνία και τις τέχνες. Για μεγάλο χρονικό διάστημα συγκαταλεγόταν στις μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδας, και ήταν γεμάτη μνημεία. Αργότερα ο μιλιταρισμός έδωσε τέλος σε μια ανάπτυξη που μέχρι τότε ήταν φυσιολογική, και έδωσε στη Σπάρτη την άγρια εμφάνιση με την οποία τη θυμόμαστε. Το παρελθόν της ήταν πολύ διαφορετικό.

Από πολύ νωρίς, λόγω των ορυχείων σιδήρου, η Λακωνία ήταν μεταλλουργικό κέντρο. Η Σπάρτη είχε μεταλλουργούς που κατασκεύαζαν όπλα, διάφορα αντικείμενα και το εθνικό σιδερένιο νόμισμα. Έχει βρεθεί ένα ιερό στο οποίο υπήρχαν 35.000 μολύβδινες φιγούρες, πράγμα που μας επιτρέπει να ακολουθούμε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της καλλιτεχνικής μεταλλουργίας από τη Γεωμετρική περίοδο ως τον 4^ο αιώνα. Αυτοί που δούλευαν τον μπρούτζο από νωρίς απέκτησαν καλή φήμη, η οποία δικαιολογείται σύμφωνα με τα ευρήματα. Ο Γτιάδης κατασκεύαζε τρίποδες στολισμένους με αγάλματα και στόλισε το ναό της Αθηνάς, ο οποίος ονομάστηκε <<ο οίκος του μπρούτζου>>. Για να τιμήσουν τον Κροίσο οι Λακεδαιμόνιοι του έστειλαν ένα δοχείο ανάμειξης του κρασιού από τη χώρα τους.

Η καλλιτεχνική περίοδος των κατασκευών σε ξύλο, μέταλλο και αγγεία ακολουθήθηκε από μια σκοτεινή βιοτεχνική περίοδο. Από πολύ νωρίς οι Σπαρτιάτες είχαν έπιπλα, κρεβάτια, τραπέζια και καρέκλες, εξαιρετικής κατασκευής. Αλλά τα χαραγμένα κρεβάτια τα οποία θα συνεχίζουν να εμφανίζονται στην κλασική περίοδο, δε θα είναι παρά το ίχνος μιας τέχνης που ανθούσε. Φυσικά τίποτα δεν έχει παραμείνει εκτός από αναμνήσεις και ονόματα. Γνωρίζουμε ότι οι παλιοί χαρακτές της Λακωνίας, ο Θεοκλής, ο Δούτας, ο Δορυκλείδης και ο Έγυλος, ήταν μαθητές του Δαιδαλίδη, και χάρασαν σε κέδρο, έβενο και ελιά. Αλλά μπορούμε να πάρουμε μια ιδέα από το ταλέντο τους από το σκαλισμένο ελεφαντόδοντο του 7^{ου} αιώνα και ακόμα από τα μάρμαρα και τα αγάλματα.

Τα κοπάδια ζώων των Περίοικων εφοδίαζαν το εμπόριο με πρώτες ύλες όπως μαλλί και δέρματα. Υπήρχε και η πορφύρα από τα Κύθηρα με την οποία βαφόταν κόκκινη η στολή των Σπαρτιατών οπλιτών. Τον 5^ο αιώνα οι βιοτεχνίες εξήγαγαν Λακωνικούς μανδύες και υποδήματα. Όλα αυτά είχαν δοθεί στους Περίοικους, από την απελευθερωμένη θέληση των Σπαρτιατών. Ήταν πολύ διαδεδομένα. Η σπαρτιάτικη απλότητα δεν υπήρχε σε όλους τους τομείς. Τόσο σε άλλες περιοχές όσο και στη Σπάρτη ο πλούτος έφερνε την πολυτέλεια και τις ανέσεις, και οι τεχνίτες δεν κατασκεύαζαν μόνο αναλώσιμα αντικείμενα.

Είναι αλήθεια ότι η Σπάρτη δεν έκανε τίποτα για να ενθαρρύνει το εμπόριο με τις άλλες πόλεις, γιατί ήθελε να είναι αυτάρκης και να ζητά όσο το δυνατόν λιγότερα. Για αρκετό καιρό επικρατούσε το οικονομικό σύστημα της ανταλλαγής των αγαθών. Στην εγχώρια αγορά δε χρειαζόνταν νομίσματα αλλά κομμάτια σιδήρου, έτσι ώστε οι ζυγαριές να παραμένουν απαραίτητες. Την εποχή που η Ελλάδα άρχισε να κόβει νομίσματα από πολύτιμα μέταλλα για τις διεθνείς συναλλαγές, η Σπάρτη αποφάσισε να κλείσει τις διόδους επικοινωνίας με τους ξένους. Οι Έφοροι είχαν το δικαίωμα να διώχνουν τους περαστικούς ή

διαμένοντες ξένους, και το έκαναν συχνά και με αυστηρότητα. Η μη φιλοξενία φαινόταν απαραίτητη για την αυτάρκεια. Κάθε ξένος που δεν μπορούσε να δικαιολογήσει την παρουσία του στη χώρα απελασσόταν. Το σύστημα ονομάστηκε ξενηλασία. Σε μια τέτοια ατμόσφαιρα το ξένο εμπόριο δεν μπορούσε να αναπτυχθεί. Ο Πλούταρχος υπερβάλλει όταν λέει ότι οι Σπαρτιάτες δεν αγόραζαν κανένα ξένο προϊόν και ότι κανένα εμπορικό πλοίο δεν ερχόταν στα λιμάνια τους. Αλλά οι συνεχείς απαγορεύσεις των σχέσεων με το εξωτερικό εμπόδιζε τους Περίοικους από το να κερδίζουν από το μονοπώλιο που τους παρείχε ο νόμος.

Έτσι στη Λακεδαίμονα υπήρχαν τάξεις από τις οποίες η μια ζούσε εις βάρος των άλλων. Με αυτό τον τρόπο ήταν περικυκλωμένοι από εχθρούς και είχαν καταδικάσει τους εαυτούς τους σε διαρκή παρακολούθηση. Για πολύ καιρό φοβούνταν το μίσος των δουλοπάροικων, και με τις μεθόδους της μυστικής θηριωδίας δεν μπορούσαν να το δαμάσουν. Αλλά οι πόλεμοι και η κατάχρηση των πολιτικών υποβιβασμών δεν άργησαν να μειώσουν τον αριθμό της προνομιούχας τάξης. Από τη μια γενιά στην άλλη η δυσαναλογία μεταξύ αυτών που εκμεταλλεύονταν το κοινωνικό σύστημα και των θυμάτων τους γινόταν μεγαλύτερη, και η κυριαρχία μιας τάξης μειωμένης σε αριθμό αμφισβητούνταν στα πεδία των μαχών. Στις Πλαταιές (479π.Χ.) οι Σπαρτιάτες είναι 5000 όσοι και οι Περίοικοι. Στους φυλακισμένους της Σφακτηρίας είναι δύο προς πέντε. Στη Λεύκτρα είναι μόνο 2000 οπλίτες, με αναλογία ένας προς τρεις. Πάντως οι Περίοικοι παρέμεναν στη θέση τους μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Αλλά όσο η αριστοκρατία μειωνόταν σε αριθμό γινόταν πιο καχύποπτη και σκληρή. Η πολιτική και οικονομική θέση των Περίοικων έγινε χειρότερη, όσο συμπλήρωναν τα κενά στο στράτευμα. Ταυτόχρονα η εξάπλωση των δημοκρατικών ιδεών στον ελληνικό κόσμο έφερνε αντιθέσεις. Τότε οι Σπαρτιάτες φοβούνταν το ίδιο τους Περίοικους όσο τους Είλωτες. Στο τέλος η ανασφάλεια και η καχυποψία μπήκαν στην ομάδα των Σπαρτιατών. Αιτία ήταν ο νόμος που επικρατούσε και ήθελε να είναι όλοι ίσοι. Ο θεσμός του κλήρου υπήρχε για να δικαιωνίζει την ισότητα των Σπαρτιατών. Μετά από αιώνες, όπως αναφέρει και ο Αριστοτέλης, η ιδιοκτησία δεν είναι ίδια στους Σπαρτιάτες, καθώς μερικοί κατέχουν πολλή γη και άλλοι σχεδόν τίποτα. Όλη η γη είναι στα χέρια των λίγων. Ο λόγος ήταν ότι οι πολίτες που είχαν μόνο τον κλήρο δεν μπορούσαν να συντηρηθούν από ένα εισόδημα που παρέμενε το ίδιο δια νόμου. Αναγκάζονταν να δανείζονται, υποθήκευαν τη γη τους και όταν στο τέλος είχαν το δικαίωμα να την παραχωρήσουν, την άφηναν στους δανειστές τους. Η τάξη για χάρη της οποίας η ανισότητα με τις άλλες είχε δημιουργηθεί, είδε ότι τα πράγματα δεν εξελίσσονταν όπως τα περίμεναν. Μερικές οικογένειες επικράτησαν πάνω σ' αυτούς που ο νόμος ονόμαζε ίσους. Όλα ήταν ενάντια στον καταθλιπτικό νόμο. Η Σπάρτη βρισκόταν σε μια παρακμή την οποία δεν μπορούσε να αντληφθεί. Είχε προσπαθήσει να αντισταθεί στην αλλαγή των συνθηκών και της νοοτροπίας, αγωνιζόταν ενάντια στην ανθρώπινη φύση και ήθελε να διατηρήσει ένα απολυταρχικό σύστημα ελευθερώνοντας τη βία και την αδικία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΚΟΡΙΝΘΟΣ.

4.1. Η εμπορική θέση της Κορίνθου.

Οι Κορίνθιοι λέγεται ότι ήταν οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με τα ναυτικά θέματα. Στην Κόρινθο κατασκευάστηκαν οι πρώτες τριήρεις. Οι Κορίνθιοι είχαν ιδρύσει την πόλη τους στον Ισθμό και κατείχαν κεντρική εμπορική θέση, καθώς οι αρχαίοι Έλληνες ταξίδευαν περισσότερο από την ξηρά παρά από τη θάλασσα. Έτσι όσοι έμεναν στην Πελοπόννησο αλλά και όσοι έμενα εκτός αυτής έπρεπε να περνούν από τα Κορινθιακά εδάφη για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Οι Κορίνθιοι⁴ πλούτισαν και απέκτησαν δύναμη και οι ποιητές ονόμαζαν την περιοχή πλούσια. Όταν οι Έλληνες άρχισαν να χρησιμοποιούν τη θάλασσα, οι Κορίνθιοι απέκτησαν πλοία και κατέστειλαν την πειρατεία. Καθώς είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν διπλό εμπόριο μέσω ξηράς και θάλασσας, έκαναν την πόλη τους ιδιαίτερα σημαντική λόγω των χρημάτων που κέρδιζαν.

4.2.Οι εισαγωγές και οι εξαγωγές της Ελλάδας.

Οι Αθηναίοι εισήγαγαν πρώτες ύλες και τις μετέτρεπαν πριν τις εξάγουν. Τροποποιούσαν τα όπλα επιχρυσώνοντας τα και διακοσμώντας τα με περίτεχνα σχέδια. Τα αρώματα, το μέλι Υμηττού, οι ελιές και το ελαιόλαδο, τα φρούτα και κυρίως τα σύκα εξάγονταν στην Περσία και σε άλλες περιοχές της Ανατολής. Βότανα και αρωματικά φυτά, αθηναϊκοί αμφορείς γνωστοί για την ομορφιά τους σε όλο τον αρχαίο κόσμο, μαλλί, λινό, μάλλινα ρούχα, υποδήματα, κρεβάτια, βιβλία, κρασί, ατζούγιες, πρόβατα, πεντελικά μάρμαρα, υδράργυρος, αγάλματα και καλλιτεχνήματα κάθε είδους, κοσμήματα και ασήμι εξάγονταν σε όλη τη Μεσόγειο.

Εισήγαγαν διάφορα προϊόντα για εσωτερική κατανάλωση αλλά και για να τα εξάγουν χρησιμοποιώντας την αναπτυγμένη ναυτιλία τους. Η Λακωνία έκανε εξαγωγές τυριών από το Γύθειο, αλλά και η Αχαΐα ήταν ονομαστή για τα τυριά της. Χρησιμοποιούσαν κασικίσιο γάλα και χυμό από συκιές. Η Πελοπόννησος εξήγαγε και διάφορα δηλητήρια από φυτά τα οποία χρησιμοποιούσαν οι μάγοι και οι γιατροί. Η Μαντινεία παρήγαγε ένα εξαιρετο είδος ραπανιού και η Αρκαδία είχε ονομαστά κοπάδια αμνοεριφίων και αλόγων ισάξια με τα θεσσαλικά. Το Άργος εξήγαγε άλογα, ασπίδες και η Τροιζίνα κρασιά και υποδήματα. Η Αχαΐα λινά που παράγονταν στην Πάτρα και ηλιακά ρολόγια. Η Επίδαυρος είχε άλογα και η Κόρινθος χαλιά, ρούχα, θρησκευτικά είδη από μπρούτζο και χρυσό, αχλάδια και γογγύλια. Η Λακωνία προμήθευε το εμπόριο με τυρί, σύκα, λάχανα, μαρούλια, αγγούρια, πράσινα μάρμαρα, σμαράγδια από τον Ταΰγετο, υπέροχους σκύλους που εξάγονταν από την εποχή του Θησέα, αγγεία, καρέκλες, τραπέζια, πόρτες, σίδηρο για την κατασκευή εργαλείων, ασπίδες, σπαθιά, τσεκούρια και υποδήματα.

⁴ βλ. Ancient Greece at work, Gustave Glatz, σελ 310

Η Βοιωτία εξήγαγε πουλερικά, πάπιες, χήνες, γάτες, αλεπούδες, τσοπανόσκυλα, αγγούρια, ραπανάκια, μαντζουράνα, τυρί, κρασί, χέλια από την Κωπαΐδα, γρανίτη, μάρμαρο, μαγνήτη, κράνη, αγγεία, χρυσοίς τρίποδες, μήλα και ψάρια. Η Θεσσαλία εξήγαγε άλογα, υποδήματα, καρέκλες, δούλους, αμνοερίφια, σιτάρι, γύψο, τσοπανόσκυλα, μήλα, βόδια και ξυλεία. Η Αιτωλία άγριες γαλοπούλες, η Ακαρνανία χρυσό, ασήμι και χρωματιστές πέτρες. Η Μακεδονία και η Θράκη χρυσό και ασήμι από τα ορυχεία του Παγκαίου, ξυλεία, κρασιά, τριαντάφυλλα, ροδέλαιο, φασόλια, σιτάρι, τυρί, παστά ψάρια και χέλια από το Στρυμόνα.

Από τις χώρες του Βοσπόρου και της Μαύρης θάλασσας η Ελλάδα εισήγαγε σιτάρι, παστά κρέατα και ψάρια, κοχύλια, φυλαχτά, ρέγγες, καβούρια, ξηρούς καρπούς, μέλι, κερύ, μαλλί, δέρματα, ξυλεία, άλογα, φασιανούς, κανέλλα και δούλους. Η Μικρά Ασία ήταν από τις πλουσιότερες και σημαντικότερες περιοχές για τους Έλληνες, μιας και ήταν ο δρόμος προς την κεντρική Ασία και την Κασπία. Η Έφεσος είχε λευκά μάρμαρα, διαφανείς πέτρες που χρησιμοποιούνταν στα παράθυρα αντί για τζάμια, και ρετσίνι από τα πεύκα.

Η Λέσβος παρήγαγε κρασιά όπως και η Τένεδος, η Χίος, και μάρμαρο. Κρασιά είχαν και η Κύπρος, η Θάσος, η Εύβοια, η Κρήτη, η Λευκάδα και η Κως. Η Σάμος είχε εξαίρετο ελαιόλαδο, η Πάρος σύκα και λευκό μάρμαρο, η Αμοργός λινά, η Κύπρος χαλκό, η Λέσβος πολύτιμους λίθους όπως ζαφείρια, αμέθυστους, διαμάντια και κρύσταλλα.

Οι Έλληνες είχαν εμπορικές σχέσεις με την Αδριατική, την Ιταλία, τη Σικελία, τη Σαρδηνία, τη Γαλατία και την Ισπανία. Η Ιλλυρία πρόσφερε δούλους, αμνοερίφια και δέρματα. Η Ιταλία κρασιά, φαρμακευτικά φυτά, σαλιγκάρια, μανιτάρια, χρυσό και περιστέρια. Με τη Γαλατία η Ελλάδα δεν είχε ιδιαίτερα αναπτυγμένο εμπόριο. Εμπορευόταν χοιρινά, ρετσίνι, μαλλί, χρυσό και πέτρες για ψηφιδωτά. Η Ισπανία και η Πορτογαλία εμπορεύονταν μαλλί, ρούχα, λινά, κανέλλα, χρυσό, ασήμι, η Ανδαλουσία κρασί, λάδι, κερύ, μέλι, αλάτι, παστά ψάρια και γατόψαρα.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι η Αφρική προσέφερε ελεφαντόδοντο, χρυσό, αλάτι, μαγνήτες, διαμάντια, μαϊμούδες, πρόβατα, σμαράγδια, δέρματα, σαλιγκάρια, άλογα, λουλούδια, λωτούς, ρύζι, μαντζουράνα, σκόρδα, αρώματα, λινά, βαμβακερά υφάσματα, αστακούς, ξύδι, κρασί από καρύδες, φαρμακευτικά φυτά, σύκα, σίδηρο, μήλα, ξηρούς καρπούς, δούλους και κοράλλια. Η Ανατολή είχε μπαχαρικά, αρωματικά φυτά, μάρμαρα, χαλιά, ξυλεία, μήλα, ελιές, σύκα και ξηρούς καρπούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙ ΑΠΟΙΚΙΕΣ.

5.1.Ο Ελληνικός αποικισμός.

Ο αποικισμός των Ελλήνων πέρα από την Ελλάδα και τις ακτές του Αιγαίου, η δημιουργία Ελληνικών αποικιών στη Θράκη, τη Μαύρη θάλασσα, την Ιταλία και τη Σικελία, ακόμα και στην Ισπανία και τη Γαλατία, δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς άρχισε, αλλά ολοκληρώθηκε τον 6^ο αιώνα. Δε θα πρέπει να θεωρηθεί ως μεμονωμένο φαινόμενο. Ήταν η συνέχεια ενός παλαιότερου αποικισμού προς τα νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία.

Το αίτιο του ελληνικού αποικισμού⁵ δε βρίσκεται μόνο στα εμπορικά συμφέροντα. Αυτά βέβαια ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις ένα κίνητρο, και μερικές φορές, όπως στη Μαύρη θάλασσα, ο κύριος λόγος. Η μεγάλη διαφορά μεταξύ του ελληνικού και του φοινικικού αποικισμού είναι ότι ενώ οι Φοίνικες στόχευαν μόνο στην προώθηση του εμπορίου τους, και λιγοστά μέρη κατάφεραν να γίνουν κάτι περισσότερο από διαμετακομιστικά κέντρα, ο ελληνικός αποικισμός κάλυπτε και άλλες ανάγκες εκτός από το εμπορικό κέρδος. Ήταν η έκφραση ενός περιπετειώδους πνεύματος το οποίο αντικατοπτρίστηκε ποιητικά στους μύθους του ταξιδιού της Αργούς και το γυρισμό του Οδυσσέα.

Το εμπόριο βέβαια άνοιγε το δρόμο. Ελληνικά αγγεία, φτιαγμένα πριν την εποχή του αποικισμού, έχουν βρεθεί στην Ιταλία και τη Σικελία διάσπαρτα, και σε πολλές περιπτώσεις, στην περιοχή όπου αργότερα ιδρύθηκαν ελληνικές πόλεις. Οι αποικιστές ακολουθούσαν το μονοπάτι του εμπορίου. Πάντα βρίσκονταν οι περιπετειώδεις, οι δυσареστημένοι και αυτοί που είχαν ανάγκη.

Αλλά στην περίπτωση των πρώτων αποικιστών τουλάχιστον δεν ήταν ο υπερπληθυσμός της χώρας, όσο η φύση του γεωργικού συστήματος που έσπρωχνε τους ανθρώπους στη μετανάστευση. Σε πολλές περιπτώσεις αυτοί που ήταν πιο ανεξάρτητοι και περιπετειώδεις αποκλείονταν από την κοινή περιουσία της οικογένειας και απομακρύνονταν από τους συγγενείς τους. Αυτοί ήταν ευκολότερο να μεταναστεύσουν. Η πολιτική κατάσταση στις περισσότερες ελληνικές πόλεις τον 8^ο και 7^ο αιώνα ευνοούσαν τη μετανάστευση. Εκείνη την εποχή η αριστοκρατική διακυβέρνηση επικρατούσε. Μερικές φορές υπήρχε βασιλιάς αλλά η αριστοκρατία κυβερνούσε. Ο διαχωρισμός μεταξύ των μελών που κυβερνούσαν και της μάζας των ελεύθερων πολιτών μεγάλωνε. Η τάση των κυβερνώντων να εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους χωρίς να καλύπτουν τις προθέσεις τους εξόργιζε το λαό. Με αυτές τις συνθήκες πολλοί άνδρες αφήναν την πόλη τους και ασχολούνταν με την ίδρυση της καινούριας πόλης όπου μπορεί εκεί να είχαν καλύτερο μέλλον. Οι ίδιοι οι αριστοκράτες ενθάρρυναν τον αποικισμό καθώς έφευγαν οι πολιτικοί εχθροί τους.

Η Μίλητος και οι πόλεις στη νότια Ιωνία δεν μπορούσαν να επεκταθούν στην Καρία, όπως οι βόρειες Ιωνικές πόλεις στη Λυδία, γιατί οι Κάριοι αντιστέκονταν σθεναρά. Η Λυκία έφερνε τα ίδια αποτελέσματα στους Ρόδιους. Υπό άλλες συνθήκες ούτε η Ρόδος ούτε η Μίλητος θα είχαν αποικίσει τόσο μακριά.

⁵ βλ. A history of Greece to the death of Alexander the Great, Bury.J.B. σελ 86

Όπου πήγαιναν οι Έλληνες διατηρούσαν τα έθιμα και τη γλώσσα τους. Ήταν σαν ένα κομμάτι της Ελλάδας να εγκαθιστόταν στις απομακρυσμένες ακτές του Εύξεινου και στις άγριες ακτές της Γαλατίας και της Ιβηρίας. Η αποικία διατηρούσε τους δεσμούς με τη Μητρόπολη και παρόλο που οι πολιτικές αντιθέσεις μπορεί να ήταν η αιτία που οδήγησε τους αποικιστές εκεί, η νέα πόλη προστατευόταν από τους ίδιους θεούς και αυτοί φαίνονταν να ξεχνούν το λόγο της φυγής τους. Οι μετανάστες έπαιρναν φωτιά από το κέντρο της πόλης τους και τη μεταλαμπάδευσαν στο κέντρο της νέας πόλης. Οι σχέσεις των δύο πόλεων διατηρούνταν από τις θρησκευτικές γιορτές κάθε έτους και έμοιαζαν με τις σχέσεις μάνας-κόρης. Αν η αποικία επιθυμούσε να δημιουργήσει με τη σειρά της άλλη πόλη, ο αποικιστής (ο αρχηγός) έπρεπε να είναι από τη Μητρόπολη. Έτσι το Βυζάντιο, που ήταν αποικία των Μεγαρέων, όταν δημιούργησε τη δική του αποικία τη Μεσημβρία, έπρεπε να βρει αποικιστή από τα Μέγαρα. Η πολιτική σπουδαιότητα του αποικισμού επικυρωνόταν και με τη θρησκεία, καθώς ήταν απαραίτητο κάθε φορά να ζητούν την άδεια από το Μαντείο των Δελφών. Το αρχαιότερο μαντείο ήταν του Δία στη Δωδώνη. Αναφέρεται στην Ιλιάδα και την Οδύσεια. Αλλά ήταν πολύ απομακρυσμένο για να γίνει το κυρίαρχο μαντείο της Ελλάδας, και η κεντρική θέση των Δελφών επέτρεπε στους ιερείς του Απόλλωνα να προωθήσουν το θεό τους ως τον καλύτερο προφήτη στον ελληνικό κόσμο ήδη από τον 7^ο αιώνα.

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο αποικισμός προωθούσε ένα αίσθημα ενότητας στους Έλληνες με δύο τρόπους. Με το διασκορπισμό τους σε βάρβαρες χώρες, τους έκανε να αντιληφθούν τη διαφορά μεταξύ των βαρβάρων και αυτών και κατά συνέπεια τις ομοιότητες των Ελλήνων. Οι απόγονοί τους επεκτάθηκαν σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης και απέκτησαν ένα αίσθημα ενότητας. Επιπλέον ο αποικισμός έφερνε κοντά Έλληνες που κατάγονταν από διαφορετικές πόλεις. Ένας αποικιστής ο οποίος συγκέντρωνε άτομα δεν μπορούσε πάντοτε να βρει αρκετούς από την πόλη του που ήθελαν να λάβουν μέρος στην επιχείρηση. Κατέφευγε στο να συμπληρώνει τον επιθυμητό αριθμό από πολίτες άλλων περιοχών. Έτσι πολλές αποικίες είχαν ένα μείγμα πολιτών.

5.2. Αποικίες στις ακτές του Εύξεινου, της Προποντίδας και του βόρειου Αιγαίου.

Το ταξίδι των Αργοναυτών στην αναζήτηση του χρυσόμαλλου δέρατος μας θυμίζει με αυτόν τον όμορφο μύθο την πρώτη φορά που οι Έλληνες ναυτικοί έπλευσαν στα νερά του Εύξεινου. Συνηθισμένοι στις μικρές αποστάσεις του Αιγαίου, όταν πέρασαν το Βόσπορο πίστεψαν ότι έβρισκαν ένα τεράστιο ωκεανό που τον ονόμασαν Πόντο. Ακόμα και όταν είχαν πλεύσει στις ακτές του τους φαινόταν μεγάλος. Το μικρό κομμάτι θάλασσας στο οποίο φαρδαίνει ο Ελλησπόντος, σε αντίθεση με το στενό πέρασμα του Βοσπόρου ονομάστηκε Προποντίδα. Γεμάτη ορμίσκους και απομονωμένα μέρη ονομάστηκε από τον Ευριπίδη το θαλάσσιο κλειδί της τεράστιας θάλασσας. Ο Πόντος ήταν μια άγρια και αφιλόξενη θάλασσα ακόμα και για έμπειρους ναυτικούς. Της έδωσαν το όνομα Εύξεινος, δηλαδή φιλόξενη, σύμφωνα με τη συνήθεια που είχαν να δίνουν σε οτιδήποτε άσχημο ευχάριστα ονόματα. Την εποχή που οι ακτές του ήταν ακόμα άγνωστες και άρχιζαν να γίνονται τα πρώτα δειλά βήματα της εξερεύνησής τους, πήρε τη μορφή του ο μύθος του Οδυσσέα. Τον φαντάζονταν

να πλέει από την Τροία στον Πόντο, και αφού περιπλανήθηκε στα νερά του, έφτασε τελικά στην Ιθάκη μέσω ενός ταξιδιού στην ξηρά. Στην Οδύσσεια βέβαια, καθώς είναι ο συνδυασμός πολλών μύθων, το νησί της Κίρκης έχει μεταφερθεί δυτικά και το κατέβασμα στον κάτω κόσμο παρομοιάζεται με τον Ατλαντικό ωκεανό. Αλλά η Κίρκη, κόρη του Ήλιου και αδελφή του βασιλιά Αήτη που είχε το χρυσόμαλλο δέρασ, ανήκει στη θάλασσα της Κολχίδος. Ο κόσμος των σκιών πέρα από τη χώρα των Κιμμερίων είναι κοντά στο Βόσπορο. Η αναφορά της Σικελίας και των Ιώνιων νησιών στο τέλος του ποιήματος, αντικατοπτρίζουν την αρχή της επέκτασης των Ελλήνων σε αυτή την κατεύθυνση.

Υπήρχε αβεβαιότητα για την αρχή των πρώτων ελληνικών πόλεων που ιδρύθηκαν στις ακτές της Προποντίδας. Εδώ η Μίλητος είναι πρωτοπόρος. Έμποροι που μετέφεραν προϊόντα που είχαν κατασκευαστεί από το μαλλί των προβάτων της Μιλήτου, μπορεί να εγκατάστησαν εμπορικούς σταθμούς κατά μήκος της νότιας ακτής. Έφερναν σίδηρο, ασήμι και δούλους από αυτή την περιοχή. Αλλά ο αποικισμός πέρα από την πύλη του Βοσπόρου δεν είχε ξεκινήσει μέχρι που τα Μέγαρα την ασφάλισαν στέλνοντας άνδρες, στο πρώτο μέρος του 7^{ου} αιώνα, για να ιδρύσουν πόλεις όπως το Βυζάντιο. Το Βυζάντιο μπορούσε να διαφεντεύει το εμπόριο της Μαύρης θάλασσας, αλλά η σημαντικότητα της πολιτικής και εμπορικής του θέσης αναγνωρίστηκε χίλια χρόνια αργότερα όταν ονομάστηκε Κωνσταντινούπολη. Η μοίρα της μικρής αποικίας των Μεγαρέων ήταν να σημαδέψει την ελληνική ιστορία.

Η επιχείρηση των Μεγαρέων δραστηριοποίησε τη Μίλητο, που αποφάσισε να πάρει τις καλύτερες περιοχές των Ποντιακών ακτών. Στη νότια ακτή σχηματίζονταν δύο φυσικά λιμάνια, ένα ωραίο μέρος για να μείνει κανείς και εκεί οι Μιλήσιοι έκτισαν τη Σινώπη. Ανατολικά κοντά στον Καύκασο έκτισαν την Τραπεζούντα. Η Λάμψακος, στο βόρειο άκρο του Ελλήσποντου, που ήταν παλαιότερα Φοινικικό κέντρο, αποικήθηκε από τους Φωκαείς την ίδια περίπου εποχή, και ο ιππόκαμπος που βρίσκεται πάνω στα νομίσματα της φανερώνει τις ναυτικές επιχειρήσεις που οδήγησαν σε πλούτη και ευημερία. Οι Κλαζομενείς συνεργάστηκαν με τους Μιλήσιους στο κτίσιμο της Κορδίας στη Θράκη, σε ένα στρατηγικό μέρος ενάντια στους Θράκες. Στα νότια του Ελλήσποντου ζούσαν Λέσβιοι και μερικοί Αιολικοί άποικοι.

Στην Προποντίδα ο Αχιλλέας λατρευόταν ως θεός, καθώς θεωρούνταν ήρωας από την Ιλιάδα. Τον ονόμαζαν <<κύριο του Πόντου>> και σε ένα ακατοίκητο νησί υπήρχε ναός του και τα θαλασσοπούλια λέγονταν φύλακές του. Η Μίλητος και τα Μέγαρα είχαν τον εξέχοντα ρόλο στο να διευρύνουν τα σύνορα του ελληνικού κόσμου στον Ελλήσποντο. Η Εύβοια επεκτεινόταν στη βορειοδυτική πλευρά του Αιγαίου. Η Σκιάθος και τα γύρω νησιά ήταν η γέφυρα για να βρεθούν στη Μακεδονία, στην περιοχή ανάμεσα στον Αξιό και στον Στρυμόνα όπου υπάρχει ένα κατάφυτο ακρωτήριο. Εδώ η Χαλκίδα ίδρυσε τόσες πολλές πόλεις που το ακρωτήριο ονομάστηκε Χαλκιδική. Πολλές μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν και από άλλες πόλεις-κράτη, ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε την Κορινθιακή Ποτίδαια και δυτικά από τα τρία ακρωτήρια την Παλλήνη. Άλλες αποικίες έγιναν από την Ερέτρια και την Άνδρο. Μπορούμε να θεωρήσουμε αυτή την ομάδα των πόλεων ως Βοιωτικές. Στη δυτική πλευρά του Θερμαϊκού κόλπου άλλες δύο βοιωτικές αποικίες δημιουργήθηκαν η Πύδνα και Μεθώνη.

5.3.Οι αποικίες της δυτικής Μεσογείου.

Οι πρώτες αναφορές για την Ιταλία και τη Σικελία βρίσκονται στις τελευταίες ραψωδίες της Οδύσσειας και αναφέρονται πιθανότατα στον 8^ο αιώνα π.Χ. Ως το τέλος του 7^{ου} αιώνα η ανατολική ακτή της Σικελίας ήταν πυκνοκατοικημένη από πολλές ελληνικές πόλεις. Αυτές οι αποικίες χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες : 1) τις βοιωτικές που βρίσκονταν και στη Σικελία και στην Ιταλία, 2) τις αχαιές που βρίσκονταν σε ιταλικό έδαφος και 3) τις δωρικές που βρίσκονταν, με λίγες εξαιρέσεις, στη Σικελία.

Οι παλιότερες ιστορίες από τις περιπέτειες του Οδυσσέα βρίσκονται στις μερικώς εξερευνημένες περιοχές της Μαύρης θάλασσας. Η μεταφορά αυτών των περιπετειών δυτικά, όταν άρχισε η ναυσιπλοΐα προς την Ιταλία, δείχνει τη δύναμη της ποίησης και της επιρροής που είχε στους Έλληνες. Στην ανάπτυξη των ποιημάτων βοήθησε η υιοθέτηση μιας νέας μυθικής γεωγραφίας. Ο Οδυσσέας δεν ήταν ο μόνος ήρωας που έπλευσε δυτικά τον 8^ο αιώνα. Ο Μίνωας και ο Δαίδαλος είχαν επίσης δεσμούς με τη Σικελία. Ο Ηρακλής θεωρούνταν ο πρώτος που έπλευσε δυτικά και έφτασε στα όρια της χώρας όπου έδυε ο ήλιος, και στάθηκε στο τέλος του κόσμου κοιτάζοντας το ρεύμα του Ωκεανού. Οι βράχοι που βρίσκονται στην άκρη της Μεσογείου ονομάστηκαν από αυτόν Ηράκλειες στήλες.

Στις δυτικές θάλασσες η αρχαιότερη αποικία λέγεται ότι ήταν η Κύμη στην Καμπανία. Ιδρύθηκε πριν από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα και είχε ξεχωριστή θέση. Στον κόλπο της Νάπολης ίδρυσαν πόλεις καθώς ήταν ωραία η τοποθεσία και παρόλο που δεν υπήρχε λιμάνι, τα πλοία μπορούσαν να τραβηχτούν στην άμμο. Αργότερα βέβαια που οι εμπορικές συναλλαγές είχαν αυξηθεί η ακτή δεν επαρκούσε για όλα τα πλοία. Κτίστηκε η πόλη Δικαιαρχεία και ανατολικότερα η Νάπολη, δηλαδή η νέα πόλη.

Ο αυτόχθων λαός ονομαζόταν Οπικάνες και ήταν ιταλικό φύλλο. Οι αποικιστές δε βρήκαν αντίσταση και είχαν καλές σχέσεις με αυτούς. Βορειότερα υπήρχαν οι Ετρούσκοι που δεν ήταν τόσο φιλικοί αλλά αργότερα, με την ίδρυση της Ποσειδωνίας, άρχισαν και αυτοί να επηρεάζονται. Δεν έχουν καταγραφεί πόλεμοι ή διαμάχες μεταξύ των Ελλήνων και των ντόπιων κατοίκων. Οι Βοιωτοί της Κύμης έμαθαν στους Λατίνους να γράφουν και οι Ετρούσκοι το παράλλαξαν και το μετέφεραν στους Ούμβριους και τους Οσκανούς. Όλοι αυτοί γνώρισαν την ελληνική θρησκεία και τα ονόματα Ηρακλής, Απόλλων, Κάστορας και Πολυδεύκης έγιναν τόσο καθημερινά ώστε να θεωρούνται Ιταλικά.

5.4. Η προέλευση του ονόματος των Ελλήνων.

Η δυτική Ευρώπη οφείλει το όνομα των Ελλήνων και της Ελλάδας στην Κύμη. Οι Έλληνες όταν πρωτοήρθαν σε επαφή με τους Λατίνους δεν είχαν κοινό όνομα. Το Έλληνες ήταν το όνομα ενός φύλλου που ήταν αυτόχθων στην Ελλάδα. Ήταν λοιπόν φυσικό οι ξένοι να ονομάσουν όλο τον λαό από το πρώτο φύλλο που γνώρισαν. Αλλά το περίεργο είναι ότι οι κάτοικοι της Κύμης δεν ήταν γνωστοί με το όνομα της Χαλκίδας, της Ερέτριας ή της Κύμης, αλλά της Γραιάς.

Οι Λατίνοι τους ονόμασαν Γραιί και αργότερα έγινε Γραικοί (Graeci). Η δύση λοιπόν ονομάζει τη χώρα Greece και το Ελλάς προέρχεται από μια περιοχή στη Θεσσαλία. Η δυτική Ευρώπη λοιπόν αποκαλεί την Ελλάδα με το όνομα που είναι συνδεδεμένο με την πόλη στην οποία οι Έλληνες ήρθαν για πρώτη φορά σε επαφή με τους ανθρώπους που έμελλε να εκπολιτίσουν και να κυριαρχήσουν για αιώνες.

5.5. Οι αποικίες στη Σικελία.

Η επόμενη αποικία των Βοιωτών ήταν η Σικελία. Η νήσος της Σικελίας είναι γεωγραφικά μια συνέχεια της Ιταλίας, αλλά η ιστορική της σημασία οφείλεται στο γεγονός ότι είναι το κέντρο της Μεσογείου. Από τη φύση της είναι σημείο συνάντησης των εθνών. Δεν υπήρχαν αυτόχθονες Σικελοί. Το μεγαλείο του νησιού οφείλεται σε αποικισμό από άλλες χώρες. Βρίσκεται ανάμεσα στην Ευρώπη και την Αφρική και προσέλκυε αποικιστές και από τα δύο μέρη.

Οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού είναι οι Σικανοί. Πίστευαν ότι ήταν αυτόχθονες αλλά δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για το πότε έφτασαν στο νησί ούτε για τη φυλή στην οποία ανήκαν. Κατά πάσα πιθανότητα προέρχονταν από την Ιταλία. Ονόμασαν το νησί Σικανία. Οι επόμενοι κάτοικοι ήταν οι Σικελοί που προέρχονταν από την Ιταλία και υπάρχουν κάποιες αποδείξεις ότι μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τους Λατίνους. Η ομοιότητα των ονομάτων Σικανοί και Σικελοί οδήγησε στην άποψη ότι πρόκειται για το ίδιο φύλλο. Είναι άξιο προσοχής ότι οι Έλληνες ξεχώριζαν ως διαφορετικά φύλλα τους Σικανούς με τους Σικελούς. Δεν αποκλείεται βέβαια να υπάρχει κάποια σύνδεση, αν υποθέσουμε ότι οι Σικελοί ήταν Σικανοί που έμειναν πίσω στην Ιταλία, και δια μέσου των αιώνων ήρθαν σε επαφή με τους Λατίνους που τους εκλατίνισαν. Αργότερα όταν μετανάστευσαν στο νησί συνάντησαν χωρίς να τους αναγνωρίσουν τους ανθρώπους που είχαν χωριστεί στο μακρινό παρελθόν. Βέβαια όλα αυτά είναι αβέβαια. Τα δύο φύλλα χωρίστηκαν και οι Σικανοί πήγαν δυτικά και οι Σικελοί ανατολικά. Στην Οδύσσεια αναφέρεται η Σικανία και πολύ νωρίς στην ιστορία της είχαν εισβάλει κάποιοι μυστηριώδεις άνθρωποι οι Ελύμιοι, οι οποίοι προέρχονταν ή από την Ιταλία ή από τη βόρεια Μικρά Ασία. Πιθανότατα ήταν Ιβηρικό φύλλο. Κατέλαβαν ένα μικρό μέρος στα βορειοδυτικά του νησιού. Αυτές οι τρεις φυλές ζούσαν στη Σικελία μέχρι τον ερχομό των Ελλήνων και των Φοινίκων.

Πολύ παλιά έμποροι από τη Φοινίκη κατασκεύασαν βιοτεχνίες στις ακτές του νησιού. Στην αρχή οι κατασκευές τους δεν μπορούσαν να ονομαστούν πόλεις καθώς η Σικελία χρησίμευε μόνο ως τόπος ανεφοδιασμού στα ταξίδια τους. Στα ανατολικά του νησιού δε διέμεναν μόνιμα καθώς δεν μπόρεσαν να διώξουν τους Σικελούς ούτε να μείνουν μαζί τους. Εμφανίζονται μόνο ως έμποροι. Όταν ήρθαν οι Έλληνες για να αποικίσουν οι Φοινικές εξαφανίστηκαν χωρίς να αφήσουν ίχνη από την εκεί τους παρουσία.

Η Σικελική όπως και η Ιταλική ιστορία ξεκινούν με τον ερχομό των Ελλήνων. Η Χαλκίδα ήταν η πρωτοπόρος στον αποικισμό που έγινε με τις ευχές του Απόλλωνα. Στην ανατολική ακτή που είναι προς την Ελλάδα έγιναν οι πρώτες αποικίες, σε μια περιοχή που μοιάζει πολύ με την ακτογραμμή της πατρίδας τους. Οι Νάξιοι διάλεξαν να κατοικήσουν σε μια περιοχή βόρεια από την Αίτνα και η Κύμη κατοικήθηκε από Χαλκιδιώτες. Έκτισαν και ένα ναό προς τιμή του

Απόλλωνα του Αρχηγέτη στον οποίο έγινε συνήθεια να κάνουν θυσίες οι πρέσβεις της παλαιάς Ελλάδας μόλις έφταναν στο νησί. Οι Χαλκιδιώτες είχαν και το βορειοανατολικό μέρος και έτσι είχαν στα χέρια τους την επικοινωνία του νησιού με την Ελλάδα.

Ενώ οι Χαλκιδιώτες δημιουργούσαν αποικίες στα βορειοανατολικά, οι Δωριείς πάτησαν το πόδι τους στα νοτιοανατολικά. Η αρχαιότερη και μεγαλύτερη Δωρική πόλη ήταν οι Συρακούσες, που είχε σχεδιαστεί για να ηγηθεί των ελληνικών πόλεων. Ιδρύθηκε από τους Κορίνθιους με αρχηγό τον Αρχία πριν το τέλος του 8^{ου} αιώνα. Την ίδια εποχή η Κόρινθος αποίκησε και στην Κορσική. Χρησιμοποιούσαν τα Ιόνια νησιά ως κέντρα ανεφοδιασμού στο δρόμο προς τη δύση. Η ωραία τοποθεσία των Συρακουσών δεν άργησε να προσελκύσει τους πρώτους αποικιστές. Οι Κορίνθιοι μέσω αυτή της αποικίας τους εμπόδιζαν αποτελεσματικά την επέκταση των Χαλκιδικιών νότια από τους Λεοντίνους.

Πολύ νωρίς οι Μεγαρείς έπλευσαν δυτικά για να βρουν καινούριο σπιτικό. Μετά από πολλές ανεπιτυχείς προσπάθειες, έκτισαν τελικά την πόλη τους στην ακτή βόρεια από τις Συρακούσες, μαζί πιθανώς με τους Σικελούς, και την ονόμασαν Μέγαρα. Ήταν η βορειότερη Δωρική πόλη στην ανατολική ακτή. Στα μέσα του 7^{ου} αιώνα οι Μεγαρείς έστειλαν αντιπροσώπους στη Μητρόπολή τους για να τους ζητήσουν να συνεργαστούν στη δημιουργία μιας νέας αποικίας στα νοτιοδυτικά. Η αποικία αυτή που ήταν η πιο απομακρυσμένη από τις άλλες ήταν ο Σελινούντας. Η πόλη αυτή πήρε το όνομά της από το άγριο σέλινο που υπήρχε στους λόφους της και απεικονίζεται στα νομίσματά της. Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα η Γέλα ιδρύθηκε από Ρόδιους και Κρήτες αποικιστές.

Για να ιδρύσουν τις αποικίες τους και να εγκαταστήσουν την κυριαρχία τους στη Σικελία, οι Έλληνες λογαριάζονταν με τους Σικελούς. Στα δυτικά είχαν να αντιμετωπίσουν τους Σικανούς. Οι παλιοί αυτοί κάτοικοι αναγκάστηκαν να φύγουν από τις ακτές και να μείνουν στο εσωτερικό. Το νησί ήταν πολύ μεγάλο για να προσπαθήσει κανείς να το κατακτήσει ολόκληρο. Με τους Φοίνικες οι Έλληνες δεν είχαν προβλήματα, γιατί δεν είχαν εγκατασταθεί μόνιμα και δεν είχαν κατασκευάσει πολλά κτίρια. Έμεναν στα δυτικά του νησιού όπου οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονταν να εγκατασταθούν. Το εσωτερικό είχε αφηθεί στους Σικανούς και τους Σικελούς και τα παράλια ήταν χώρος ανταγωνισμού των Ελλήνων και των Φοινίκων. Για αρκετό καιρό υπήρχε ειρήνη και τα πρώτα σημάδια σύγκρουσης εμφανίστηκαν με τους Περσικούς Πολέμους.

Στην Ιταλία είχαν μεταφερθεί Ιλλυρικά φύλα πριν από τους Έλληνες και είχαν κυριεύσει την Αδριατική. Οι Καλαβριανοί που έδωσαν το όνομά τους στην περιοχή κατάγονταν από τους Ιλλύριους. Τα Ιόνια νησιά που ήταν ο δρόμος προς τη δύση χρησιμοποιήθηκαν από τους Κορίνθιους για να πάνε στην Κορσική και οι Αθηναίοι εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο. Η Ποσειδωνία, γνωστή για τους ναούς και τα τριαντάφυλλά της, ιδρύθηκε από τους Τροιζήνιους που είχαν διωχθεί από την πόλη τους από τους Αθηναίους. Οι Αχαιοί είχαν διαμάχες με τους Λοκρούς αλλά είχαν πολλά κοινά και μαζί ίδρυσαν πολλές αποικίες. Οι νότιες ακτές της Ιταλίας ήταν κατοικημένες από Δωρικές αποικίες και πήραν το όνομα Τάρας. Αυτή ήταν Σπαρτιατική αποικία που ιδρύθηκε στα τέλη του πρώτου Μεσσηνιακού πολέμου. Η ιστορία αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του πολύχρονου πολέμου με τους Μεσσήνιους, οι γυναίκες των Σπαρτιατών έκαναν παιδιά με τους Είλωτες. Αυτό θεωρήθηκε πράξη εναντίον της πολιτείας και το μαντείο αποφάσισε ότι έπρεπε να εγκατασταθούν στον Τάρα. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν στενή επαφή του Τάρα με τη Σπάρτη. Έχουν βρεθεί

Λακωνικά αγγεία και η εισαγωγή τους συνεχιζόταν και τον 6^ο αιώνα. Τα έθιμα ήταν Σπαρτιατικά και η διάλεκτος Δωρική.

Ο Φάλανθος, ο οποίος αναφερόταν ως αρχηγός των αποικιστών, και φανερώνεται πάνω στα νομίσματα καβάλα σε ένα δελφί, πιστεύεται από μερικούς ότι ήταν τοπική θαλάσσια θεότητα αλλά μπορεί να είναι και ιστορικό πρόσωπο. Η ευημερία των Ταραντίνων εξαρτώταν μερικώς από τη γεωργική εκμετάλλευση μιας εύφορης περιοχής, αλλά κυρίως στην κατασκευαστική βιοτεχνία. Έφτιαχναν και έβαφαν μάλλινα υφάσματα αλλά και αγγεία. Ο Τάρας θα πρέπει να θεωρείται περισσότερο βιοτεχνική περιοχή παρά γεωργική. Η θέση του έφερε τους κατοίκους του σε επαφή με την Καλαβρία, και ίδρυσε τις αποικίες Καλλίπολη και Ύδρα στην ανατολική ακτή όπου δεν υπήρχαν άλλοι Έλληνες.

Η δυτική ακτή του κόλπου του Τάραντα ήταν πυκνοκατοικημένη από μια γραμμή ελληνικών πόλεων. Το κοινό χαρακτηριστικό που τις ξεχώριζε από τις άλλες πόλεις όπου κατοικούσαν Χαλκιδιώτες και Κορίνθιοι, ήταν ότι ο πλούτος τους βασιζόταν στη γη και όχι στη θάλασσα. Οι πλούσιοι των περιοχών αυτών είναι γαιοκτήμονες και όχι έμποροι. Δεν ήταν οι μεταφορές αλλά το πλούσιο έδαφος που τους προσέλκυε στη δύση. Οι Σικελοί φαίνεται ότι δεν έφερναν εμπόδια στην εξάπλωση των αποικιστών. Μερικές αποικίες κατάφεραν να υποτάξουν τον ντόπιο πληθυσμό και να τους χρησιμοποιήσουν ως εργάτες. Σε άλλες περιπτώσεις οι ντόπιοι επηρεάστηκαν τόσο από τους Έλληνες που άλλαξαν την κοινωνική τους δομή, άρχισαν να μένουν σε αστικά κέντρα, να κτίζουν μνημεία και να ζουν με ελληνικό τρόπο.

Ο αποικισμός είχε και άμεσα αποτελέσματα. Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων επεκτάθηκε σε μια μεγάλη έκταση όπου ασχολήθηκε κυρίως με τη γεωργία. Η οικονομική ευδαιμονία έκανε τα βασικά αγαθά δεδομένα και αύξησε το εμπόριο των πολυτελών. Μέχρι το 600π.Χ. όπου ο αποικισμός άρχισε να φθίνει, υπήρχαν τουλάχιστον 200 νέες πόλεις, διασκορπισμένες στη Μεσόγειο και στη Μαύρη θάλασσα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ.
Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Η ΠΟΛΗ- ΚΡΑΤΟΣ.

Από το τέλος του ελληνικού Μεσαίωνα, γύρω στα 750π.Χ. ο ελληνικός πολιτισμός άρχισε να αναπτύσσεται με πολύ γοργό ρυθμό. Κανένας άλλος ιωδοευρωπαϊκός ή ανατολικός λαός δεν κατόρθωσε να παρουσιάσει επιτεύγματα που μπορούν να συγκριθούν με τον πολιτισμό του ελληνικού λαού τους επόμενους αιώνες. Ο κυριότερος θεσμός στον οποίο οφείλονταν αυτά τα εξαιρετικά επιτεύγματα των Ελλήνων, ήταν η πόλη-κράτος⁶. Η προέλευσή της οφείλεται σε διάφορους λόγους. Αναπόφευκτα ο χαρακτήρας της συνδυάζει καλά και κακά στοιχεία και το πολίτευμά της ποίκιλλε, επειδή καθοριζόταν σε κάθε περίπτωση από ειδικούς παράγοντες, γιατί η πόλη-κράτος δε λειτουργούσε σε κενό χώρο. Θα πρέπει να σημειώσουμε πως όταν οι Έλληνες έλεγαν ότι η ζωή έξω από την πόλη ήταν ημιβάρβαρη, δεν εννοούσαν σαν εναλλακτικό τρόπο τη ζωή σε μοναχικά αγροκτήματα, αλλά σε χωριά, όπου έλειπε η συγκεντρωτική και πολύ συντονισμένη πολιτική ζωή, τόσο απαραίτητη για μια ευτυχισμένη και ορθολογική ύπαρξη. Η πόλη-κράτος, που ήταν σχετικά μικρή ποίκιλλε όμως σε έκταση από μερικά ως λίγες εκατοντάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα-και ανεξάρτητη σ' όλες τις υποθέσεις της, ήταν το ιδανικό των Ελλήνων. Αλλά ο θεσμός αυτός δεν είχε υλοποιηθεί παντού στην Ελλάδα ακόμη και τον 5^ο αιώνα π.Χ.

Η προέλευση της πόλης-κράτους χρονολογείται από την εποχή του Χαλκού, όταν η αστική εγκατάσταση έγινε ο πιο παραδεκτός τρόπος ζωής. Οι Έλληνες της εποχής που ακολούθησε είχαν αυτό το παράδειγμα προς μίμηση και μερικές φορές εγκαταστάθηκαν στις παλαιές τοποθεσίες ή σε νέες κοντά στις παλαιές. Οι νέοι άποικοι ήταν οργανωμένοι σε γένη και τα μέλη τους απέδιδαν την κοινή καταγωγή τους σ' έναν ήρωα ή σε κάποιο θεό. Στην αρχή ίσως να ήταν το αίσθημα της συγγένειας⁷ που τους έκανε να κατοικήσουν όλοι μαζί. Για πολύ καιρό η ανάπτυξη γινόταν με αργό ρυθμό, αλλά οι παράγοντες που αναπτύχθηκαν με το πέρασμα του χρόνου είχαν ίσως μεγαλύτερη σημασία για τη δημιουργία της πόλης-κράτους, από την απλή ύπαρξη των αστικών οικισμών μιας προηγούμενης εποχής. Το πρώτο απαραίτητο πράγμα ήταν η κατασκευή ενός οχυρωμένου καταφύγιου - του ασύλου - όπου θα μπορούσε να καταφεύγει ο λαός με τα κοπάδια και τα υπάρχοντά του σε ώρα κινδύνου. Αυτό το οχυρωμένο σημείο έγινε επίσης το κατάλληλο κέντρο όπου άνθρωποι από χωριά και μικρές φυλές μπορούσαν να κάνουν θυσίες στους θεούς ή ανταλλαγές εμπορευμάτων. Επειδή ο βασιλιάς ήταν απαραίτητος σαν αρχηγός του λαού στον πόλεμο ή για να διευθύνει τις θυσίες, φυσικό ήταν να χτίσει την κατοικία του πρώτα κοντά κι αργότερα μέσα στην οχυρωμένη περιοχή. Αυτή η περιοχή βρισκόταν συνήθως στην κορυφή κάποιου χαμηλού λόφου κι αφού ο βασιλιάς και η ακολουθία του κατοικούσαν εκεί και ο λαός γύρω από το λόφο, δημιουργήθηκε ένας οικισμός που τώρα πια ήταν ένα πολιτιστικό κέντρο. Μια τέτοια πόλη, που πρόσφερε μεγαλύτερη προστασία σε καιρό πολέμου, ενώ σε καιρό ειρήνης βοηθούσε στην ανάπτυξη του εμπορίου και διευκόλυνε το βασιλιά

⁶ Αρχαία ελληνική Ιστορία, Botsford and Robinson, σελ 59

⁷ Βλέπε Θεματική Ιστορία, Τεύχος Α, Μαρκιανός, Ορφανουδάκης, Βαρμαζής.

να εκτελεί τα καθήκοντά του, είναι βέβαιο ότι θα παρακινούσε κι άλλους ανθρώπους να χτίσουν πόλεις που θα αναπτύσσονταν με τον ίδιο τρόπο.

Έχει παρατηρηθεί ότι οι κάτοικοι των πόλεων είχαν την πεποίθηση ότι κατάγονταν από έναν κοινό πρόγονο. Ακόμη, κάθε πολίτης ήταν μέλος μιας αδελφότητας ή φατρίας, συνασπισμού στην αρχή στενών συγγενών, οι οποίοι στέκονταν ο ένας δίπλα στον άλλο στο πεδίο της μάχης. Αρκετές φατρίες αποτελούσαν μια φυλή. Αυτοί οι συνασπισμοί που είχαν ως βάση την οικογένεια, είχαν κοινή καταγωγή και λατρεία. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί μια κατάσταση που ήταν δίκωπο μαχαίρι. Στενές οικογενειακές σχέσεις και ένταση των προσπαθειών ήταν η αναπόφευκτη συνέπεια αυτής της κατάστασης, που όμως απέκλειε κατά κάποιο τρόπο τη συμμετοχή άλλων ανθρώπων. Αυτό ήταν ταυτόχρονα το μεγάλο πλεονέκτημα αλλά και το μεγάλο μειονέκτημα της πόλης-κράτους. Οι στενές σχέσεις, η εντατική προσπάθεια και οι ίδιες ευκαιρίες για όλους, είναι σπάνια προνόμια. Αν όμως αυτά τα προνόμια θεωρηθούν ότι ανήκουν αποκλειστικά σε όσους γεννήθηκαν σ' ένα κλειστό κύκλο προνομιούχων, είναι βέβαιο ότι θα έρθει η στιγμή που το ίδιο σύστημα θα καταρρεύσει. Η καταγωγή ήταν απαραίτητο στοιχείο για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του πολίτη, γιατί μόνο έτσι μπορούσε να συμμετέχει στις απαραίτητες θρησκευτικές τελετές. Το ελληνικό σύστημα υπέφερε σοβαρά από αυτήν την απροθυμία να αντιμετωπίσει μια πλατύτερη συμμετοχή πολιτών.

Οπωσδήποτε, η πόλη-κράτος πρόσφερε αμέτρητες ευκαιρίες στα πεδία της λογοτεχνίας, της τέχνης και της φιλοσοφίας. Η πολυτιμότερη, ίσως, συμβολή της στον πολιτισμό ήταν η δημοκρατική διακυβέρνηση, που οι Έλληνες είχαν εφαρμόσει σε αμέτρητες παραλλαγές και που εξασφάλιζε στους πολίτες ελευθερία και αυτοκυβέρνηση σε διάφορο βαθμό.

Ωστόσο, οι πόλεις-κράτη αναπτύχθηκαν σημαντικά κάτω από αριστοκρατικά καθεστώτα. Σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού Μεσαίωνα οι ευγενείς ασκούσαν συνεχείς πιέσεις στο θεσμό της βασιλείας και ενώ μας είναι άγνωστες οι λεπτομέρειες, ξέρουμε, ότι τον 8^ο αιώνα είχαν παντού επιτύχει να παραγκωνίσουν οι ίδιοι το βασιλιά. Κι αυτό το πέτυχαν είτε με απροκάλυπτο σφετερισμό των δικαιωμάτων του, είτε μετατρέποντας το θεσμό της βασιλείας σε αιρετό αξίωμα, ώσπου έγινε ένα συνηθισμένο θρησκευτικό ή δικαστικό αξίωμα. Δημιουργήθηκαν και άλλα αξιώματα ώσπου τελικά η πόλη έγινε ένας πολύπλοκος οργανισμός. Στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας η συνέλευση των πολιτών έχασε τη σημασία που είχε πριν. Αν και τα περισσότερα αριστοκρατικά καθεστώτα τελικά έπεσαν από τα ίδια τους τα λάθη, συνέβαλαν όμως πολύ στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Η σημαντικότερη συμβολή τους στην ανάπτυξη της πόλης-κράτους ήταν η κωδικοποίηση των νόμων.

Την εποχή που οι νόμοι ήταν άγραφοι, οι ευγενείς τους διέστρεφαν φανερά προς όφελός τους, όποτε τους συνέφερε και παρόλο που αυτοί δεν είχαν δοθεί από τους θεούς με αποκάλυψη, βρίσκονταν όμως υπό την προστασία τους, γι' αυτό έπρεπε να είναι πολύ σεβαστοί. Με τον καιρό ο λαός άρχισε να διαμαρτύρεται εναντίον αυτής της συνήθειας των ευγενών, κι επειδή υπήρχαν ήδη γραπτοί κατάλογοι δημόσιων λειτουργιών και συνθηκών, επέμεναν να καταγραφούν και οι νόμοι. Οι παλαιότεροι κώδικες είναι ανεπεξέργαστοι και μάλλον τραχείς. Συνδέονται με τα ονόματα νομοθετών, δηλαδή προσώπων που είχαν εκλεγεί για να ασκήσουν διαιτησία σε υποθέσεις συγκρουόμενων συμφερόντων και στους οποίους είχαν αναθέσει το έργο της ταξινόμησης και καταγραφής των νόμων. Από τον κώδικα του σχεδόν μυθικού Ζάλευκου, από τους Λοκρούς της νότιας Ιταλίας, έχει κάτι διατηρηθεί μέχρι σήμερα. Μεγάλη

σημασία έχει το γεγονός ότι οι ποινές δεν καθορίζονταν από τους δικαστές αλλά από τους ίδιους τους νόμους.

Η διάταξη που καθορίζει τον τύπο ενδύματος για τους άνδρες και τις γυναίκες φανερώνει τη χαρακτηριστική επιθυμία των Ελλήνων να εκπαιδεύσουν και όχι απλώς να τιμωρούν. Αναγνωρίζεται επίσης η δυνατότητα για τη σύναψη συμβολαίων. Αυτή η ιδέα είναι φυσικά αντίθετη με τη θεωρία του δικαίου του ισχυρότερου και είναι αποτέλεσμα κάποιου φωτισμένου ανθρωπισμού. Ένας άλλος νόμος επέβαλλε την ποινή του απαγχονισμού σε όποιον πρότεινε την τροποποίηση ενός νόμου που ήταν σε ισχύ, αν η πρότασή του δε γινόταν δεκτή. Σ' αυτή την περίπτωση βλέπουμε το φόβο που είχαν οι Έλληνες για τις επαναστάσεις. Όμως η δραστηριότητα αυτού του νόμου έτεινε να παγιοποιήσει το καθεστώς. Η προνοητική διάταξη του Ζάλευκου <<οφθαλμόν αντί οφθαλμού και οδόντα αντί οδόντος>> ίσως ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Είναι μοναδική στην ελληνική νομοθεσία και φανερώνει ανατολίτικη επίδραση. Στο σύνολό τους οι ελληνικοί νόμοι ήταν περισσότερο ανθρωπιστικοί από τους νόμους που είχαν οι ανατολίτες. Επίσης ορισμένοι παραδοσιακοί νόμοι του Χάρωνδα, ενός πανάρχαιου νομοθέτη της Κατάνης, ίσως είναι αυθεντικοί και φανερώνουν μεγάλη ποικιλία νομικών περιπτώσεων. Αυτοί οι νόμοι αναφέρονται στην ψευδομαρτυρία, τον εμπρησμό, τους κινδύνους της περιουσίας, τις αγοραπωλησίες, το διαζύγιο, τα ορφανά, τις κληρονομίες, τη στρατιωτική θητεία και τις κακές συναναστροφές. Φυσικά, οι αρχαίοι νόμοι έδιναν αρκετά μεγάλη σημασία στην ανθρωποκτονία και στον τρομακτικό κίνδυνο του μιάσματος που αυτή έκλεινε μέσα της, αλλά το κίνητρο σ' αυτήν την περίπτωση δεν ήταν πρωταρχικά θρησκευτικό. Από την αρχή μπορούμε να διακρίνουμε μια αόριστη επιθυμία για αυτοάμυνα, που τελικά θα γίνει αποφασιστικότητα για την επιβολή της θέλησης της κοινότητας πάνω στα ιδιαίτερα συμφέροντα είτε ατόμων, είτε οικογενειών, είτε φυλών. Ο σκοπός που επεδίωκαν ήταν να ρυθμίσουν ολόκληρη τη δημόσια και ιδιωτική ζωή. Κάτω από αριστοκρατικά καθεστώτα λοιπόν, δημιουργήθηκε ο υπέρτατος νόμος της πόλης-κράτους, δηλαδή η ιδέα ότι ο νόμος πρέπει να είναι απόλυτα κυρίαρχος στους ανθρώπους. Δεν υπήρχε ωστόσο κανένα γραπτό σύνταγμα, γιατί το πολίτευμα μπορούσε να αλλάξει μέσα σε μια νύχτα με την άνοδο ή την πτώση ενός κόμματος, ενώ το σώμα του αστικού νόμου έμενε το ίδιο.

Οι Έλληνες θεωρούσαν την πόλη-κράτος σαν την κανονική κατάσταση, αφού τους εξασφάλιζε ελευθερία και γενικά τους παρείχε προστασία. Μέσα στην πόλη-κράτος μπορούσαν να εμπορεύονται, ενώ υπήρχε ο μηχανισμός της διακυβέρνησης, οι αρχές, τα συμβούλια και οι κωδικοποιημένοι νόμοι. Εδώ επίσης μπορούσαν να συμμετέχουν κατά κάποιο τρόπο στη διοίκηση, γιατί είτε η πόλη βρισκόταν κάτω από ολιγαρχικό είτε κάτω από δημοκρατικό καθεστώς, δεν ήταν αναγκασμένοι να εκχωρήσουν σε άλλους τα λειτουργήματά τους. Από τον 7^ο αιώνα π.Χ. υπήρχαν πολλές πόλεις-κράτη στη Θεσσαλία, στην κεντρική Ελλάδα, στην Πελοπόννησο, στα νησιά του Αιγαίου, στη Μικρά Ασία και, σύμφωνα με το πρότυπο των μητροπόλεων, σε νεώτερες αποικίες της δύσης. Πρέπει να τονίσουμε ότι αν και οι πόλεις-κράτη ήταν μικρές, μπορούσαν να επεκτείνουν την εξουσία τους σε ολόκληρη κοιλάδα που οι κάτοικοί της θεωρούσαν τους εαυτούς τους όχι πολίτες του ενός ή του άλλου δήμου, αλλά της κύριας πόλης. Αυτός ο θεσμός ήταν γνωστός με την ονομασία συνοικισμός. Οι κάτοικοι ωστόσο ενός ομοσπονδιακού κράτους μπορούσαν να είναι ταυτόχρονα πολίτες και του δήμου όπου κατοικούσαν αλλά και του κράτους

(συμπολιτεία). Παρά τα φανερά πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν οι πόλεις-κράτη, πολλά χωριά συνέχιζαν να υπάρχουν στην Ελλάδα.

Συχνά, μερικές γειτονικές πόλεις-κράτη ενώνονταν και αποτελούσαν μια ένωση. Τα κίνητρα που στην αρχή τις οδήγησαν σ' αυτό, υπήρχαν πολύ πριν από την ιστορική εποχή. Μπορεί να ήταν μια αγορά στα σύνορά τους, η ανάγκη συμμάχων, η επιθυμία να εξασφαλίσουν τα σύνορά τους ή η συνείδηση της συγγένειας μεταξύ τους. Οποιοδήποτε πάντως κι αν ήταν το πρακτικό κίνητρο για να συνάψουν φιλικές σχέσεις, αυτές οι γειτονικές πόλεις-κράτη διάλεγαν για θρησκευτικό κέντρο τους το ιερό μιας θεότητας, που βρισκόταν σε κάποιο κατάλληλο μέρος. Εκεί συναντιόνταν οι πολίτες τους σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα, για να τελέσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα ή να οργανώσουν μια εμποροπανήγυρη για την ανταλλαγή των εμπορευμάτων τους. Η ένωση γειτονικών πόλεων για καθαρά θρησκευτικούς λόγους, η οποία όμως μερικές φορές εξυπηρετούσε πρακτικότερους σκοπούς, ονομαζόταν αμφικτιονία. Η αμφικτιονία της Δήλου, με κέντρο το τέμενος του Απόλλωνα, έφτασε στο αποκορύφωμα της δόξας της στις αρχές ίσως του 7^{ου} αιώνα. Ο ομηρικός ύμνος στον Δήλιο Απόλλωνα, που στην πραγματικότητα τον συνέθεσε λίγο αργότερα κάποιος ποιητής από τη Χίο, ιστορεί τιμητικά τη σύναξη των Ιώνων με τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους για να λατρέψουν το θεό με μουσική, χορούς και γυμναστικούς αγώνες, αλλά και για να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους. Από μια ένωση γειτονικών νησιών που ήταν αρχικά η αμφικτιονία της Δήλου έφτασε να περιλαμβάνει όλους τους Ίωνες. Αυτή η αμφικτιονία, που ποτέ δεν είχε πάρει πολιτικό χαρακτήρα, τελικά παρήκμασε. Μια άλλη αμφικτιονία περιλάμβανε δώδεκα πόλεις-κράτη που βρισκόνταν κοντά στις Θερμοπύλες. Η αρχαιότερη της έδρα λατρείας ήταν το τέμενος της Δήμητρας στην Ανθήλη. Με τον καιρό όμως απέκτησε και δεύτερο και σπουδαιότερο κέντρο, στο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Από εδώ έγινε γνωστή ως δελφική Αμφικτιονία. Σκοπός της ήταν η προστασία των ιερών και ιδιαίτερα του ναού και του μαντείου του Απόλλωνα. Η κυβέρνηση ήταν στα χέρια του αμφικτιονικού συνεδρίου, που το αποτελούσαν σαράντα οκτώ πυλαγόρες (ρήτορες), τέσσερις από κάθε πόλη-κράτος και δώδεκα ιερομνήμονες (αρχαιοφύλακες). Οι πυλαγόρες πρότειναν μόνο και συζητούσαν τις ενέργειες που έπρεπε να γίνουν και οι ιερομνήμονες μόνο ψήφιζαν. Μια απόφαση που είχε πάρει το συνέδριο σε πανάρχαια εποχή επέβαλλε στα μέλη της Αμφικτιονίας να ορκίζονται ότι δε θα κατέστρεφαν καμιά πόλη της Αμφικτιονίας ούτε θα της έκοβαν το τρεχούμενο νερό είτε σε καιρό πολέμου είτε σε καιρό ειρήνης.

Σ' αυτή λοιπόν την περίπτωση βλέπουμε να γίνεται μια από τις πρώτες απόπειρες για να μετριαστούν οι πρωτόγονες τραχύτητες που φέρνει ο πόλεμος. Μας είναι γνωστά πολλά άλλα ψηφίσματα του συνεδρίου κι ανάμεσά τους ένα που απαγόρευε στους Έλληνες να επιβάλλουν τέλη σε όσους πήγαιναν να προσκυνήσουν στο τέμενος, και άλλο ένα που απαιτούσε από τις πόλεις της Αμφικτιονίας να διατηρούν σε καλή κατάσταση τους δρόμους τους που οδηγούσαν στους Δελφούς. Το αμφικτιονικό συνέδριο είχε την εξουσία να κηρύξει <<ιερό πόλεμο>> εναντίον μιας πόλης που παραβίαζε τα δικαιώματα των θεών. Αν και μερικές φορές το συνέδριο ήταν υπέρμαχος των ελληνικών συμφερόντων, όπως θα μπορούσε να είναι μια οποιαδήποτε οργάνωση ή και άτομο, ποτέ δεν απέκτησε εξουσία που να την αναγνωρίζουν όλοι οι Έλληνες και, παρά το γεγονός ότι κατά καιρούς συμμετείχε σε πολιτικές υποθέσεις, βασικά έμεινε μια θρησκευτική ένωση.

Ωστόσο μια θρησκευτική ένωση έτεινε να γίνει πολιτική, ιδιαίτερα όταν ένα από τα μέλη της ήταν μια πόλη-κράτος με μεγάλη δύναμη και πολιτικές φιλοδοξίες. Για παράδειγμα, η βοιωτική αμφικτιονία, που αναγνώριζε κύριους λατρευόμενους θεούς τον Ποσειδώνα και την Αθηνά, τη μετέτρεψε η Θήβα σε πολιτική ομοσπονδία. Το καταστατικό της, που αναπτύχθηκε προς το τέλος του 5^{ου} αιώνα, συνένωσε τις πόλεις-κράτη της ομοσπονδίας σε έντεκα ενότητες που η καθεμιά είχε τον ίδιο περίπου πληθυσμό με την άλλη. Αυτές οι ενότητες αντιπροσωπεύονταν σε ίσο βαθμό στα δημόσια αξιώματα, στο συμβούλιο και στη δικαστική αρχή της ομοσπονδίας και μοιράζονταν ίσα τα στρατιωτικά και οικονομικά βάρη. Οριζε ακόμη ότι οι πόλεις θα αναφέρονταν στο Κοινό για τα σημαντικά ζητήματα και φαίνεται ότι δέχονταν ορισμένες πρωτοβουλίες που έπαιρναν οι πόλεις. Θεωρητικά αυτός ο διακανονισμός ήταν πραγματικά αξιοθαύμαστος. Στην πραγματικότητα όμως οι Θηβαίοι, που αποτελούσαν τις τέσσερις από τις έντεκα αντιπροσωπευτικές ενότητες, κυριαρχούσαν στην πολιτική της ομοσπονδίας.

Γενικά η ομοσπονδία ήταν μια ένδειξη πολιτικής και πνευματικής οπισθοδρομικότητας και ήταν δημοφιλής στους Αιτωλούς και τους Ακαρνάνες. Ο έντονος τοπικισμός της πόλης-κράτους κάπως μετριαζόταν από την αμφικτιονία. Άλλοι παράγοντες, όπως η γλώσσα, η τέχνη και η λογοτεχνία, που ήταν κοινές για όλους, καθώς και οι τόποι που όλοι συναντιόνταν, όπως η Ολυμπία και οι Δελφοί, έκαναν επίσης τους Έλληνες να μην ξεχνούν ότι ανήκουν στον ίδιο λαό. Η πόλη-κράτος, λοιπόν, ήταν η κινητήρια δύναμη στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Ένα από τα μεγαλύτερα κατορθώματά της ήταν η ίδρυση των αποικιών που προαναφέρθηκαν.

Γύρω από τις πόλεις-κράτη εκτεινόταν μια γεωγραφική περιοχή, η χώρα, και ολόκληρη η πόλη-κράτος χωριζόταν από τα γειτονικά της κράτη με σαφή γεωγραφικά όρια, όπως οι οροσειρές. Η πόλη των Αθηνών, το κατεξοχήν άστυ της αρχαίας Ελλάδας, είχε στο κέντρο της το βράχο της Ακρόπολης, μια φυσικά οχυρή τοποθεσία. Ακόμη και στους κλασικούς χρόνους, όταν ο βράχος χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως τόπος λατρείας, το επίσημο όνομα της Ακρόπολης ήταν η <<πόλις>>. Από πολύ νωρίς η Αθήνα έλεγχε ήδη ολόκληρη την Αττική, η οποία αποτέλεσε έτσι τη γεωργική περιοχή ή χώρα αυτής της πόλης-κράτους. Έχει υπολογιστεί ότι στην ακμή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού υπήρχαν γύρω στις 600 πόλεις-κράτη, οι περισσότερες με πληθυσμό 2.000-3.000 ατόμων και εδαφική έκταση όχι πάνω από 400 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Σε πόλεις-κράτη με μεγαλύτερη γεωγραφική έκταση υπήρχε ένα <<δίκτυο>> από δευτερεύοντες οικισμούς διάσπαρτους μέσα στην περιοχή της χώρας, οι οποίοι ήταν ουσιαστικά χωριά ή συνοικίες. Η Αθήνα εντυπωσίαζε με την εδαφική της έκταση και τον αριθμό των αγροτικών οικισμών της. Στις αρχές της κλασικής περιόδου η Αττική ήταν διαιρεμένη σε 139 δευτερεύουσες κοινότητες ή δήμους, οι οποίοι χρησίμευαν ως τοπικές διοικητικές μονάδες του αθηναϊκού κράτους. Από τους δήμους αυτούς μόνο οι 30 βρίσκονταν στο άστυ της Αθήνας και το λιμάνι της, τον Πειραιά, ενώ οι υπόλοιποι βρίσκονταν στην ύπαιθρο, η οποία είχε έκταση γύρω στα 2.600 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Το έθνος ή <<φυλετικό κράτος>> καταλάμβανε μια καθορισμένη και συνήθως αρκετά εκτεταμένη γεωγραφική περιοχή (όπως η Αιτωλία, η Αρκαδία, η Ακαρνανία), όπου ο πληθυσμός είχε την τάση να ζει διασκορπισμένος σε μικρά χωριά (κώμες) και για το λόγο αυτό θεωρούνταν οπισθοδρομικός από τους υπόλοιπους Έλληνες. Οι κάτοικοι του έθνους πίστευαν ότι κατάγονταν από ένα

κοινό πρόγονο, μιλούσαν την ίδια ελληνική διάλεκτο και είχαν τον ίδιο τρόπο ζωής, όπου το σημαντικότερο στοιχείο ήταν η θρησκεία. Πέρα από τη διάλεκτο και το αίσθημα συγγένειας, ένας ακόμη παράγοντας που ένωνε τα μέλη ενός έθνους ήταν η λατρεία των ίδιων θεοτήτων σε κοινά ιερά. Γνωρίζουμε πολύ λίγα για την πολιτική οργάνωση των εθνών πριν από τον 5^ο αιώνα π.Χ. οπότε τα βρίσκουμε να αποτελούν μέρος φυλετικών ομοσπονδιακών κρατών.

Ο Θουκυδίδης αποδίδει την πολιτική ενοποίηση της Αττικής στον εθνικό ήρωα της Αθήνας, το Θησέα, αλλά φαίνεται ότι η ενοποίηση αυτή συντελέστηκε βαθμιαία και ολοκληρώθηκε το 700 π.Χ. περίπου. Την εποχή του Κέκροπα και των πρώτων βασιλιάδων ως την εποχή του Θησέα οι κάτοικοι της Αττικής ζούσαν πάντοτε σε χωριστές πόλεις. Η καθεμιά είχε το δικό της πρυτανείο και τους δικούς της άρχοντες, και όταν υπήρχε κάποιος κοινός κίνδυνος, δε συγκεντρώνονταν για να συσκεφτούν με το βασιλιά, αλλά οι πολίτες κάθε πόλης διοικούσαν σύμφωνα με τις δικές τους αποφάσεις. Και καμιά φορά μάλιστα μερικοί από αυτούς έκαναν και πόλεμο μεταξύ τους, όπως οι Ελευσίνιοι με τον Εύμολπο εναντίον του Ερεχθέα. Όταν όμως βασιλιάς έγινε ο Θησέας, ο οποίος εκτός από τη σύνεση που είχε απέκτησε και δύναμη, έβαλε τάξη στη χώρα και ως προς άλλα θέματα αλλά κυρίως κατέργησε τις αρχές και τα βουλευτήρια των άλλων πόλεων και, αφού όρισε ένα βουλευτήριο και ένα πρυτανείο, ένωσε όλους τους κατοίκους σε μια πόλη, τη σημερινή (της εποχής του Θουκυδίδα). Στους κατοίκους αυτούς επέτρεψε να διαχειρίζονται τα υπάρχοντά τους όπως ακριβώς και πριν, αλλά τους ανάγκασε να θεωρούν μόνο την Αθήνα ως πόλη τους, η οποία, επειδή όλοι πια συνεισέφεραν σ' αυτή για τις κοινές ανάγκες, έγινε μεγάλη και παραδόθηκε σαν τέτοια στους μεταγενέστερους από το Θησέα.

Ο Αριστοτέλης στα πολιτικά αναφέρει ότι η πόλη ως ένωση ανθρώπων είναι η φυσική κατάληξη προγενέστερων ενώσεων και μόνο μέσα σ' αυτήν μπορεί ο άνθρωπος να φτάσει στην ολοκλήρωσή του. Πρώτα- πρώτα λοιπόν είναι αναγκαίο να συνδυαστούν εκείνα που δεν μπορούν να μην συνυπάρχουν, όπως συμβαίνει με το θηλυκό και το αρσενικό, που πρέπει να ενωθούν για την αναπαραγωγή του είδους (κι αυτό όχι από ελεύθερη εκλογή αλλά, όπως συμβαίνει και στα άλλα ζώα και φυτά, υπάρχει από τη φύση σφοδρή επιθυμία να αφήσουν πίσω τους άλλο όμοιό τους), και όπως συμβαίνει με αυτό που από τη φύση έχει την ικανότητα να άρχει και αυτό που έχει την ικανότητα να άρχεται, που πρέπει να ενωθούν για τη διατήρηση και των δύο... Από τις δύο λοιπόν αυτές ενώσεις (δηλαδή του αρσενικού με το θηλυκό και του δεσπότη με το δούλο) σχηματίστηκε η πρώτη οικογένεια (οικία)... και από την πρώτη ένωση περισσότερων οικογενειών σχηματίστηκε η κώμη για την ικανοποίηση και άλλων αναγκών εκτός από τις καθημερινές. Και η ένωση που σχηματίζεται από περισσότερες κώμες αποτελεί την τέλεια πόλη. Η ένωση αυτή, μπορεί να πει κανείς, έχει φτάσει πια να έχει αυτάρκεια σε όλα και δημιουργείται βέβαια από την ανάγκη των ανθρώπων να ζήσουν, υπάρχει όμως από την ανάγκη να ζήσουν καλά.

Η πόλη έχει μια σαφή σήμανση : ειδικά μέρη, παντού τα ίδια, μια πλατεία, ή αγορά, ιερά, δημόσια κτίρια και αργότερα ένα θέατρο, ένα γυμναστήριο. Αυτοί οι χώροι αποτελούν τόσο κεντρικό μέρος της πόλης που συχνά θεωρούνται από τους αρχαίους ως ο ίδιος ο ορισμός της κοινότητας. Όταν πλησιάζουν προς τα σύνορα, φτάνουν στις περιοχές που βρίσκονται ανάμεσα στον πολιτισμό και την κτηνωδία. Αυτές οι οριακές περιοχές συχνά ήταν εδάφη στα οποία γινόταν η ένταξη όσων επρόκειτο να ανήκουν στην πόλη. Για παράδειγμα, στην Αθήνα οι

έφηβοι, πριν αποτελέσουν μέρος της κοινότητας, έπρεπε να παραμείνουν στα όρια της Αττικής για μια σειρά μυητικών δοκιμασιών.

Η ζωή στην πόλη έπρεπε όμως να έχει κάποιους κανόνες. Η εφεύρεση του αλφάβητου τον 8^ο αιώνα έδωσε την ευκαιρία στους Έλληνες να γράψουν νόμους σε τοίχους ιερών ή σε μεγάλες στήλες σε δημόσιους χώρους. Οι νόμοι γράφονται και τοποθετούνται στο κέντρο της πόλης σε τόπους προσβάσιμους σε όλους, όπως στο Πρυτανείο, κοντά στη θεά Εστία (στην εστία δηλαδή της πόλης), ή μέσα στα μεγάλα ιερά. Οι πρώτοι νόμοι της Γόρτυνας, τουλάχιστον 650, είναι χαραγμένοι στους τοίχους του ιερού του Πυθίου Απόλλωνα. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η κατοικία του θεού είναι ένας δημόσιος χώρος. Τα κείμενα των νόμων και των ψηφισμάτων χαραζονται πάντα στο πιο προσιτό μέρος του ναού, στον περίβολο, όπου μπορούν να συγκεντρωθούν δεκάδες άτομα. Πρέπει να είναι ορατοί και ευανάγνωστοι, ακόμα και όταν πρόκειται για απομακρυσμένα ή όχι πολυσύχναστα μέρη. Έτσι μια επιγραφή σε ένα σπήλαιο που χρησιμεύει ως ναός του Διονύσου στην Κάλλατι, στις όχθες της Μαύρης θάλασσας, δείχνει ότι η στήλη θα χαρακτεί στο πιο ορατό μέρος του σπηλαιού.

Στους ίδιους τους Έλληνες άρεσε η ιδέα ότι τα πρώτα κείμενα ήταν ευπρόσιτα σε όλους και την επαναλάμβαναν. Από την εποχή του Σόλωνα, δηλαδή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. οι Έλληνες μπορούσαν όχι μόνο να διαβάσουν ένα κείμενο, αλλά και να το αναλύσουν και να ασκήσουν κριτική σ' αυτό. Ωστόσο δεν είναι εμφανές ότι ήδη από τις πρώτες επιγραφές είχαν εξοικειωθεί αρκούντως με τη γραφή ώστε να διαβάζουν τα εκτεθειμένα κείμενα χωρίς τη βοήθεια διαμέσου. Γνωρίζουμε ότι όταν εισήχθηκε το αλφάβητο στην Ελλάδα υπήρχαν γραφείς των οποίων η θέση περιβαλλόταν με ιδιαίτερο κύρος και είχαν σημαντικά προνόμια, κάτι που μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι δεν ήταν εύκολο να τους αντικαταστήσουν. Η γραφή λοιπόν πιθανότατα δεν ήταν αρχικά προσιτή σε όλους και για μια μεταβατική περίοδο οι επιγραφές πρέπει να ήταν το ίδιο αινιγματικές για τους Έλληνες όσο και ο κώδικας του Χαμουραμπί για τους Βαβυλώνιους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ.

Η ελληνική πόλη είναι ο κατεξοχήν τόπος επικοινωνίας. Όμως πρέπει να προσθέσουμε σ' αυτή τη διαπίστωση μια σημαντική επιφύλαξη. Αυτή η κοινότητα διαιρείται σε ομάδες των οποίων τα δικαιώματα πολύ απέχουν από το να είναι ισότιμα. Μόνο οι πολίτες αποτελούν πλήρη μέλη της, κατέχοντας πολιτικά, δικαστικά και θρησκευτικά προνόμια. Οι γυναίκες αποκλείονται από το χώρο της πολιτικής και δεν μπορούν να συμμετέχουν παρά μόνο σε ορισμένες θρησκευτικές γιορτές. Οι μέτοικοι κρατιούνται ως ένα βαθμό αποκλεισμένοι από την κοινότητα. Όσο για τους δούλους, αποκλείονται εντελώς από αυτήν και δε συμμετέχουν ούτε από κοντά ούτε από μακριά στις συλλογικές δραστηριότητες.

Οι πολίτες⁸ και ορισμένες φορές οι άλλες ομάδες που απαρτίζουν την πόλη συχνάζουν σε ορισμένους χώρους επικοινωνίας, τόπους συνάντησης, τόπους κοινών δραστηριοτήτων, τόπους πολιτιστικών εκδηλώσεων, κοινούς σε όλες τις πόλεις, δηλαδή στην αγορά ή δημόσια πλατεία, στα ιερά, στο θέατρο, στο γυμναστήριο. Οι πόλεις διαθέτουν επίσης και τόπους πολιτικής επικοινωνίας, όπως συνελεύσεις, βουλές, δικαστήρια, οργανώσεις που έχουν διαφορετικά ονόματα ανάλογα με τα κράτη.

7.1. Η αγορά.

Από την αρχαϊκή εποχή η αγορά αποτελεί το σύμβολο της ελληνικής πόλης, τον τόπο της κοινότητας. Όλες οι πόλεις έχουν μια αγορά, είτε είναι δημοκρατικές, όπως η Αθήνα, είτε ολιγαρχικές όπως η Σπάρτη. Ακόμα και κατά την ελληνιστική περίοδο η αγορά παραμένει ουσιώδες στοιχείο της αστικής συγκέντρωσης. Αρχικά δεν είναι παρά ένας σχεδόν άδειος δημόσιος χώρος στο εσωτερικό της πόλης, γύρω από ένα ιερό, ή σε ένα σημαντικό σταυροδρόμι. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, η πλατεία σχηματίστηκε σε μια διασταύρωση που άφηνε ένα τριγωνικό κενό χώρο. Σε αυτού του τύπου τα μέρη εγκαθίστανται ιερά και κατόπιν, υπό την προστασία των τελευταίων, δημόσια κτίσματα και τέλος, περίπου από τον 6^ο αιώνα εμπορικά. Έτσι η αγορά της κλασικής εποχής συσσωρεύει τρεις λειτουργίες, τη θρησκευτική, την πολιτική και την εμπορική. Καθεμιά από αυτές πραγματώνεται σε ειδικά κτίσματα, σε ιερά, σε διάφορους και διασκορπισμένους χώρους λατρείας, σε μια αίθουσα συνελεύσεων, σε ένα χώρο για τη βουλή, στα δικαστήρια. Όλα αυτά τα κτίσματα συνήθως βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο γύρω από την πλατεία. Τα καταστήματα ήταν κινητές κατασκευές, <<τέντες, παραπήγματα με σανίδες, καλυμμένα με δέρματα ή καλαμωτές>>. Η συνύπαρξη των ολοένα και περισσότερων εμπορικών και των συνελεύσεων γίνεται κάποιες φορές δύσκολη, σε σημείο που κατά τον 5^ο αιώνα σε αρκετές πόλεις μεταφέρεται ο τόπος των συναθροίσεων.

Δύο χαρακτηριστικά διακρίνουν ξεκάθαρα την αγορά από το ρωμαϊκό *forum* ή τις σύγχρονες πλατείες μας. Αντίθετα από αυτά, η ελληνική πλατεία ήταν αρχικά ένα θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο πριν γίνει εμπορικό, άρα αποτελούσε

⁸ Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Αρχαία Ελλάδα, Μήλιος, Μπιργαλιάς, Παπαευθυμίου, Πετροπούλου, σελ 55

τον πυρήνα της κοινότητας. Άλλωστε κάθε πολίτης μπορούσε να επισκέπτεται τα δημόσια κτίσματα όχι μόνο για να πληροφορηθεί ή για να λύσει κάποιο προσωπικό ζήτημα, αλλά και για να συμμετάσχει στις κοινές αποφάσεις, ως απλός παρατηρητής στις ολιγαρχικές πόλεις ή ως πραγματικός δράστης στα δημοκρατικά κράτη.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι αυτός ο χώρος, που αναπτύχθηκε στην καρδιά της πόλης με τρόπο λίγο-πολύ αναρχικό, ανήκει πλήρως στην κοινότητα. Καμιά ιδιωτική κατοικία δε χτίζεται στην αγορά. Εξάλλου τα όριά της από τους μη δημόσιους χώρους είναι ευδιάκριτα κι έτσι αποκαλύφθηκαν στην Αθήνα πολλοί από αυτούς.

Ποιοι σύχναζαν στην αγορά; Η κατάσταση διέφερε ανάλογα με την πόλη. Στις ολιγαρχικές πολιτείες η πλατεία ήταν μόνο για την περιορισμένη ομάδα των πολιτών και κατά συνέπεια ήταν κλειστή και δυσπρόσιτη, ενώ στις δημοκρατικές πολιτείες ήταν ένας ανοιχτός χώρος όπου όλοι-ή σχεδόν όλοι-μπορούσαν να πηγαίνουν. Παντού όμως παρέμενε απαγορευμένη σε όσους έφεραν ένα στίγμα, δηλαδή στους εγκληματίες, ή σε όσους είχαν διαπράξει ένα σφάλμα που σχετιζόταν με τη θρησκεία. Όσο για τις ελεύθερες γυναίκες, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, σπάνια σύχναζαν στην αγορά, καθώς έστελναν μια δούλα ή πιο συχνά, πήγαιναν οι άνδρες να κάνουν τα ψώνια. Όσοι μπορούσαν να πάνε στην αγορά σύχναζαν ανελλιπώς σ' αυτήν. Από το πρωί ήταν κατάμεστη. Πήγαιναν εκεί για κάθε λογής αιτία, όπως για να παρακολουθήσουν τη συνέλευση ή τα δικαστήρια, για να αγορεύσουν, για να κάνουν τα ψώνια τους, για να ξαποστάσουν στη σκιά κάτω από τις καμάρες. Η αγορά ήταν και το κατεξοχήν μέρος όπου πληροφορούνταν τα τελευταία νέα ή στην ίδια την πλατεία ή στα γύρω μαγαζιά. Όποιος δεν πήγαινε εκεί θεωρούνταν περιθωριακός της πολιτείας. Ο Δημοσθένης περιγράφει τον Αριστογείτων με τα μελανότερα χρώματα- αμείλικτος, αντικοινωνικός-, <<δε συχνάζει σε κανένα κουρέα ή μικροπώλη, σε κανένα εμπορικό>>. Η αγορά δεν ήταν μόνο χώρος ενημέρωσης και φλυαρίας αλλά και χώρος δημόσιου λόγου. Οι ρήτορες, αν ήθελαν να έχουν κάποιο ακροατήριο, έπρεπε να ακουστούν στη δημόσια πλατεία. Κυρίως κατά τον 4^ο αιώνα ο κόσμος συγκεντρωνόταν στην αγορά πριν ή μετά τις συνελεύσεις.

Η αγορά έχει αυτό τον πολιτικό ρόλο και στις ολιγαρχικές πολιτείες, στη Σπάρτη, στις πόλεις της Κρήτης ή της Θεσσαλίας. Όμως ένας χώρος όπου εξαπλώνονται τα νέα, όπου ετοιμάζονται συγκεντρώσεις, όπου πολλοί περιπλανιόνται, όπου ασκείται κριτική στους μεν και τους δε, μπορεί φυσικά να περικλείει και μια αρνητική πλευρά. Ο χώρος της ενημέρωσης και της συζήτησης είναι εξίσου και εκείνος απ' όπου ξεκινούν οι φήμες, όπου ακούγονται και κακόβουλα πράγματα. Σ' αυτή την ίδια πόλη οι κακολογίες των συκοφαντών ξεδιπλώνονται στην αγορά. Αυτός είναι και ένας απ' τους λόγους για τους οποίους η αγορά, τουλάχιστον στην Αθήνα, δέχτηκε ανοιχτά την κριτική δύο ομάδων: όσων υπεράσπιζαν το λαό και όσων ήταν με τη μεριά της αριστοκρατίας.

7.2. Το θέατρο.

Οι Έλληνες συνέλαβαν το θέατρο πολύ διαφορετικά απ' ότι οι δυτικοί λαοί. Κάθε άλλο παρά περιθωριακή πολιτιστική δραστηριότητα, οι θεατρικές παραστάσεις ήταν ένας κατεξοχήν χώρος επικοινωνίας. Αποτελούσαν

ουσιώδες μέρος της ζωής της πόλης, συγκέντρωναν το σύνολο των πολιτών, διακινούσαν τεράστια ποσά. Κατά την κλασική περίοδο οι θεατρικές δημιουργίες είναι κυρίως αθηναϊκές και συνδέονται κατά μεγάλο βαθμό με τη ζωή της πόλης. Η θεατρική δραστηριότητα, επικεντρωμένη αρχικά στην Αθήνα, εξαπλώθηκε από την αρχή της ελληνοιστικής περιόδου σε όλες τις ελληνοποιημένες πόλεις.

Οι πρώτες παραστάσεις έλαβαν χώρα την εποχή του Πεισίστρατου, κατά το 534π.Χ. περίπου, στην Αθήνα. Δεν επρόκειτο για έργα που παίζονταν καθημερινά στο ίδιο θέατρο. Τα θεάματα ανεβάζονταν με την ευκαιρία μεγάλων γιορτών όπως ήταν τα Λήναια, τα Κατ' αγρούς Διονύσια και κυρίως τα Μεγάλα Διονύσια, για τα οποία έχουμε τις περισσότερες πληροφορίες. Σε γενικές γραμμές τα έργα παίζονταν μόνο μια φορά. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι γιορτές αυτές που διαρκούσαν τρεις ή τέσσερις μέρες, γίνονταν ακόμα και σε περιόδους κρίσεων ή πολέμων, αφού αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της χρονιάς. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, για παράδειγμα, οι θεατρικές εκδηλώσεις συνεχίζονταν, μια και οργανώνονταν το χειμώνα ή στις αρχές της άνοιξης, όταν σταματούσε κάθε πολεμική δράση. Οι παραστάσεις διαρκούσαν από την ανατολή ως τη δύση του ήλιου και η τιμή, δύο οβολοί, ήταν πολύ προσιτή.

7.3. Το γυμναστήριο.

Στο γυμναστήριο γίνονταν σημαντικές αθλητικές συναντήσεις, αλλά και ένα μέρος όπου οι Έλληνες πήγαιναν καθημερινά για να ασκηθούν και να προπονηθούν έχοντας βέβαια και την ιδιότητα του πνευματικού κέντρου. Με αφετηρία τα μεγάλα γυμναστήρια στοχαστές όπως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Διογένης, ο Αντισθένης, ίδρυσαν τις σχολές τους, την Ακαδημία, το Λύκειο, το Κράνειο και το Κυνοσάργες αντίστοιχα.

Η γυμναστική στην Ελλάδα αποτελεί ένα πραγματικό εκπαιδευτικό σύστημα. Δεν ασκείται μόνο ως μια προπόνηση για τους αγώνες, αλλά ως καθημερινή άσκηση που την ίδια στιγμή αποτελεί και μέσο σωματικής ανάπτυξης. Όλοι οι νέοι πηγαίνουν καθημερινά στην παλαιόστρα ή στο γυμναστήριο, που είναι χώροι πληροφόρησης και συνάντησης των ανδρών.

7.4. Οι διακρατικές σχέσεις.

Καμία πόλη-κράτος δεν ήταν πανομοιότυπη με οποιαδήποτε άλλη. Καθεμιά είχε τη φυσιογνωμία της και τη δική της ζωή. Η πολυμορφία αυτή του ελληνικού κόσμου έδινε την εντύπωση ενός πολύχρωμου μωσαϊκού με πολυάριθμες μικρές ψηφίδες, που απλώνονταν σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο. Εκτός από τις ελάχιστες επιβιώσεις παλιότερων κρατικών σχηματισμών, όπως ήταν τα έθνη και τα φυλετικά βασίλεια, όλος ο άλλος ελληνικός κόσμος ήταν οργανωμένος σε πόλεις-κράτη πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Η πολυμορφία αυτή ήταν αποτέλεσμα των τριών βασικών επιδιώξεων των πόλεων-κρατών: της ελευθερίας, της αυτονομίας και της αυτάρκειας, που συνδυάζονταν με τις ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες καθεμιάς από αυτές. Επειδή όλοι αυτοί οι παράγοντες ήταν διαφορετικοί μεταξύ τους, όχι μόνο

ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, κάθε πόλη-κράτος αντιμετώπιζε τα προβλήματα με το δικό της τρόπο, αναζητούσε τις δικές της λύσεις και χάραζε τη δική της πορεία, που πολλές φορές την έφερνε σε αντίθεση με άλλα κράτη. Άλλες φορές πάλι, όταν οι ίδιες αυτές επιδιώξεις μπορούσαν να επιτευχθούν σε μεγαλύτερο βαθμό μέσα από ισχυρότερους συνασπισμούς και ενώσεις, αναπτύσσονταν μεταξύ ορισμένων πόλεων-κρατών ποικίλοι τύποι σχέσεων και συνεκτικών δεσμών, που ενίσχυσαν τη συνεργασία και σφυρηλάτησαν την ενότητα.

Ένας από τους κυριότερους τύπους ανάπτυξης σχέσεων και συνεκτικών δεσμών ήταν η σύναψη συμμαχίας μεταξύ δύο ή και περισσότερων πόλεων-κρατών με αμυντικό (επιμαχία) ή αμυντικό και επιθετικό χαρακτήρα. Τα συμβαλλόμενα μέρη είχαν συχνά τις ίδιες υποχρεώσεις και τα ίδια δικαιώματα, αν και σε πολλές περιπτώσεις, ανάλογα και με τις συνθήκες σύναψης της συμμαχίας, μια από τις πόλεις-κράτη αποκτούσε ηγετική θέση μεταξύ των άλλων μελών (ηγεμονία), τείνοντας να περιορίσει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, την ελευθερία ή και την αυτονομία των συμμαχικών πόλεων-κρατών, όπως συνέβαινε με την Πελοποννησιακή (οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοι) και την Α΄ Αθηναϊκή συμμαχία.

Η φυλετική συγγένεια ορισμένων εθνών ή πόλεων-κρατών αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη πολιτικών συνεκτικών δεσμών μεταξύ τους και τη δημιουργία ομοσπονδιακών κρατικών σχηματισμών ποικίλων διαβαθμίσεων, που είναι γνωστοί ως κοινά, όπως το κοινό των Θεσσαλών, των Ακαρνάνων και των Αιτωλών. Η κύρια διαφορά των κοινών από τις Αμφικτιονίες και τις συμμαχίες ήταν η ύπαρξη μιας κεντρικής, ουσιαστικά αντιπροσωπευτικής, εξουσίας με πολιτικό και στρατιωτικό χαρακτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.

Η συσσώρευση μεγάλου πλούτου στην Αθήνα ύστερα από τους Περσικούς πολέμους και ο ρόλος του κράτους στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών δεν άλλαξαν ριζικά τις βασικές δομές της αθηναϊκής κοινωνίας. Κατά την περίοδο αυτή οι κάτοικοι της Αττικής διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες, τους Αθηναίους πολίτες, τους Μέτοικους και τους δούλους. Οι βασικές διαφορές των Αθηναίων πολιτών από τις δυο άλλες κατηγορίες ήταν το δικαίωμα απόκτησης έγγειας ιδιοκτησίας και το δικαίωμα συμμετοχής στη διοίκηση της πόλης. Ως το 451π.Χ. οι κάτοικοι της Αττικής που είχαν γεννηθεί από πατέρα Αθηναίο γίνονταν αυτόματα Αθηναίοι πολίτες και αποκτούσαν τα δικαιώματα αυτά. Ωστόσο το 451/50π.Χ., ύστερα από πρόταση του Περικλή, ψηφίστηκε νόμος που περιόριζε το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη μόνο σε όσους είχαν γεννηθεί από πατέρα και μητέρα Αθηναίους. Αν και ο αντιδημοκρατικός αυτός νόμος, που περιόριζε τον αριθμό των Αθηναίων πολιτών δεν είχε άμεση εφαρμογή, φαίνεται ότι ήταν μια απειλή εναντίον των πολιτικών αντιπάλων του Περικλή ή μια συσπείρωση των γνήσιων Αθηναίων για τη διατήρηση των προνομίων τους απέναντι στο πλήθος των άλλων κατοίκων που είχαν συρρεύσει στην Αττική.

Στην κατηγορία των μετοίκων, που είχε ήδη διαμορφωθεί στα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ανήκαν όλοι οι ελεύθεροι Έλληνες ή <<βάρβαροι>> που κατοικούσαν μόνιμα στην Αθήνα ή στην Αττική και δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες. Οι μέτοικοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, δεν μπορούσαν να αποκτήσουν γη, εκτός αν η πόλη τους παραχωρούσε το προνόμιο αυτό, δεν μπορούσαν να εμφανιστούν οι ίδιοι στα δικαστήρια παρά μόνο με αντιπρόσωπο, πλήρωναν ετήσιο φόρο (μετοίκιον) και δεν απαλλάσσονταν από στρατιωτικές υποχρεώσεις. Η απαγόρευση στους μέτοικους να αποκτήσουν γη τους απέκλεισε από τη γεωργία και τους έστρεψε προς άλλες οικονομικές δραστηριότητες, τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τις τραπεζικές εργασίες, στις οποίες πολλοί από αυτούς διακρίθηκαν.

Η οικονομική ανάπτυξη της Αθήνας⁹ μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα βασίστηκε στη φτηνή εργατική δύναμη των δούλων. Κατά την περίοδο αυτή η χρησιμοποίηση των δούλων συστηματοποιήθηκε και επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς της παραγωγής αγαθών και προσφοράς υπηρεσιών με συνέπεια να συγκεντρωθεί στην Αττική ένας μεγάλος αριθμός δούλων. Οι δούλοι δεν είχαν δικαιώματα και ανήκαν στον κύριό τους, ο οποίος μπορούσε να τους διαθέσει όπως ήθελε προκειμένου να αποσβέσει το κεφάλαιο αγοράς και τα έξοδα συντήρησής τους και να αυξήσει το κέρδος του. Έτσι άλλοι δούλοι εργάζονταν ως μισθωτοί σε δημόσιες και ιδιωτικές εργασίες, άλλοι είχαν δικές τους εμπορικές εργασίες και πλήρωναν ένα ορισμένο ποσό στον κύριό τους και άλλοι εκμισθώνονταν από τον κύριό τους σε όσους είχαν ανάγκη από εργατικά χέρια. Η παράδοση αναφέρει ότι ο στρατηγός Νικίας είχε 1000 περίπου δούλους και ότι τους εκμίσθωνε στα ορυχεία. Πολλοί εξάλλου εργάζονταν σε οικιακές εργασίες ή σε εργασίες της πόλης και υπήρχε ένα ειδικό σώμα από Σκύθες με αστυνομικά καθήκοντα.

Όλοι οι μόνιμοι κάτοικοι της Αττικής ανήκαν σε μια από τις τρεις αυτές κατηγορίες και η μετάπτωση από τη μια κατηγορία στην άλλη γινόταν χωρίς

⁹ The Hellenes the history of the manners of the Ancient Greece, John. J. A.ST. σελ 96

μεταβατικές βαθμίδες. Ένας Αθηναίος που έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα γινόταν μέτοικος και ένας μέτοικος που δεν μπόρεσε να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του προς την πόλη γινόταν δούλος. Αντίστροφα, ένας δούλος που ελευθερωνόταν (απελεύθερος) για οποιοδήποτε λόγο γινόταν μέτοικος, ενώ ένας μέτοικος δεν μπορούσε να αποκτήσει πλήρη πολιτικά δικαιώματα παρά μόνο σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις. Η μετακίνηση προς τα πάνω ήταν ιδιαίτερα δυσχερής.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την αριθμητική σύνθεση των τριών αυτών κατηγοριών είναι τόσο ανεπαρκείς, ώστε οι νεότεροι υπολογισμοί να παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους. Ωστόσο, αν και οι διαφορές σε απόλυτους αριθμούς είναι μεγάλες, υπάρχει μεγαλύτερη σύγκλιση απόψεων ως προς την ποσοστιαία σύνθεση του πληθυσμού. Παρακάτω παρουσιάζονται οι τρεις διαφορετικές απόψεις που αφορούν στα χρόνια πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Σε χιλιάδες	α άποψη		β άποψη		γ άποψη	
Αθηναίοι πολίτες	110-150	51-50%	172	54,5%	168	42%
Μέτοικοι	25-40	11,5-13,5%	28,5	9%	30	7,5%
Δούλοι	80-110	37,5-36,5%	115	36,5%	200	50%
Περαστικοί					2	2,5%
Σύνολο πληθ.	215-300		315,5		400	

Από τις τρεις αυτές κατηγορίες οι Αθηναίοι ήταν το πιο ομοιογενές σύνολο ως προς την προέλευσή τους, αλλά υπήρχαν μεταξύ τους σημαντικές οικονομικές διαφορές. Από το σύνολο των Αθηναίων ένα μικρό ποσοστό (3% περίπου) ανήκε στην τάξη των πλουσίων, ενώ οι υπόλοιποι ανήκαν στη μεσαία και κατώτερη τάξη. Και μολονότι μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών υπήρχαν μεγάλες αντιθέσεις, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εσωτερικές συγκρούσεις, η Αθήνα κατόρθωσε με τη συσσώρευση πλούτου, την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, την προσφορά εργασίας, τις παροχές προς τους Αθηναίους, την προσέλευση των μετοίκων και τη χρησιμοποίηση των δούλων όχι μόνο να αποφύγει τις εσωτερικές συγκρούσεις αλλά και να εξασφαλίσει στους πολίτες τις προϋποθέσεις για την απερίσπαστη ενασχόλησή τους με τις υποθέσεις της πόλης, χωρίς άμεσες συνέπειες στην παραγωγική της ικανότητα και την υλική της ευημερία.

Μεταξύ των μετοίκων υπήρχε μεγάλη ανομοιογένεια ως προς την προέλευση και τον πλούτο. Οι περισσότεροι ήταν Έλληνες από άλλες πόλεις, που έρχονταν στην Αθήνα, επειδή έβρισκαν καλύτερες ευκαιρίες πλουτισμού και εργασίας ή αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους. Εκτός όμως από αυτούς υπήρχα και <<βάρβαροι>>, όπως Θράκες, Λύδιοι, Κάρες, Φοίνικες, που έρχονταν να εγκατασταθούν ως μέτοικοι στην Αθήνα. Ο αριθμός τους ήταν περιορισμένος κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., αλλά τον επόμενο αιώνα αυξήθηκε σημαντικά. Ενώ όμως οι Έλληνες μέτοικοι εύκολα ενσωματώνονταν στην κοινωνία της Αθήνας, οι ομάδες των <<βαρβάρων>> μετοίκων διατηρούσαν πολλά από τα στοιχεία της εθνικής τους ταυτότητας (έθιμα, στοιχεία λατρείας κλπ). Οι συνθήκες εργασίας των μετοίκων δεν ήταν διαφορετικές από τις συνθήκες των άλλων Αθηναίων. Μερικοί μάλιστα κατόρθωναν να ασχοληθούν

με επικερδείς επιχειρήσεις και να αποκτήσουν μεγάλο πλούτο, όπως ο πατέρας του ρήτορα Λυσία, που απασχολούσε εκατόν είκοσι δούλους για την κατασκευή όπλων.

Οι δούλοι που συγκεντρώνονταν στην Αθήνα ανήκαν σε ποικίλες εθνικές ομάδες. Ανάμεσά τους βρίσκονταν και δούλοι από άλλες ελληνικές πόλεις, αλλά οι περισσότεροι ήταν <<βάρβαροι>>, που είχαν αποκτηθεί με την πειρατεία, τους πολέμους, τις επιδρομές και το δουλεμπόριο. Ωστόσο και μεταξύ των δούλων υπήρχαν σημαντικές διαφορές, οι οποίες κυμαίνονταν από την κατάσταση των χωρίς οικοúντων, που δε διέφερε πολύ από αυτή των ελεύθερων μικροεπαγγελματιών, ως την απελπιστική κατάσταση των δούλων που εργάζονταν στα μεταλλεία του Λαυρίου. Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα πως οι δούλοι στην Αθήνα δεν αποτελούσαν μια τάξη που ανταγωνίζονταν τους Αθηναίους στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό στίβο, αλλά μια φτηνή εργατική δύναμη που το υπερπρόϊόν της παραγωγής της σφετεριζόταν μια μειονότητα Αθηναίων για την εξασφάλιση των ανέσεών της.

Η πολιτική συνένωση των πόλεων της Αττικής και η δημιουργία της πόλης-κράτος άφησε ανέπαφες τις παλιότερες ταξικές δομές της κοινωνίας ως την εποχή του Σόλωνα. Η βάση του πλούτου εξακολουθούσε να είναι η γη, που ανήκε στους ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες, τους ευπατρίδες. Αυτοί κατείχαν τις ευφορότερες εκτάσεις των πεδιάδων της Αττικής, όπου παρήγαγαν σιτηρά, λάδι και αργότερα κρασί, ενώ οι μικροκτηματίες χωρικοί, οι γεώμοροι ή αγροίκοι, καλλιεργούσαν τα μικρά και ισχνά κτήματά τους. Εκτός από αυτούς υπήρχαν οι δημιουργοί, στους οποίους ανήκαν οι τεχνίτες, οι έμποροι και οι βιοτέχνες, και οι εκτήμοροι που με επαχθή δανεισμό καλλιεργούσαν ξένα κτήματα. Οι τελευταίοι, που αργότερα όταν η λέξη αυτή έχασε τη σημασία της, ονομάστηκαν πελάτες ή θήτες, ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στους δανειστές τους το 1/6 της σοδειάς τους ή μπορούσαν να πουληθούν ως δούλοι, αυτοί, η γυναίκα τους ή τα παιδιά τους για να πληρωθεί το χρέος. Αν και οι αποσπασματικές και παραπτοημένες μεταγενέστερες πληροφορίες για τις τάξεις αυτές δεν είναι επαρκείς για την κατανόηση και ερμηνεία των οικονομικο-κοινωνικών δομών της προσολώνειας περιόδου, η κατάσταση που κλήθηκε να θεραπεύσει ο Σόλων στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. δείχνει καθαρά τις οξύτερες αντιθέσεις που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των δύο ακραίων κοινωνικών τάξεων, των ευπατρίδων και των εκτήμορων.

Όπως και στις άλλες πόλεις-κράτη, έτσι και στην Αθήνα παρουσιάζονται τα συμπτώματα της κρίσης. Η αύξηση του πληθυσμού της Αττικής μετά το 750π.Χ., που διαπιστώνεται από τη συνεχή επέκταση των νεκροταφείων και το διπλασιασμό του αριθμού των πηγαδιών, η συγκέντρωση της γης στα χέρια των ευπατρίδων και η εξαθλίωση των εκτήμορων, που πολλές φορές, αν και Αθηναίοι έχαναν την ελευθερία τους, συνέβαλαν στη διαμόρφωση και προβολή του αιτήματος του αναδασμού της γης, που χαρακτηρίζει τους αγώνες των κατώτερων τάξεων ως το τέλος του 7^{ου} και τις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο ίδιος ο Σόλων αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα το αναδασμού της γης, γιατί δεν ήθελε να το επιβάλει με τη βία της τυραννίδας ούτε να έχουν οι εσθλοί (ευγενείς, καλοί) ισομοιρία της εύφορης γης με τους κακούς. Ωστόσο με την άρση της υποθήκης των μικρών κτημάτων, την κατάργηση των χρεών και την απελευθέρωση των εκτήμορων που είχαν γίνει δούλοι, φαίνεται πως ενισχύθηκε η μικρή ιδιοκτησία, αν κρίνουμε από τους μικρούς κλήρους γης των μεταγενέστερων χρόνων. Η οικονομική όμως κρίση δεν αντιμετωπίστηκε με τα μέτρα αυτά και πολλοί Αθηναίοι αναγκάστηκαν να στραφούν προς τη βιοτεχνία,

το εμπόριο και τη ναυτιλία. Η στροφή αυτή προς τις εμπορευματοχρηματικές συναλλαγές, που συστηματοποιούνται με τη σχετική νομοθεσία του Σόλωνα στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ., άλλαξε ριζικά την πορεία της Αθήνας και επέφερε σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις.

Οι νέες οικονομικές ευκαιρίες πλουτισμού μέσα στο πλαίσιο των εμπορευματοχρηματικών συναλλαγών δημιούργησαν μια νέα τάξη πλούσιων Αθηναίων που, αντίθετα από τους ευπατρίδες, στήριζαν τη δύναμή τους στον κινητό πλούτο. Η τάξη αυτή αμφισβήτησε τον τρόπο συγκρότησης της πολιτείας με βάση την ευγένεια και την ακίνητη περιουσία και, με τη νομοθεσία του Σόλωνα, κατόρθωσε να κατοχυρώσει το δικαίωμά της να συμμετέχει στη διακυβέρνηση της πόλης εξίσου με τους ευπατρίδες.

Εξάλλου η ανάπτυξη της βιοτεχνίας, η εντατικότερη καλλιέργεια της γης για την παραγωγή εμπορεύσιμων αγαθών και η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου του Λαυρίου, δημιούργησαν την ανάγκη εξεύρεσης φτηνής εργατικής δύναμης. Επειδή όμως ύστερα από τη νομοθεσία του Σόλωνα δεν υπήρχε πια η δυνατότητα υπαγωγής των κατοίκων της Αττικής σε δούλους, η ανάγκη αυτή ικανοποιήθηκε με την αθρόα εισαγωγή ξένων δούλων. Οι δούλοι αυτοί λόγω της διαφορετικής προέλευσής τους, της κατανομής τους σ' ολόκληρη την Αττική, της απασχόλησής τους σε ποικίλες εργασίες και της μεταπώλησής τους μέσα και έξω από την Αττική, δεν μπόρεσαν ποτέ να αποκτήσουν ενότητα και να απειλήσουν σοβαρά το αθηναϊκό κράτος. Η νέα αυτή μορφή δουλείας, που αποτέλεσε το κύριο χαρακτηριστικό της αθηναϊκής κοινωνίας, ερχόταν σε μεγάλη αντίθεση με ατομικές και κοινωνικές ελευθερίες που οι ίδιοι οι Αθηναίοι κατάκτησαν. Ωστόσο, παρά τις επιτεύξεις αυτές, δεν αμφισβήτησαν ποτέ στην πράξη το θεσμό της δουλείας, αφού πάνω σ' αυτόν βάσισαν την παραγωγή και την ευμάρειά τους. Έτσι το παλιότερο δουλοκτητικό σύστημα της προσολώνειας περιόδου εξακολουθούσε να υπάρχει και μετά τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα με μια σημαντική διαφορά: ενώ παλιότερα το βάρος της δουλείας έπεφτε στους φτωχότερους Αθηναίους, με τη μεταρρύθμιση του Σόλωνα το βάρος αυτό μετατέθηκε οριστικά στους ώμους των ξένων.

Ύστερα από τις μεταβολές αυτές οι κάτοικοι της Αττικής χωρίζονταν σε δυο κατηγορίες: τους ελεύθερους Αθηναίους πολίτες και τους δούλους. Η παλιά διάκριση των Αθηναίων σε τάξεις παραμερίστηκε και επικράτησε η διάκρισή τους με βάση το ετήσιο εισόδημά τους, την οποία χρησιμοποίησε και ο Σόλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΣΠΑΡΤΗ.

Η παράδοση απέδωσε την οργάνωση της Σπάρτης στο Λυκούργο. Σύμφωνα με αυτήν ο Λυκούργος πήρε από το μαντείο των Δελφών τους βασικούς κανόνες οργάνωσης της σπαρτιάτικης πολιτείας, τους οποίους διασώζει ο Πλούταρχος με μορφή χρησμού και είναι γνωστοί ως η Μεγάλη Ρήτρα. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνει τους βασικούς θεσμούς της πολιτικής οργάνωσης της Σπάρτης πλην του θεσμού των Εφόρων. Αν και υπάρχουν πολλά προβλήματα ως προς τη χρονολόγηση και τη σημασία της Μεγάλης Ρήτρας, η σύγχρονη έρευνα συγκλίνει στην άποψη πως ανήκει στην περίοδο πριν από τη δράση του Τυρταίου, δηλαδή στα τέλη του 8^{ου} και στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ., και πως αποτελεί την πράξη αναδιοργάνωσης της πολιτείας μετά την προσάρτηση των Αμυκλών. Επειδή μάλιστα οι περισσότεροι θεσμοί που μνημονεύονται στη Μεγάλη Ρήτρα υπήρχαν και προηγουμένως, έχει γίνει δεκτό ότι το σπαρτιάτικο πολίτευμα δεν ήταν δημιούργημα ενός μόνο ανθρώπου, αλλά διαμορφώθηκε και συμπληρώθηκε βαθμιαία μέσα στις ιδιόρρυθμες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της Σπάρτης.

Η εξουσία ασκούσαν από δύο βασιλείς και τους πέντε Εφόρους, αλλά στην ουσία η ευθύνη για την οργάνωση της όπως και ο έλεγχος για την άσκησή της, είχαν ανατεθεί στη γερουσία και την Απέλλα. Ως το τέλος του 8^{ου} αιώνα π.Χ. η εξουσία ασκούσαν από τους βασιλείς και τη γερουσία σχεδόν αποκλειστικά και είχε καθαρά αριστοκρατικό χαρακτήρα.

Οι μεταρρυθμίσεις του Λυκούργου δεν άλλαξαν τον αριστοκρατικό χαρακτήρα της σπαρτιάτικης πολιτείας και μάλιστα κατά την περίοδο της βασιλείας του Πολύδωρου και του Θεόπομπου, γύρω στο 700π.Χ., έγινε μια προσθήκη στη Μεγάλη Ρήτρα, σύμφωνα με την οποία η γερουσία είχε το δικαίωμα να ακυρώσει μια απόφαση της Απέλλας, αν τη θεωρούσε λανθασμένη. Ωστόσο η Απέλλα αντιδρώντας στην προσπάθεια της γερουσίας και των βασιλιάδων να περιστείλουν την εξουσία της ανέδειξε τους πέντε Εφόρους, που από τον 6^ο αιώνα π.Χ. αρχίζουν να παίζουν όλο και περισσότερο ενεργό ρόλο στη διακυβέρνηση της Σπάρτης.

Η Απέλλα ήταν η συνέλευση όλων των Σπαρτιατών που είχαν γίνει 30 χρονών. Προεδρευόταν από τους βασιλείς, τη γερουσία και από τον 5^ο αιώνα π.Χ., από τους Εφόρους. Αποφάσιζε για τη βασιλική διαδοχή, εξέλεγε τους Εφόρους, τα μέλη της γερουσίας και τους άλλους άρχοντες, αποφάσιζε για την κήρυξη πολέμου και για τη σύναψη ειρήνης, όπως και για την απελευθέρωση ειλωτα, και επικύρωνε τους νόμους. Οι προτάσεις εισάγονταν στην Απέλλα από τη γερουσία και οι αποφάσεις λαμβάνονταν δια βοής.

Τη γερουσία αποτελούσαν οι δύο βασιλείς και 28 μέλη που είχαν συμπληρώσει τα 60 χρόνια και προέρχονταν από τις λίγες αριστοκρατικές οικογένειες. Η γερουσία προετοίμαζε τους νόμους που έφερνε στην Απέλλα για ψήφιση, είχε το δικαίωμα να ακυρώσει απόφαση της Απέλλας και λειτουργούσε ως ανώτατο δικαστήριο (αδικήματα που επέσυραν τις ποινές του θανάτου, της ατιμίας και της εξορίας). Τα μέλη της γερουσίας ήταν ισόβια.

Οι πέντε Έφοροι εκλέγονταν από την Απέλλα για ένα έτος. Κάθε μέλος της Απέλλας είχε το δικαίωμα να εκλεγεί. Λογοδοτούσαν στους επόμενους Εφόρους. Συγκαλούσαν την Απέλλα και τη γερουσία, ήταν οι εκτελεστές των

αποφάσεων των δύο αυτών σωμάτων, δικάζαν, μαζί με τη γερουσία, σοβαρές υποθέσεις, ακόμη και τους βασιλείς, είχαν την εποπτεία των Ειλώτων και των Περίοικων και ήταν υπεύθυνοι για την εξωτερική πολιτική.

Οι δύο βασιλείς ήταν οι θρησκευτικοί άρχοντες και οι αρχηγοί του στρατού. Ήταν ένα αξίωμα κληρονομικό με τιμητικά προνόμια.

Η πολιτική αυτή οργάνωση της Σπάρτης δεν εξαφάνιζε τις αντιθέσεις μεταξύ των διαφόρων φορέων της εξουσίας. Ωστόσο, μπροστά στον κίνδυνο που προερχόταν από τους Είλωτες, οι αντιθέσεις αυτές δεν απείλησαν τη συνοχή του σπαρτιάτικου κράτους αλλά περιορίστηκαν στη μετάθεση των δικαιοδοσιών από τον ένα φορέα στον άλλο. Με τον τρόπο αυτό διατηρήθηκε η συνοχή του σπαρτιάτικου κράτους, παγιώθηκαν οι θεσμοί και αποφεύχθηκαν οι πολιτειακές κρίσεις και εξελίξεις, που συντελούσαν στις άλλες πόλεις-κράτη κατά την περίοδο αυτή. Η παγίωση όμως των θεσμών και η ανάσχεση των πολιτειακών εξελίξεων συνέβαλαν στη δημιουργία ενός μοντέλου κλειστής κοινωνίας, που δεν μπόρεσε ποτέ να αντιληφθεί ότι ο νόμος υπάρχει για τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για το νόμο.

Μεταγενέστεροι θαυμαστές της Σπάρτης επαινούσαν το πολίτευμά της, γιατί κατά τη γνώμη τους αποτελούσε κράμα των τριών κύριων μορφών του πολιτεύματος : της βασιλείας, της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας, που αντιπροσωπευόταν αντίστοιχα από τους βασιλείς, τη γερουσία και την Απέλλα με τους πέντε Εφόρους. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη ότι την εξουσία διαχειρίζονταν αποκλειστικά ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού της Λακωνικής και ότι τα πολυπληθή προδωρικά ή και δωρικά φύλα, οι Είλωτες και οι Περίοικοι, δεν είχαν πρόσβαση στα αξιώματα της πολιτείας, γίνεται φανερός ο ολιγαρχικός χαρακτήρας του σπαρτιάτικου πολιτεύματος. Ο χαρακτήρας αυτός εξηγεί όχι μόνο την εχθρική στάση των Σπαρτιατών προς τα μοναρχικά, τυραννικά και δημοκρατικά πολιτεύματα αλλά και την εύνοιά τους προς τα ολιγαρχικά πολιτεύματα των άλλων πόλεων-κρατών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Οι πολιτικοστρατιωτικές ενώσεις συντελούσαν ασφαλώς στη σφυρηλάτηση της ενότητας μεταξύ των πόλεων-κρατών που είχαν κοινά συμφέροντα και επιδιώξεις, αλλά ταυτόχρονα διασπούσαν την ενότητά τους, όταν τα συμφέροντα των ενώσεων αυτών ήταν αντίθετα. Σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό επιτεύχθηκε η ενότητα αυτή στο πολιτισμικό επίπεδο με την αδιάκοπη αλληλοεπίδραση μεταξύ της τοπικής ιδιαιτερότητας και της πανελλήνιας ομοιομορφίας. Ενώ δηλαδή υπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των πόλεων-κρατών ως προς την οικονομική, κοινωνική και πολιτική συγκρότηση, που πολλές φορές οδηγούσαν σε βίαιες συγκρούσεις, ταυτόχρονα υπήρχε, παρά τις ιδιαιτερότητες, και μια αξιοθαύμαστη ομοιομορφία ως προς τις πνευματικές και καλλιτεχνικές δημιουργίες, που έδινε πολιτισμική συνοχή και ενότητα σ' ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Η φιλοσοφία, η λυρική ποίηση ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή, οι τύποι της πλαστικής και αρχιτεκτονικής, τα μοτίβα της αγγειογραφίας, η μουσική και οι θεότητες ήταν κοινά αγαθά όλων των Ελλήνων, που ταξίδευαν από τόπο σε τόπο και από τη μια πόλη-κράτος στην άλλη μαζί με τα εμπορεύματα και τους δημιουργούς τους, τους φιλοσόφους, τους ποιητές, τους γλύπτες, τους αρχιτέκτονες, τους αγγειογράφους, τους μουσικούς και τους ηθικοδιδάσκαλους, σαν να μην υπήρχαν σύνορα ανάμεσα στις πόλεις-κράτη. Η επικοινωνία αυτή μεταξύ των πόλεων-κρατών, που διευκολυνόταν από την κοινή γλώσσα, έβγαλε τη σκέψη και την τέχνη έξω από τα στενά όρια της πόλης-κράτους και την έκανε κοινό κτήμα όλων των Ελλήνων, σφυρηλατώντας έτσι την πολιτισμική ενότητα του ελληνικού κόσμου. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν και οι πανελλήνιοι αθλητικοί και μουσικοί αγώνες, όπως ήταν τα Ολύμπια, τα Πύθια, τα Ίσθμια και τα Νέμεα, καθώς και η ύπαρξη κοινών θρησκευτικών κέντρων λατρείας με πανελλήνια ακτινοβολία.

Η πολιτιστική όμως ενότητα του ελληνικού κόσμου δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των πόλεων-κρατών αλλά και του ορθολογικού τρόπου κατανόησης και ερμηνείας της πραγματικότητας, ο οποίος γεννήθηκε μέσα στις νέες συνθήκες της πόλης-κράτους κι άρχισε βαθμιαία να υποκαθιστά τη μυθική ερμηνεία του κόσμου. Σύμφωνα με τους νεότερους μελετητές η επικράτηση του ορθολογισμού οφείλεται πρωταρχικά σε δύο κατηγορίες γεγονότων που συντελέστηκαν μέσα στα πλαίσια της πόλης-κράτους : α) στην απουσία μοναρχίας ανατολικού τύπου, που από νωρίς αντικαταστάθηκε στην Ελλάδα από άλλες μορφές πολιτεύματος χωρίς θεϊκές-υπερφυσικές προεκτάσεις, και β) στην ανάπτυξη των εμπορευματοκορηματικών συναλλαγών, μέσα στις οποίες τα αντικείμενα αποκτούν την αφηρημένη ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος όμοιου με τα άλλα. Έτσι, με τη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλης και την ανάδειξή τους στα ανώτατα αξιώματα εξαφανίζεται η υπερφυσική διάσταση του κληρονομικού βασιλιά και καλλιεργείται η θετική σκέψη, που αποκλείει κάθε μορφή υπερφυσικού, ενώ με την ανάπτυξη των εμπορευματοκορηματικών συναλλαγών, όπου τα αντικείμενα χάνουν την ποιοτική διάσταση που είχαν ως τότε και διατηρούν την αφηρημένη αξία του εμπορεύματος, καλλιεργείται η αφηρημένη σκέψη, που απογυμνώνει την πραγματικότητα από τις εντυπώσεις των αισθήσεων. Οι δύο αυτές νοητικές μεταβολές, η ανάπτυξη της θετικής και της αφηρημένης σκέψης, που

σφυρηλατήθηκαν μέσα στην κοινωνική πρακτική της πόλης-κράτους, επέβαλαν τη θεώρηση της πραγματικότητας μέσα από το πρίσμα ενός θετικού και αφηρημένου στοχασμού, του λόγου. Ο λόγος έγινε η βάση για την οργάνωση της ζωής και η ενοποιηός δύναμη της πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας ολόκληρου του ελληνικού κόσμου.

Μέσα στη συνολική πορεία ανάπτυξης της πόλης-κράτους η λογική ερμηνεία του κόσμου άρχισε να υποκαθιστά τη μυθική και να βάζει τα θεμέλια της φιλοσοφίας και της επιστήμης, ενώ η απόδοση της πολυδιάστατης πραγματικότητας, που αναδυόταν από την εκλογίκευση του μυθικού μυστηριακού κόσμου, έγινε το λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό ιδεώδες. Η φιλοσοφία αφού αναζήτησε στη φύση την πρώτη αρχή του κόσμου, στράφηκε προς τα προβλήματα που απασχολούσαν τον άνθρωπο ως μέλος της πολιτικής κοινότητας και άρχισε να εξετάζει τις πηγές της γνώσης και της ηθικής η επιστήμη, αφού απαλλάχτηκε από τα δεσμά του μύθου και της μαγείας, συμπορεύτηκε με τη φιλοσοφία. Η λογοτεχνία άρχισε να δημιουργεί νέα είδη πεζού και έμμετρου λόγου, για να εκφράσει τη νέα πολυδιάστατη πραγματικότητα, και η τέχνη παραμερίζοντας τους περιορισμούς της παράδοσης και της αρχαϊκής τυπολογίας κατορθώνει να αποδώσει με θαυμαστή δεξιότητα τον πλούσιο κόσμο του ανθρώπου, όπως έχει διαμορφωθεί μέσα στην πόλη-κράτος.

Ο κατακερματισμένος σε πόλεις-κράτη ελληνικός κόσμος άρχισε να συνειδητοποιεί την εθνική του ταυτότητα όχι μόνο από την πολιτισμική ενότητά του, αλλά κυρίως από την αντίθεσή του προς τους <<βαρβάρους>>. Η ίδρυση αποικιών σ' όλα τα παράλια της Μεσογείου έφερε τους Έλληνες σε επαφή με πολλούς ξένους λαούς, που είχαν διαφορετικά ήθη και έθιμα, διαφορετικούς θεούς, διαφορετική κοινωνική και πολιτική οργάνωση και διαφορετική γλώσσα. Η επαφή έκανε τους Έλληνες να συνειδητοποιήσουν όχι μόνο τις διαφορές αυτές με τους ξένους λαούς αλλά και τις μεταξύ τους ομοιότητες και τα ονόματα Έλλην και Ελλάς άρχισαν να χρησιμοποιούνται ευρύτερα, για να δηλώσουν την εθνική τους ταυτότητα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ.
Η ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ, Η ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ.

Ένας τομέας επικοινωνίας που αναπτύσσεται συχνά στα ομηρικά ποιήματα αφορά στην υποδοχή των άλλων. Η λέξη ξένος προσδιορίζει τον φιλοξενούμενο αλλά και τον άγνωστο που δεν ανήκει σε μια δεδομένη κοινότητα- και που αντιμετωπίζεται με δυσπιστία, αν όχι με εχθρότητα. Αυτή η αμφισημία είναι εμφανής, αν κοιτάξουμε από κοντά πώς υποδέχονταν τον <<άλλο>> στα ομηρικά ποιήματα.

Την εποχή εκείνη¹⁰ δεν υπήρχαν ακόμα νόμοι που να διέπουν τις σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες κοινότητες : έτσι τα πράγματα συμβαίνουν με κάπως συμπτωματικό τρόπο. Ανάλογα με τις περιστάσεις, ο ξένος μπορεί να τύχει θερμής ή εχθρικής υποδοχής. Έτσι, με αφορμή τον Τηλέμαχο, που βλέπει μεταμφιεσμένη την Αθηνά στην είσοδο του παλατιού, ο Όμηρος λέει :

(...) του φάνηκε βαρύ να στέκει από ώρα ο ξένος στην πόρτα!

Κοντά του πάει και στάθηκε και του έπιασε το χέρι, του πήρε

Και το χάλκινο κοντάρι που κρατούσε κι έτσι με λόγια πεταχτά
του είπε : <<Καλώς όρισες, ξένε. Το σπίτι μας δικό σου.>>

(Όμηρος, Οδύσσεια, α, 119-123)

Η υποδοχή είναι το ίδιο καλόκαρδη όταν ο Τηλέμαχος αποβιβάζεται στην Πύλο για να ρωτήσει το Νέστορα τα νέα του πατέρα του. Φτάνει μαζί με την Αθηνά <<ως εκεί που καθόταν ο Νέστωρ με τους γιους του>>

(...)και οι φίλοι γύρω ετοιμάζαν τραπέζι και άλλο κρέας το έψηναν και άλλο κόβοντας στις σουβλες το περνούσαν. Και καθώς είδαν ξένους, έτρεξαν κοντά τους μαζεμένοι και τους καλωσορίζανε, τους έδειχναν να κάτσουν.

(Όμηρος, Οδύσσεια, γ, 32-37)

Στα αποσπάσματα αυτά ο Τηλέμαχος ή η Αθηνά, ακόμα κι αν δεν αναγνωρίζονται, ξέρουν καλά σε τίνος σπίτι βρίσκονται, γνωρίζουν αυτούς που θα τους υποδεχτούν. Όμως όταν ο ξένος έφτανε σε άγνωστα μέρη, όπως ο Οδυσσέας κατά τις περιπλανήσεις του, η πρώτη ερώτηση που γινόταν ήταν να μάθει αν βρισκόταν σε <<αγρίους και άπιστους και σε ανθρώπους που δεν κατέχουν δίκαιο ή σε αυτούς που σέβονται τους θεούς και είναι φιλόξενοι>>. (Όμηρος, Οδύσσεια, ι, 174-176) Η έκφραση αυτή επανέρχεται πολλές φορές στην Οδύσσεια.

Για παράδειγμα ο Οδυσσέας αποβιβάζεται στη γη των Λαιστρυγόνων, που σκοτώνουν μέρος του πληρώματός του για ένα τσιμπούσι τους, ή στη χώρα των Κυκλώπων, και ξέρουμε ότι ο ήρωας θα νικήσει με κόπο το γίγαντα που θέλει να κατασπαράξει αυτόν και τους συντρόφους του. Ακόμα και όταν φτάνει στη χώρα των Φαιάκων, που θα τον υποδεχτούν με μεγαλοπρέπεια, η Αθηνά τον σκεπάζει με <<ένα θολό σκοτάδι, μην τον δει κανείς και τον πειράξει με τα λόγια του και τον ρωτήσει ποιος είναι>>. (Όμηρος, Οδύσσεια, η, 15-17) Και πάλι μεταμφιεσμένη, σε κοριτσάκι αυτή τη φορά, η θεά διευκρινίζει στον προστατευόμενό της :

(...) σε κανένα μη μιλάς, μη στρέφεις να τους βλέπεις. Γιατί τους ξένους όλοι εδώ δεν τους πολυχωνεύουν, μήτε τους παίρνουν με χαρά να τους φιλοξενήσουν.

(Όμηρος, Οδύσσεια, η, 31-33)

¹⁰ βλ. Ομήρου Οδύσσεια, μετάφραση Ζήσιμου Σιδέρη.

Στην αρχή η δυσπιστία είναι συχνά αμοιβαία : αν ο ξένος δεν ξέρει που πατάει το πόδι του, όσοι είναι επί της υποδοχής δε γνωρίζουν ούτε κι αυτοί με ποιόν έχουν να κάνουν. Ένας τέτοιος φόβος γίνεται εύκολα κατανοητός, αν θυμηθούμε ότι ο ίδιος ο Οδυσσεύς, όταν φτάνει στη χώρα των Κικόνων, λεηλατεί την πόλη και κλέβει τα ζώα. (Όμηρος, Οδύσσεια, ι, 39 κε)

Γι' αυτό η υποδοχή συνήθως γίνεται με τη βοήθεια μιας σειράς από αναγνωριστικά σημεία : αν ο ντόπιος έχει κατ' αρχήν καλή διάθεση, αν δεν ανήκει σ' αυτούς τους λαούς <<χωρίς νόμους>>, πρέπει να και ο ξένος να μπορεί να αναγνωριστεί και να εκτιμηθεί. Αυτό που ωστόσο είναι αξιοσημείωτο είναι ότι δε δίνει ευθύς εξαρχής το όνομά του. Για παράδειγμα ο Οδυσσεύς στη χώρα των Φαιάκων κατακτά σιγά –σιγά όλη τη βασιλική οικογένεια. Πρώτα την κόρη, την οποία συναντά πριν από τους άλλους, όταν εξοκείλει στην όχθη μετά από μια φοβερή θύελλα. Ξεπροβάλλει μέσα από τα χαμόκλαδα- ένα απλό κλαδί που ξεριζώσε βιαστικά καλύπτει το φύλο του- και κάνει τις συντρόφους του κοριτσιού να το βάλουν στα πόδια. Όμως η Ναυσικά, πειθεται γρήγορα, μετά από έναν επιδέξιο λόγο όπου εκθειάζεται η ομορφιά της, ότι ο ξένος δε φαίνεται <<ούτε κακός ούτε ανόητος άνθρωπος>>. Είναι ήδη μια πρώτη μορφή αναγνώρισης : μόλις πλύθηκε, αλείφτηκε με λάδι και ντύθηκε, η δύναμη και η ομορφιά του κατακτούν εντελώς την κοπέλα που τον παρομοιάζει με <<τους θεούς των ουράνιων χωραφιών>>. Αργότερα, όταν θα φτάσει στα ανάκτορα, θα εκτιμηθεί και θα αναγνωριστεί από τους γονείς της Ναυσικάς, την Αρετή και τον Αλκίνοο, σε τέτοιο βαθμό που ο Αλκίνοος εύχεται να τον κάνει γαμπρό του. Η ουσία, λοιπόν, βρίσκεται στην αρχή ότι ο ξένος πρέπει να δείξει στους άλλους ότι ανήκει στον ίδιο κόσμο, ότι μοιράζεται κοινές αξίες : και οι αξίες εκείνη την εποχή είναι αρχικά σωματικές ποιότητες- η ομορφιά, η δύναμη, η ρώμη στη μάχη και στους αγώνες. Ο Οδυσσεύς δε θα γίνει εξ ολοκλήρου αποδεκτός και δε θα μπορέσει να σταματήσει τις κοροϊδίες του Ευρύαλου παρά μόνο αφού ρίξει το δίσκο πιο μακριά απ' όλους τους άλλους-ένα δίσκο φυσικά πιο μεγάλο και πιο βαρύ απ' τους άλλους.(Όμηρος, Οδύσσεια, θ,186 κε) Η λαμπρή επίδοση στα αγωνίσματα είναι ένδειξη καλής αγωγής, και ευγενούς οικογένειας. Και δεν χάνει κανείς τίποτα αν από πάνω είναι και επιδέξιος ομιλητής όπως ο Οδυσσεύς.

Αφού έγινε αυτή η αναγνώριση- ή αμέσως, αν υποδέχονται κατευθείαν τον άγνωστο- αρχίζει το τυπικό της φιλοξενίας, το οποίο χαρακτηρίζεται από σταθερότητα. Ο ξένος καλείται να καθίσει, τον υποδέχονται μεγαλόπρεπα στο τραπέζι, κατόπιν τον αφήνουν να κοιμηθεί και να μείνει όσο χρόνο επιθυμεί. Τέλος φεύγει με πλούσια δώρα. Τα δώρα αυτά ονομάζονται ξένια και προσφέρονται από τον φιλοξενών στο φιλοξενούμενο. Το έθιμο των ξενίων ήταν ιερό και βαθιά ριζωμένο στις ψυχές των αρχαίων. Διατηρήθηκε μέχρι τα τελευταία ιστορικά χρόνια. Ο Όμηρος στην Ιλιάδα μας πληροφορεί ότι τα ξένια ήταν φαγητό και ποτό, που πρόσφεραν στον ξένο μόλις έφτανε και δώρα, όπως όπλα, αγγεία, υφάσματα και ζώα τα οποία πρόσφεραν κατά την αναχώρηση του. Συχνά εκείνος που παρείχε φιλοξενία και ο φιλοξενούμενος έγραφαν τα ονόματά τους σε μια πλάκα από μέταλλο ή από ελεφαντοστού και έπειτα την έκοβαν σε δύο μέρη και έπαιρνε ο καθένας από ένα. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του τον πλένουν- κι αυτό μπορεί να σημαίνει από απλούς εξαγνισμούς μέχρι το χαλαρωτικό λουτρό, που παίρνει για παράδειγμα ο Τηλέμαχος (Όμηρος, Οδύσσεια, γ, 464 κε), ή και πολλούς πλήρεις καθαρισμούς, αν κρίνεται απαραίτητο- όπως ο Οδυσσεύς στους Φαιάκους μετά από αρκετές εβδομάδες ναυαγός.

Οι διάφορες βαθμίδες της φιλοξενίας περιλαμβάνουν το φαγητό όποια ώρα κι αν φτάσει ο ξένος, ένα γεύμα συχνά αυτοσχέδιο αλλά καλόγουστο, όπως εκείνο που προσφέρει ο Τηλέμαχος στην Αθηνά :

(...) μια παρακόρη με χρυσό πεντάμορφο λαγήνι νερό τους χύνει να νιφτούν σε μια αργυρή λεκάνη και εμπρός τους στρώνει μακρύ σκαλιστό τραπέζι. Ψωμιά τους φέρνει έπειτα η σεβαστή οικονόμος.

(...) Κι ο σιτιστής, κουβαλώντας σε δίσκους λογής ψητά, τους φέρνει και ολόχρυσα τους βάζει ποτήρια. Ένας κήρυκας με βιάση του βάζει να πιουν. (Ομηρος, Οδύσσεια, δ, 52 κε)

Αν ο ξένος φτάσει στην αρχή του γεύματος, τον προσκαλούν αμέσως στο τραπέζι. Μάλιστα συχνά είναι ένα πιο επίσημο και οργανωμένο γεύμα ετοιμάζεται την επομένη ειδικά γι' αυτόν με πολλά φαγητά και ποτά, ξενύχτι και τραγούδια από τους αοιδούς. Έπειτα ρωτούν τον ξένο το όνομά του και τους λόγους του ερχομού του. Ο Μενέλαος λέει στην Αθηνά και στον Τηλέμαχο <<τώρα που χορτάσατε, θα πείτε ποιοι είστε>>. (Ομηρος, Οδύσσεια, δ,61) Αντίστροφα, ο ανθρωποφάγος Κύκλωπας, ο Πολύφημος, ρωτάει τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του τα ονόματά τους ευθύς μόλις τους βλέπει και βέβαια δεν τους προσφέρει τίποτα να φάνε. (Ομηρος, Οδύσσεια, ι, 272 κε) Οι ερωτήσεις είναι τυπικές : <<Μα λοιπόν, πες μου χωρίς προσποιήσεις και με τη σειρά ποιο το όνομά σου, ο λαός σου και η πόλη σου, η οικογένειά σου;>>. (Ομηρος, Οδύσσεια, α, 169 κε)

Ο άγνωστος μπορεί να απαντήσει δίνοντας πράγματι το όνομά του, το όνομα του πατέρα του, τη χώρα απ' όπου προέρχεται και την αιτία που τον φέρνει. Ωστόσο πολύ συχνά οι απαντήσεις είτε είναι ψεύτικες είτε καθυστερούν : έτσι η Αθηνά προσποιείται το Μέντη μπροστά στον Τηλέμαχο. Ο Οδυσσέας, φτάνοντας επιτέλους στην Ιθάκη, σκαρφίζεται τη ζωή ενός πειρατή από την Κρήτη για να μην αποκαλύψει την ταυτότητά του. Ο γιος του, που έπρεπε να πει το όνομά του στο Μενέλαο αφού τελείωσε το φαγητό, μετά από εβδομήντα στίχους ακόμα δεν το έχει κάνει. Η Ελένη, έκπληκτη από την ομοιότητά του με τον πατέρα του, τον αναγνωρίζει χωρίς να τον ονομάσει. Όλα αυτά δείχνουν ότι το όνομα ίσως έχει λιγότερη σημασία από αυτή την, άμεση ή προοδευτική, αναγνώριση που περιγράψαμε. Ενδεικτικές γι' αυτό το σημείο είναι οι φράσεις που χρησιμοποιούνται. Όταν ο Τηλέμαχος και η Αθηνά φτάνουν στη Σπάρτη, κάποιος αναφωνεί αμέσως :

Θεόθρεφε Μενέλαε, έξω έφτασαν δύο ξένοι, και λες πως είναι από τη γενιά του μεγάλου Δία. (Ομηρος, Οδύσσεια, δ,26-27)

Μεταξύ θεών η αναγνώριση είναι ακόμα πιο συστηματική. Να τα σχόλια του ποιητή όταν ο Ερμής φτάνει στην Καλυψώ :

(...) κι η λατρευτή νεράιδα, όπως τον είδε απέναντί της, τον γνώρισε ποιος ήταν, γιατί οι αθάνατοι θεοί ξέρουν ο ένας τον άλλο όσο μακριά κι αν κάθεται κανείς σε απόμακρα παλάτια.

(Ομηρος, Οδύσσεια, ε, 75 κε)

Κατόπιν ο ξένος προσκαλείται τις περισσότερες φορές να κοιμηθεί στο σπίτι αυτού που τον φιλοξενεί, που δείχνει πως είναι τιμή του να τον υποδεχτεί. Ας ακούσουμε το Νέστορα που προσβάλλεται όταν η Αθηνά και ο Τηλέμαχος εύχονται να περάσουν τη νύχτα πάνω στο πλοίο τους :

Ο Δίας και οι υπόλοιποι θεοί αυτό να μην το δώσουν, να φύγετε στο γρήγορο καράβι από κοντά μου, σαν να ήμουνα κάποιος φτωχός χωρίς στον ήλιο μοίρα, που κλίνες και σκεπάσματα στο σπίτι του δεν έχει για να πλαγιάζουν μαλακά κι οι φίλοι του κι ο ίδιος. Όχι όμως! Εγώ έχω και όμορφα στρωσίδια και φλοκάτες.

Ο γιος ενός τέτοιου άνδρα σαν του Οδυσσέα δε γίνεται όσο ζω εγώ να κοιμηθεί στα ξύλα του караβιού. Κι όταν πεθάνω, πίσω μου θα μείνουν τα παιδιά μου να φιλοξενούν τους ξένους στο σπίτι μου, όποιοι έρθουν.

(Όμηρος, Οδύσσεια, γ, 346-355)

Όταν η υποδοχή είναι θερμή, πολλές φορές είναι δύσκολο να φύγει κανείς : ο Τηλέμαχος αρνείται την πρόσκληση του Μενέλαου να μείνει <<έντεκα ή δώδεκα μέρες>>. Ωστόσο μένει κοντά ένα μήνα και πρέπει να δεχτεί ένα τελευταίο γεύμα. Όταν επιστρέφει στην Πύλο, όπου πρέπει να συναντήσει το πλοίο του για να φύγει για την Ιθάκη, αποφεύγει να περάσει απ' το παλάτι του Νέστορα και λέει στο γιο του που τον συνοδεύει :

(Φοβάμαι) μήπως με κρατήσει σπίτι του ο γέρος σου άθελά μου να με φιλοξενήσει εκεί και είναι ανάγκη να φύγω.

(Όμηρος, Οδύσσεια, ο, 200-201)

Όταν φεύγει ο φιλοξενούμενος, παίρνει μαζί του λαμπρά δώρα- πρόκειται για μια από τις ουσιώδεις πλευρές της φιλοξενίας. Άλλωστε αυτά τα δώρα τα περιμένει, έτσι που ακόμα και στους Κύκλωπες μονολογεί ο Οδυσσέας :

Ήθελα να τον δω και να μάθω τι δώρα θα μας έκανε.

(Όμηρος, Οδύσσεια, ι, 229 κε)

και παρακάτω,

Και να μας σώσεις πέφτουμε στα πόδια σου, αν θελήσεις με δώρα σου φιλικά να μας φιλοξενήσεις, που τόχουν όλοι συνήθεια στον κόσμο για τους ξένους.

(Όμηρος, Οδύσσεια, ι, 266 κε).

Τέτοια χαρίσματα περιγράφονται άφθονα στην Οδύσσεια, είναι ωραία υφάσματα, αντικείμενα τέχνης κα. Ο Μενέλαος δέχτηκε από τον Πόλυβο της Αιγύπτου <<δύο σκάφες ασημένιες και δυο τρίποδα και δέκα χρυσά νομίσματα>>, ενώ η Ελένη πήρε από την Αλκάντρα, τη σύζυγό του, <<πολύτιμα δώρα, μια μαλαματένια ρόκα και ένα καλάθι όλο ασημένιο με ρόδες από κάτω και με το γύρο του πάνω δεμένο με μάλαμα>>. (Όμηρος, Οδύσσεια, δ, 125 κε)

Παρ' όλο που αυτά τα δώρα είναι απαραίτητα και αναμενόμενα, μπορεί κάποιος να τα αρνηθεί, τουλάχιστον μέρος τους. Ο Τηλέμαχος δε θέλει τα άλογα του Μενελάου επειδή δεν είναι κατάλληλα για την Ιθάκη. Τι σημασία έχει όμως! Ο βασιλιάς της Σπάρτης θα αλλάξει τα δώρα του και θα του δώσει άλλα μεγαλόπρεπα. (Όμηρος, Οδύσσεια, γ, 587 κε) Όταν δέχεται κανείς το δώρο, δεν ακολουθούν γενικά ευχαριστίες, αλλά κάποιες φορές μια ευχή ή μια έκφραση που να δείχνει ότι αυτή η γενναιοδωρία θα αναγνωριστεί από τις μελλοντικές γενιές.

Όμως περιμένει κανείς σε ανταπόδοση, αν επισκεφθεί τον άλλο, ισάξια ή ανώτερα δώρα, αυτό που ονομάζεται ανταλλαγή δώρων. Η αναγνώριση του φιλοξενούμενου επεκτείνεται σε όλη την οικογένεια του, από γενιά σε γενιά. Έτσι ο Τηλέμαχος μπορεί να πει στην Αθηνά : <<Δεν είσαι φίλος πατρικός; Πολλοί στο σπίτι μας ήρθαν ξένοι και άλλοι, γιατί ήταν και ο πατέρας μου φιλοξενούμενος σε πολλούς>>. (Όμηρος, Οδύσσεια, α, 176-177) Τα μεγαλόπρεπα δώρα που προσφέρονται είναι, όπως είδαμε, ένα στοιχείο αμοιβαίων παροχών. Το δώρο ανακαλεί το αντίδωρο, καθώς ένα τέτοιο σύστημα λειτουργεί και πέρα από τις σχέσεις φιλοξενίας, στο σύνολο των ανθρώπινων σχέσεων. Όπως λέει ο Finley, <<η λέξη δώρο κάλυπτε όλη την ποικιλία πράξεων και συναλλαγών που αργότερα διαφοροποιούνται και αποκτούν έναν ξεχωριστό προσδιορισμό. Πρόκειται για κάθε είδους πληρωμή για υπηρεσίες που έκανε, ζήτησε ή ήλπιζε κάποιος, αυτά που εμείς

αποκαλούμε αμοιβή, ανταπόδοση, τιμή και ορισμένες φορές κεράσματα>>. (M.I. Finley, *Le monde d' Ulysse*, σ 79)

Έτσι ο Μάρων,¹¹ ιερέας του Απόλλωνα, έδωσε δώρα στον Οδυσσέα απλά επειδή ο τελευταίος τον γλίτωσε από τη σφαγή των Κικόνων, είναι δηλαδή η πληρωμή για μια <<υπηρεσία>> που του έγινε. Όταν ο Αγαμέμνων καταλαβαίνει τελικά ότι δεν μπορεί να ηρεμήσει την οργή του Αχιλλέα, του προσφέρει δώρα ως αποζημίωση : <<εφτά τρίποδες άθικτους από φλόγα μαζί με δέκα χρυσά νομίσματα, είκοσι λαμπρές σκάφες, δώδεκα άλογα γερά, φτιαγμένα για τη νίκη (...) επτά γυναίκες ικανές για τέτοιες δουλειές>>. Και αργότερα, όταν η Τροία καταστραφεί, χρυσό και μπρούντζο σε ποσότητες, είκοσι Τρωαδίτισσες, μια σύζυγο, επτά πόλεις. (Ομηρος, *Ιλιάδα*, I, 122 κε) Την ώρα των παντρολογημάτων, αυτός που προσφέρει τα περισσότερα, όπως σε έναν πλειστηριασμό, έπαιρνε τη μελλόνυμφη, μαζί και την προίκα της.

Η πρωτοβουλία για το δώρισμα, αν υπάρχει, δε γίνεται ποτέ κατά τύχη και η απήχησή της διαρκεί για πάρα πολύ καιρό. Πάνω σ' αυτό αποκαλυπτική είναι μια ιστορία που διηγείται ο Ηρόδοτος : κάποια μέρα ο Δαρείος, όταν ήταν απλός πολίτης ακόμα, λιμπίστηκε τον όμορφο κόκκινο μανδύα κάποιου Συλοσώντα : ο τελευταίος του τον δίνει, αλλά αμέσως μετά λέει στον εαυτό του ότι είχε μια καθαρή απώλεια προσφέροντας ένα δώρο σε έναν άγνωστο που υπάρχουν πολλές πιθανότητες να μην ξαναδεί ποτέ του. Αργότερα, όταν μαθαίνει ότι ο Δαρείος έγινε βασιλιάς της Περσίας, νάτος που ξαλαφρώνει. Σπεύδει στο παλάτι για να του ζητήσει ανταπόδοση για το δώρο που του είχε κάνει κάποτε. Και το αντάλλαγμα που ζητάει- την κατάκτηση ενός νησιού που θέλει να κυβερνήσει, της Σάμου- δε συγκρίνεται με το αρχικό δώρο. (Ηρόδοτος, Γ, 139-140)

Ο θεσμός της φιλοξενίας¹² πρακτικά εκδηλωνόταν με το ότι όλα τα σπίτια, κυρίως τα πλούσια, είχαν ξεχωριστά δωμάτια, τους ξενώνες, όπου δέχονταν τους ξένους και τους πρόσφεραν κατοικία και φαγητό δίχως πληρωμή. Εκτός από τους ιδιωτικούς υπήρχαν και άλλοι, <<κρατικοί>> θα μπορούσαμε να πούμε, ξενώνες στους οποίους κατέλυαν επίσημα πρόσωπα που κατέφθαναν με μια επίσημη αποστολή, όπως οι πρεσβευτές άλλων πολιτειών, πρόσωπα που είχαν ανάγκη βοήθειας και στοργής και φυγάδες, ταξιδιώτες για εμπορικούς λόγους ή για μαντεία, για καλλιτεχνικές ή αθλητικές εκδηλώσεις. Οι ξενώνες αυτοί που ότι πρόσφεραν ήταν χωρίς πληρωμή, ήταν οργανωμένοι και βρίσκονταν κάτω από την εποπτεία των ναών, των ιερέων και της πολιτείας.

Παράλληλα με τους ξενώνες αυτούς δημιουργήθηκαν και ξενώνες με τη μορφή επιχειρήσεων. Ήταν τα πρώτα ξενοδοχεία. Το πρώτο ξενοδοχείο το αναφέρει ο Θουκυδίδης. Έγινε στα 428π.Χ. έπειτα από την καταστροφή των Πλαταιών, με τη χρησιμοποίηση του υλικό της κατεστραμμένης πόλης κάπου κοντά στις Πλαταιές, στη θέση Ηραίων. Ξενοδοχείο μεγάλο ιδρύθηκε και στην Ολυμπία με τον τίτλο <<Λεωνίδαίον>>.

¹¹ Βλ. Ομήρου *Ιλιάδα*, μετάφραση Καζαντζάκη, Κακρυδής.

¹² Βλ. Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια, Δρανδάκης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ.

Μετά το γάμο, το πρώτο και κύριο καθήκον της συζύγου, συνίσταται στο να εξασφαλίσει τη συνέχεια της οικογένειας, δίνοντάς της νόμιμα παιδιά και, κατά προτίμηση, αγόρια. Η είσοδος ενός παιδιού σε μια οικογένεια, δεν είναι απλό πράγμα. Συνοδεύεται από έναν αριθμό τελετουργικών πράξεων, που σκοπό έχουν να εξασφαλίσουν μπροστά σε μάρτυρες την ενσωμάτωσή του στην οικογενειακή τάξη και την προσάρτησή του στην οικογενειακή λατρεία.

Πρώτα-πρώτα, ο ερχομός στον κόσμο, πρέπει να πραγματοποιηθεί στις πατροπαράδοτες μορφές. Τις ξέρουμε χάρη στον Ύμνο του <<Δηλίου Απόλλωνα>>, που μας περιγράφει τη γέννηση του Απόλλωνα. Η Λητώ ένοιωσε τους πόνους του τοκετού στη Δήλο. Οι θεές που βρίσκονται πλάι της, έτοιμες να τη βοηθήσουν, δεν μπορούν να κάνουν τίποτα χωρίς την επέμβαση της μνημένης Ιέρειας¹³, που προΐσταται στους τοκετούς. Στέλνει λοιπόν την Ίριδα να την αναζητήσει. Η Ιέρεια έρχεται μυστικά. Ο τοκετός γίνεται και οι παριστάμενες χαιρετούν τον ερχομό του νεογέννητου με τελετουργικές κραυγές. Τα εξαγνισμένα χέρια τους αρπάζουν το μωρό και το πλένουν αμέσως. Διαδικασία καθαρμού, γιατί η γέννηση είναι ένα μίασμα από το οποίο η μητέρα-τουλάχιστον όταν πρόκειται για μια θνητή- θα πρέπει με τη σειρά της να απαλλαχτεί με μια θυσία στους χθόνιους θεούς. Μόλις πλύνουν το παιδί, το τυλίγουν με ένα καινούριο ασπρόρουχο, το φασκιώνουν και το βάζουν σε μια κούνια που μοιάζει με κόσκινο, όπως κάνουν και με το φρεσκομαζεμένο σιτάρι. Σημειώνουμε σχετικά με το θέμα αυτό, ότι κατά τον Ησίοδο, ορισμένες ημέρες του μήνα είναι πιο ευνοϊκές για τις γεννήσεις. Η 6^η, η 10^η, η 16^η και η 19^η για τα αγόρια και η 14^η και 19^η για τα κορίτσια.

Παρουσιάζουν, ύστερα, το νεογέννητο στον πατέρα που μπορεί να το πετάξει, ιδιαίτερα όταν έχει σωματικό ελάττωμα, γιατί ορισμένες αναπηρίες κάνουν τον άνθρωπο ακατάλληλο για την άσκηση της οικογενειακής λατρείας. Στη Σπάρτη, το παρουσίαζαν επίσης στους γέροντες της φυλής που έχουν το ίδιο δικαίωμα. Το παιδί που πετιέται, εκτίθεται σ' ένα άγριο μέρος, δηλαδή αφιερώνεται στους θεούς. Μπορεί να διερωτηθεί κανείς, αν αυτή η διαδικασία της εκθέσεως, που έγινε στην πορεία προαιρετική και πιθανώς σπάνια, δεν αποτελεί το τελευταίο ίχνος της αρχαίας θυσίας των πρωτογέννητων.

Το παιδί που γινόταν αποδεκτό, δεν έμπαινε αμέσως στην οικογένεια. Η ενσωμάτωσή του πραγματοποιούνταν στην κλασική Αθήνα, με την τελετή των Αμφιδρομιών, που γινόταν συνήθως την πέμπτη ημέρα της γεννήσεως. Ο πατέρας έτρεχε, κρατώντας στην αγκαλιά του το παιδί, γύρω από τον οικογενειακό βωμό, επί παρουσία συγγενών και φίλων, που έφερναν διάφορα δώρα. Δε βρίσκουμε, όμως, καμιά μνεία αυτής της τελετής στα ομηρικά κείμενα, πράγμα που σημαίνει ότι δε συνηθιζόταν εκείνη την εποχή. Τη δέκατη ημέρα είχαν νέα γιορτή, νέα δώρα, νέο συμπόσιο. Αυτή την ημέρα έδιναν το όνομα στο παιδί. Στην Οδύσσεια βρίσκουμε νύξεις γι' αυτήν την τελετή. Ο Αυτόλυκος, ο πεθερός του Λαέρτη, είχε έρθει στην Ιθάκη, με την ευκαιρία της γεννήσεως του εγγονού του. Η κόρη του Αντίκλεια, ύστερα από το συμπόσιο, κάθισε το παιδί στα γόνατά της και ζήτησε από τον πατέρα της να του δώσει ένα όνομα. Έτσι, ο

¹³ βλ. Ο καθ' Όμηρον οικιακός βίος, Ραγκαβής Κλέων.

γιος του Λαέρτη ονομάστηκε Οδυσσέας και έκανε την επίσημη και οριστική είσοδό του στην οικογένειά του και στην πόλη του, που την συνόδευσε η υπόσχεση μεγαλόπρεπων δώρων από τη μεριά του παππού του, ο οποίος έγινε και νουνός του.

Οι γυναίκες συμμετέχουν κανονικά στη θρησκευτική ζωή και στις εκδηλώσεις λατρείας της οικογένειας και της πόλης. Σε πολλά ιερά, και κατά κύριο λόγο, στα ιερά των γυναικείων θεοτήτων, κατέχουν υψηλές θέσεις, όπως τη θέση της μεγάλης ιέρειας της Ήρας στο Άργος ή τη θέση της επώνυμης ιέρειας στην Ελευσίνα. Στο Ίλιον, ιέρεια της Αθηνάς είναι η ωραία Θεανώ, η γυναίκα του Αντήνορα. Οι γυναίκες έχουν τη θέση τους και στη λατρεία των αρσενικών θεών, όπως η Πυθία στους Δελφούς ή η γυναίκα του βασιλιά στην Αθήνα, της οποίας γιόρταζαν κάθε χρόνο την ένωσή της με το Διόνυσο κατά την εορτή των Ανθεστηρίων. Θίασοι γυναικών συμμετέχουν με διάφορες ευκαιρίες στη λατρεία της θεότητας, όπως οι Μέλισσες στην Έφεσο, στο ναό της Άρτεμης ή οι Αρρηφόροι στην Αθήνα, που παραμένουν έγκλειστες τέσσερα χρόνια και εργάζονται δυο-δυο, φορώντας άσπρους χιτώνες, για να κατασκευάσουν το πέπλο, που προορίζεται να ντύσει το αρχαίο άγαλμα της Αθηνάς ή, τέλος, οι ιερόδουλες της Αφροδίτης στην Κόρινθο, που το ιδιόμορφο επάγγελμά τους συντείνει πολύ στον πλουτισμό του ιερού.

Αυτή η συμμετοχή στις εκδηλώσεις λατρείας της κοινότητας, φανερώνουν ότι οι γυναίκες αναμιγνύονται με τον υπόλοιπο πληθυσμό και εξομοιώνονται μαζί του. Εξ αιτίας του φύλου τους¹⁴, εμφανίζονται σε ιδιαίτερες θέσεις, εκπληρώνουν ορισμένες υπηρεσίες ή ορισμένα λειτουργήματα καθορισμένα, αλλά η προσφορά τους δεν ξεχωρίζει από την προσφορά των άλλων μελών της κοινωνικής ομάδας, που ενδιαφέρεται για το τελετουργικό ή για την τελετή. Οι τελευταίες μελέτες πάνω στην ελληνική θρησκεία, πάνω στις μορφές της και στους πρωτόγονους θεσμούς της, γεννούν το ερώτημα αν γίνονταν ειδικές γυναικείες τελετές, στις οποίες συμμετείχαν μόνο γυναίκες. Τελετές οι οποίες από ορισμένες απόψεις ήταν μυστικές, δηλαδή εκτυλίσσονταν μακριά από τους άνδρες, ακόμη και όταν γίνονταν σε ανοικτό χώρο, που τις χαρακτήριζε μια τόσο αυστηρή αποκλειστικότητα, ώστε κάθε περιέργεια να δημιουργεί τον κίνδυνο ενός άγριου διωγμού, που μπορούσε να οδηγήσει στη θανάτωση και την κατακρεούργηση του παραβάτη.

Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι στην αρχέγονη Ελλάδα υπήρχε μια κοινότητα γυναικών, όπου τα μέλη της περνούσαν από μια διαδικασία συνεχών μυήσεων. Αυτές οι μυήσεις συνδέονταν στην αρχή με τη λατρεία των μεγάλων θεοτήτων : Ήρα, Άρτεμη, Αθηνά, Δήμητρα κληρονόμοι λιγότερο ή περισσότερο άμεσοι της Μεγάλης θεάς του αιγαϊϊκού κόσμου, θεάς του δέντρου και της βλάστησης, κυρίας των άγριων θηρίων και της άγριας φύσης. Αυτές οι μυήσεις κατακτήθηκαν προσδευτικά και αφομοιώθηκαν από τη λατρεία του Διονύσου.

Συνοδεύονταν από φρενήρεις χορούς, που ρυθμίζονταν από τον ήχο του αυλού, οι οποίοι έφερναν τις χορεύτριες σε κατάσταση εκστάσεως- στόμα ανοικτό, λαιμός λυγισμένος, σώμα τεντωμένο και ριγμένο προς τα πίσω-στάσεις που θυμίζουν τις κλασικές κρίσεις υστερίας. Περιλάμβαναν ομαδικά φρενήρη δρομοκοπήματα, κάτω από το φως των δαυλών και μέσα σε περιοχές ανώμαλες και δασώδεις. Οι μυημένες των πιο παλιών κατηγοριών κουβαλούσαν μ' αυτή την ευκαιρία, τουλάχιστον στη λατρεία του Διονύσου, τη νεβρίδα, το δέρμα του μικρού ελαφιού, που θυσιάστηκε γι' αυτές στη διάρκεια

¹⁴ Βλ. Ζωή και θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα, Παπαχατζής

μιας προηγούμενης μύησης, θυσία που συνοδευόταν συνήθως από έναν διασπαραγμό. Είναι πιθανόν, ορισμένες απ' αυτές τις μύησης, ιδιαίτερα η μύηση που γινόταν στην περίοδο της εφηβείας, να απαιτούσαν μια αρκετά μακρόχρονη απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή που, στη διάρκεια αυτής, αυτές που επρόκειτο να μνηθούν, περνούσαν ορισμένες διαδικασίες, απομονώνονταν και κρύβονταν κατά ομάδες μέσα στην άγρια φύση. Σε άλλες περιπτώσεις όπως με την ευκαιρία των προπαρασκευαστικών μύησης για το γάμο, η απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή, μπορούσε να πάρει τη μορφή ενός χρονικού διαστήματος υπηρεσίας, αφιερωμένης στη θεότητα. Πράγμα που δεν απέκλειε καθόλου τους τελετουργικούς χορούς. Έτσι στην Αθήνα, οι νεαρές κοπέλες που είχαν μπει στην υπηρεσία της Άρτεμης, έπρεπε πριν το γάμο τους, να <<κάνουν την αρκούδα>>, δηλαδή να χορέψουν το χορό της αρκούδας, προς τιμή της Άρτεμης της Βραυρώνας.

Μπορούμε λοιπόν, να φανταστούμε την εξέλιξη των γυναικείων μυστηρίων από την ομηρική εποχή και πριν απ' τη μεγάλη διάδοση της λατρείας του Διονύσου. Η λατρεία αυτή θα κάνει διάσημους τους όρους <<μαινάδα>> και <<θυιάδα>>, που χρησιμοποιούνταν για να χαρακτηρίσουν τις γυναίκες που συμμετείχαν σ' αυτές τις τελετές. Ήδη, βρίσκουμε τον όρο <<μαινάδα>> στην Ιλιάδα, στο σημείο εκείνο όπου η Ανδρομάχη προαισθανόμενη το θάνατο του Έκτορα <<τρέχει σαν μαινάδα>>. Τον ξαναβρίσκουμε στον ύμνο της Δήμητρας, που η σύνθεσή του τοποθετείται προς τα τέλη του 7^{ου} αιώνα. <<Η Δήμητρα αναπήδησε, σαν μαινάδα που κατηφορίζει ένα δασωμένο βουνό>>. Ο υπαινιγμός στα νυχτερινά δρομοκοπήματα μέσα από τα δασωμένα βουνά-επεισόδια χαρακτηριστικά των γυναικείων μυστηρίων- είναι εδώ πολύ σαφής. Δεν πρέπει, όμως, να ξεγελαστούμε από τη σιωπή του Όμηρου και του Ησίοδου, σιωπή που ίσως εκφράζει ένα σεβασμό και που είναι εξηγήσιμη, αφού πρόκειται για μυστικές τελετές, από τις οποίες οι άνδρες αποκλείονται με αυστηρότητα, και που ήταν φρόνιμο να τις αγνοεί κανείς για να μην προκαλέσει την εκδίκηση των γυναικών, και τα τρομερά αντίποινα της θεότητας που δέχτηκε την προσβολή.

Οι γυναίκες της ομηρικής κοινωνίας, νέες κοπέλες καθώς και γυναίκες ολοκληρωμένες, από καιρό σε καιρό, κάθε δύο ή τέσσερα χρόνια, σύμφωνα με τον καθιερωμένο ρυθμό των μεγάλων εορτών του ελληνισμού, και σε χρονολογίες σταθερές, απελευθερώνονταν βίαια από τους οικογενειακούς και κοινωνικούς περιορισμούς, για να παραδοθούν στη φρενίτιδα μιας πραγματικά ομαδικής θρησκευτικής μανίας ή, αν προτιμάει κανείς, στη θεϊκή κατοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ.

Επειδή η θρησκεία είχε εισχωρήσει σε κάθε πλευρά της ζωής των αρχαίων Ελλήνων, οι σπουδαιότερες αξίες τους ήταν θρησκευτικές. Η θρησκεία τους ήταν πουθεΐστικη και περιελάμβανε μια μεγάλη ποικιλία από θεότητες με ξεχωριστή προσωπικότητα και με ανθρώπινη μορφή και συμπεριφορά. Τις θεότητες αυτές τις διακρίνουμε σε τρία είδη : α)τις ουράνιες θεότητες, β)τις χθόνιες θεότητες και γ)τους ήρωες.

Οι ουράνιες θεότητες¹⁵ ήταν οι κύριες θεότητες της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Ήταν γνωστές με το όνομα <<Ολύμπιοι θεοί>>, επειδή ο κόσμος φανταζόταν ότι ζούσαν στον Όλυμπο και ήταν δώδεκα. Όλες μαζί αποτελούσαν μια μεγάλη οικογένεια, αλλά καθεμιά από αυτές είχε τις δικές της ιδιότητες και αντιπροσώπευε μια από τις όψεις της ανθρώπινης ζωής ή του φυσικού κόσμου. Ήταν :

1. Ο Ζευς, ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων, ο θεός που όριζε τις καιρικές συνθήκες και έστελνε τις βροντές και τις αστραπές.
2. η Ήρα, αδελφή και γυναίκα του Δία, προστάτιδα του θεσμού του γάμου.
3. ο Ποσειδώνας, αδελφός του Δία, ο θεός της θάλασσας, των σεισμών και των αλόγων.
4. η Δήμητρα, αδελφή του Δία, θεά όλων των σπαρτών, της βλάστησης και της γονιμότητας.
5. ο Απόλλωνας, γιος του Δία, θεός με πολυάριθμες λειτουργίες, όπως η θεραπεία, η κάθαρση, η προφητεία, η ποίηση και η μουσική, αλλά και αυτός που έστελνε τις επιδημίες.
6. η Άρτεμις, κόρη του Δία και δίδυμη αδελφή του Απόλλωνα, παρθένα θεά του κυνηγιού, που προστάτευε ιδίως τις γυναίκες στις μεταβατικές περιόδους της ζωής τους, από την παρθενική ηλικία στην ηλικία του γάμου. Ήταν, επίσης, θεά του τοκετού και προστάτιδα των παιδιών.
7. ο Άρης, γιος του Δία και της Ήρας, θεός του πολέμου.
8. η Αφροδίτη, κόρη του Δία, θεά του έρωτα.
9. ο Ερμής, γιος του Δία, αγγελιοφόρος θεός, στις πολλές λειτουργίες του οποίου περιλαμβάνονταν η καθοδήγηση των ταξιδιωτών και των ψυχών των νεκρών, η οριοθέτηση των αγρών και η προστασία των κοπαδιών και της αγέλης.
10. η Αθήνά, που γεννήθηκε από το κεφάλι του Δία, παρθένα θεά των τεχνών και ατρόμητη στον πόλεμο.
11. ο Ηφαιστος, γιος της Ήρας, θεός της φωτιάς, των σιδηρουργών και των τεχνιτών.
12. η Εστία, αδελφή του Δία, θεά της οικογενειακής εστίας. Τη θέση της στο <<Δωδεκάθεο>> καταλάμβανε μερικές φορές
- 13.ο Διόνυσος, γιος του Δία και θεός του κρασιού.

Όλες αυτές οι θεότητες μπορούσαν να πάρουν επίθετα ή τίτλους ανάλογα με τις διάφορες μορφές ή υποστάσεις που μπορούσαν να λάβουν προσωποποιώντας ένα λατρευτικό ή μυθικό στοιχείο τους. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργήθηκαν περισσότερες, ειδικές θεότητες, όπως ο Ξένιος Ζευς

¹⁵ βλ. Η θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα, Παπαχατζής.

(προστάτης των ξένων και θεός της φιλοξενίας), ο Ζευς Ερκείος (προστάτης της οικιακής αυλής) ή η Αθηνά Πολιάς (προστάτιδα της πόλης).

Οι αρχαίοι Έλληνες διέκριναν σαφώς τους ουράνιους θεούς από τις χθόνιες θεότητες, οι οποίες ανήκαν στον Κάτω Κόσμο (Άδη) και ήταν είτε θεοί είτε μυστηριώδη πλάσματα με θεϊκή δύναμη (δαίμονες). Οι χθόνιες θεότητες είχαν σχέση με την ευημερία αλλά και με τον όλεθρο των ανθρώπων και έπρεπε να εξευμενιστούν με τις κατάλληλες ιεροτελεστίες, οι οποίες διέφεραν από αυτές που χρησιμοποιούνταν στη λατρεία των ουράνιων θεών. Ο κατεξοχήν χθόνιος θεός ήταν ο Άδης, ο βασιλιάς του Κάτω Κόσμου. Άλλες χθόνιες θεότητες ήταν η Περσεφόνη ή Κόρη (γυναίκα του Άδη), η Εκάτη, ή το χθόνιο αντίστοιχο μερικών ουράνιων θεών, όπως ο χθόνιος Ερμής (ο ψυχοπομπός), ο χθόνιος Ζευς, η Δήμητρα χθόνια. Στους δαίμονες συγκαταλέγονταν οι Τιτάνες, οι Ευμενίδες ή Ερινύες, η Γοργώ Μέδουσα κ.α.

Ένα πλήθος από ήρωες συμπλήρωνε το θεϊκό σύμπαν των αρχαίων Ελλήνων. Οι ήρωες ή <<ημίθεοι>> (διότι θεωρούνταν ότι κατείχαν μια θέση μεταξύ θεών και ανθρώπων) ήταν άνθρωποι οι οποίοι είχαν ζήσει κάποια στιγμή στο εγγύς ή στο απώτατο παρελθόν και στους οποίους είχε δοθεί θεϊκή υπόσταση λόγω των ανδραγαθημάτων τους κατά τη διάρκεια της ζωής τους, αλλά και λόγω των ευεργετικών δυνάμεων που πιστευόταν ότι κατείχαν μετά θάνατον. Το κέντρο της ηρωικής λατρείας ήταν ο τάφος του ήρωα (ηρώων). Τα πρώτα δείγματα ηρωικής λατρείας σε τάφους χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα π.Χ. και συνδέονται με τη γένεση της πόλεως. Στην πλειοψηφία τους, οι ήρωες ταυτίζονταν με μια ορισμένη τοποθεσία και κάθε τοπικός ήρωας θεωρούνταν ο προστάτης ή ο πρόγονος και ιδρυτής μιας συγκεκριμένης οικογένειας ή κοινωνικής ομάδας. Ένας μικρός όμως αριθμός σημαντικών ηρώων δεν περιοριζόταν σε μια τοποθεσία, αλλά ήταν κρατικοί και τιμόταν με λαμπρές γιορτές, ισότιμες με αυτές των Ολύμπιων θεών, στο πλαίσιο της πόλης (όπως ο Θησέας στην Αθήνα) ή ακόμα και πανελλήνιοι και είχαν τους δικούς τους ναούς και τα δικά τους ιερά, όπου λατρεύονταν ως πραγματικοί θεοί (όπως ο Ηρακλής και ο Ασκληπιός).

Εκτός από όλες αυτές τις θεότητες, οι οποίες ήταν σαφώς ελληνικές, όποια και αν ήταν η απώτατη καταγωγή τους, μια σειρά από άλλες, ξένες θεότητες, έγιναν εύκολα αποδεκτές από την πολυθεϊστική αρχαία ελληνική θρησκεία ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. (όπως η Κυβέλη, η Μεγάλη Μητέρα των θεών, από τη Φρυγία της Ανατολής). Κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή πολλές ανατολικές θεότητες (όπως η Αιγύπτια θεά Ίσις) είχαν σημαντικές λατρείες στον ελληνικό κόσμο. Οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να ταυτίζουν τις ξένες θεότητες που υιοθετούσαν με μια ελληνική θεότητα, η οποία είχε παρόμοιες ιδιότητες (έτσι, τόσο η Κυβέλη όσο και η Ίσις έτειναν να ταυτίζονται με τη Δήμητρα, διότι όλες τους ήταν θεές της γονιμότητας).

Η αρχαία ελληνική θρησκεία αποκαλείται συχνά τελετουργική και είναι σίγουρα αλήθεια ότι χαρακτηριζόταν από πολλές και ποικίλες πράξεις λατρείας. Ας δούμε τις ιεροτελεστίες αυτές καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο τελούνταν.

Μια ποικιλία από ιεροτελεστίες, από την πιο απλή έως την πιο σύνθετη, ρύθμιζαν καθημερινά την ιδιωτική και δημόσια ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Οι ιεροτελεστίες αυτές είχαν σκοπό να εξευμενίσουν τις διάφορες θεότητες προκειμένου να εξασφαλιστεί η προστασία και η υποστήριξή τους. Οι

βασικές κατηγορίες ιεροτελεστιών ήταν τρεις : 1)θυσίες, 2)υγρές προσφορές, 3)προσευχές.

Πιο συγκεκριμένα :

1) Οι θυσίες διακρίνονταν σε τρία κύρια είδη : α)αιματηρές θυσίες, β) αναίμακτες θυσίες, γ) ωμοφαγία. Στα δύο πρώτα είδη θυσιών γινόταν χρήση φωτιάς και οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι οι θεοί απολάμβαναν τον ευωδιαστό καπνό τους και τρέφονταν από αυτόν. Οι αιματηρές θυσίες, οι οποίες ήταν θυσίες ζώων, έπαιζαν το σημαντικότερο ρόλο στην αρχαία ελληνική λατρεία. Διάφορα κατοικίδια ζώα προσφέρονταν για θυσία αλλά τα βοοειδή, ειδικά, χρησιμοποιούνταν στην επισημότερη μορφή αιματηρής θυσίας, η οποία τελούνταν κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών εορτών της πόλης. Στις γιορτές αυτές μια πομπή οδηγούσε τα θύματα στο βωμό στα ανατολικά του ναού, όπου τα ζώα σφάζονταν σύμφωνα με προκαθορισμένη τελετουργική διαδικασία. Ορισμένα μέρη, συνήθως τα μη αναλώσιμα, ραντίζονταν με σπονδή και λιβανίζονταν και στη συνέχεια καίγονταν πάνω στο βωμό, προσφορά στη θεότητα. Υπήρχε η δοξασία ότι οι θεοί τρέφονταν και αγάλλονταν με το μυρωδάτο καπνό που αναδύεται από το βωμό και με τον τρόπο αυτό η κοινότητα ήλπιζε να εξευμενίσει τη θεότητα και να εξασφαλίσει την προστασία και την υποστήριξή της. Το υπόλοιπο κρέας χωριζόταν σε μερίδες και καταναλωνόταν από τους πιστούς σε ένα δημόσιο γεύμα που αποτελούσε το αποκορύφωμα της τελετής. Τέτοιου είδους θυσίες έδιναν στους πολίτες την ευκαιρία όχι μόνο να καταναλώσουν κρέας (οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι η θυσία ήταν ο μόνος σωστός τρόπος σφαγής ζώων που προορίζονταν για ανθρώπινη κατανάλωση, ενώ για τους περισσότερους πολίτες το μόνο κρέας στη διατροφή τους ήταν αυτό που καταναλώναν στις δημόσιες θυσίες), αλλά επίσης να το καταναλώσουν από κοινού, γεγονός που ενίσχυε τους δεσμούς ανάμεσά τους.

Στη μεγάλη γιορτή των Παναθηναίων στην Αθήνα, για να τραφεί το μεγάλο πλήθος πολιτών που συμμετείχε στη γιορτή, θυσίαζαν έναν μεγάλο αριθμό βοοειδών, συνήθως εκατό, γι' αυτό και οι θυσίες αυτές ήταν γνωστές ως εκατόμβες. Το παραπάνω είδος θυσίας γινόταν προς τιμή διαφόρων ουράνιων θεοτήτων. Ένας αρκετά διαφορετικός τύπος αιματηρής θυσίας ήταν αυτή που γινόταν προς τιμή των χθόνιων θεοτήτων και των ηρώων. Στην περίπτωση αυτή, το ζώο σφάζονταν όχι πάνω σε βωμό αλλά σε χαμηλή εστία (εσχάρα) ή έναν λάκκο (βόθρο) ή απευθείας στο έδαφος και το κρέας δεν καταναλωνόταν αλλά καίγονταν ολόκληρο (ολοκαύτωμα).

Στις αναίμακτες θυσίες χρησιμοποιούνταν διάφορα τρόφιμα ή αρωματικά καρυκεύματα. Επρόκειτο κυρίως για θυσίες που προσφέρονταν καθημερινά στις ιδιωτικές κατοικίες, όμως ορισμένες δημόσιες λατρείες ή θρησκευτικά κινήματα, τα οποία αντιτάσσονταν ιδεολογικά στις θυσίες ζώων (όπως τα Ορφικά Μυστήρια), έκαναν επίσης χρήση αναίμακτων θυσιών.

Κατά την ωμοφαγία τα θύματα καταξεσχίζονταν και καταναλώνονταν ωμά. Αυτό το είδος θυσίας λάμβανε χώρα στο τέλος ενός τελετουργικού κυνηγιού, το οποίο αποτελούσε μέρος των Διονυσιακών Μυστηρίων.

2) Οι υγρές προσφορές, είτε ως μέρος θυσιών είτε ως ανεξάρτητες τελετές, διακρίνονταν σε δύο είδη : α) σπονδές (κυρίως κρασί ή κρασί και νερό) προς τιμή ουράνιων θεοτήτων, που τελούνταν στην καθημερινή ζωή (οικογενειακά γεύματα και συμπόσια, υποδοχή και αποχαιρετισμός προσώπων) αλλά και στη δημόσια (συνόδευαν, για παράδειγμα, τη

θυσία κατά την έναρξη της συνέλευσης των πολιτών ή τη σύναψη συνθηκών ειρήνης, οι οποίες γι' αυτό το λόγο ονομάζονταν σπονδαί) και β) χοαί (κυρίως μέλι και γάλα ή νερό), οι οποίες αφιερώνονταν στις χθόνιες θεότητες, στους ήρωες και στους νεκρούς.

- 3) Διάφορες προσευχές συνόδευαν τις θυσίες ή τις υγρές προσφορές ή τελούνταν μεμονωμένα σε διάφορες περιστάσεις της καθημερινής και δημόσιας ζωής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ.

Οι σημαντικότερες λατρείες των αρχαίων Ελλήνων τελούνταν στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας, μιας κοινότητας. Έτσι υπήρχαν : α)λατρείες στο πλαίσιο της οικογένειας, β)λατρείες στο πλαίσιο μεγαλύτερων κοινωνικών ομάδων, γ)λατρείες της πόλης και δ)πανελληνίες λατρείες.

Λατρείες στο πλαίσιο της οικογένειας. Στο πλαίσιο της οικογένειας, λατρεύονταν καθημερινά, με προσευχές και υγρές προσφορές, Ολύμπιοι θεοί, αλλά και χθόνιοι δαίμονες, όπως ο Ξένιος Ζεός, ο Ζεός Ερκείος (προς τιμή του οποίου κάθε σπίτι είχε έναν βωμό στο κέντρο της αυλής του), η θεά Εστία (η προστάτιδα της εστίας του σπιτιού, γύρω από την οποία τελούνταν οι ιεροτελεστίες των οικογενειακών γευμάτων και της υποδοχής νέων μελών του οίκου (βρεφών, νέας συζύγου, νέων δούλων), ο Ερμής Προπύλακς (στα πρόθυρα του σπιτιού), ο Αγαθός Δαίμων (με τη μορφή φιδιού) κτλ.

Λατρείες στο πλαίσιο μεγαλύτερων κοινωνικών ομάδων. Ένας Αθηναίος πολίτης ανήκε σε διάφορες οργανώσεις, οι οποίες είχαν τις δικές τους θρησκευτικές λατρείες. Οι σημαντικότερες από τις οργανώσεις αυτές ήταν : α)η φυλή, β)η φατρία και γ)ο δήμος. Η φυλή, μια από τις κύριες υποδιαιρέσεις του σώματος των πολιτών στο αθηναϊκό κράτος, τελούσε ιεροτελεστίες προς τιμή των επωνύμων ηρώων της. Η φατρία, μια κοινωνική ομάδα της οποίας τα μέλη πίστευαν ότι κατάγονταν από κοινούς προγόνους, τελούσε τις δικές της θρησκευτικές τελετές, ιδίως αυτές που είχαν να κάνουν με την απόκτηση της πολιτικής ιδιότητας από τα νεαρά άρρενα μέλη της (το να είναι κανείς μέλος μιας φατρίας αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη). Ο αττικός δήμος, η τοπική διοικητική μονάδα του αθηναϊκού κράτους είχε και αυτός τη δική του τοπική θρησκευτική οργάνωση. Οι Αθηναίοι πολίτες ενός δήμου μπορούσαν να συμμετάσχουν σε ένα ευρύ φάσμα λατρευτικών δραστηριοτήτων (θυσίες, προσφορές, γιορτές) που τελούνταν προς τιμή ουράνιων θεών και τοπικών ηρώων κάθε μήνα σε όλη τη διάρκεια του έτους με βάση ένα αναλυτικό θρησκευτικό ημερολόγιο.

Λατρείες της πόλης. Μια σειρά από μεγάλες θρησκευτικές εορτές, με τις ανάλογες τελετές, έδιναν ρυθμό στην καθημερινή ζωή κάθε αρχαίας ελληνικής πόλης. Οι γιορτές αυτές καταγράφονταν σε ένα θρησκευτικό ημερολόγιο- κάθε πόλη είχε το δικό της- και αποτελούσαν τόσο σημαντικό μέρος της ζωής της κοινότητας, ώστε οι περισσότεροι από τους μήνες έπαιρναν τα ονόματά τους απ' τις θρησκευτικές γιορτές που τελούνταν εκείνες τις εποχές του έτους. Στην Αθήνα, ο μήνας Ανθεστηρίων έπαιρνε το όνομά του από τη γιορτή των ανθέων, τα Ανθεστήρια, που ήταν και γιορτή του Διονύσου. Ο Γαμηλίων, ο μήνας του γάμου, από τη γιορτή προς τιμή του Ιερού Γάμου του Δία και της Ήρας κοκ. Πολλές από τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές της πόλης περιελάμβαναν, εκτός από τη μεγάλη πομπή, τη θυσία και το κοινό συμπόσιο των πολιτών, σε σημαντικούς αγώνες αθλητικούς, μουσικούς και ποιητικούς.

Πανελληνίες λατρείες. Υπήρχαν τέσσερις κύριες πανελληνίες γιορτές, οι οποίες πραγματοποιούνταν σε μεγάλα ιερά και ήταν ανοικτές σε όλους τους

Έλληνες. Οι πάνηγύρεις αυτές συνοδεύονταν από αθλητικούς ή/και ποιητικούς και μουσικούς αγώνες και ήταν οι ακόλουθες¹⁶:

Α) Τα Ολύμπια (με τους Ολυμπιακούς αγώνες), στο ιερό του Δία στην Ολυμπία.

Β) Τα Πύθια, στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς.

Γ) Τα Ίσθμια, στο ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια της Κορίνθου και

Δ) τα Νέμεα ή Νέμεια, στο ιερό του Δία στη Νεμέα.

Η σπουδαιότητα των πανελλήνιων γιορτών ήταν τόσο μεγάλη ώστε όλοι όσοι συμμετείχαν σ' αυτές είχαν τη δυνατότητα να μετακινούνται ελεύθερα και χωρίς κίνδυνο, ακόμη και αν τα κράτη τους βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση (σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, στη διάρκεια των πανελλήνιων γιορτών, όλες οι εχθροπραξίες μεταξύ ελληνικών κρατών σταματούσαν και γινόταν εκεχειρία).

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο η ελληνική θρησκεία αποκαλείται τελετουργική είναι διότι δεν είχε ιερατείο και δεν βασιζόταν σε κάποιο δόγμα ή σε κάποιο ιερό βιβλίο, παρά μόνο στην τήρηση μιας σειράς ιεροτελεστιών. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ένα ελληνικό κράτος ήταν διατεθειμένο να δεχτεί την έλλειψη θρησκευτικής πίστης, υπό την προϋπόθεση όμως, ότι αυτή δε θα οδηγούσε σε πράξεις ασέβειας. Ασεβεία συνιστούσε η απόρριψη των θρησκευτικών δοξασιών και των ιεροτελεστιών που αναγνωρίζονταν από το κράτος ως μέρος της προγονικής παράδοσης και η έλλειψη σεβασμού προς αυτές. Εφόσον η θρησκεία αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας του κράτους, η ασέβεια θεωρούνταν απειλή για την ενότητά του και αντιμετωπιζόταν ως έγκλημα, το οποίο στην αρχαία Αθήνα τιμωρούνταν με θάνατο. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η καταδίκη του Σωκράτη σε θάνατο με βάση την κατηγορία ότι υπονόμεισε την πίστη στους θεούς της πόλης και εισήγαγε <<καινούριους θεούς>> (καινά δαιμόνια).

Υπήρχαν ιερείς και ιέρειες (στον τομέα της θρησκείας οι γυναίκες ήταν εξίσου σημαντικές με τους άνδρες) και επρόκειτο για πολύ σεβαστά πρόσωπα σε μια ελληνική κοινότητα, τα οποία επιλέγονταν με σταθερά κριτήρια. Ήταν υπεύθυνα για τη σωστή διαχείριση της λατρείας του θεού και του ιερού του χώρου.

Πάντα μέσα στο πλαίσιο της θρησκείας που αναγνωριζόταν από το κράτος τους, οι αρχαίοι Έλληνες είχαν τη δυνατότητα να εκφράσουν την προσωπική τους ευσέβεια και να ικανοποιήσουν τις βαθιές θρησκευτικές τους ανάγκες και τις προσδοκίες τους για τη ζωή, συμμετέχοντας σε κάποια από τις ειδικές μυστηριακές λατρείες ή <<μυστήρια>> που υπήρχαν. Οι λατρείες αυτές, οι οποίες υπόσχονταν προσωπική σωτηρία, αθανασία της ψυχής και ευτυχισμένη μεταθανάτια ζωή, είτε λάμβαναν χώρα σε ιερά τα οποία βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο του κράτους είτε αποτελούσαν απλά κινήματα τα οποία υποστηρίζονταν από διάφορες θρησκευτικές ομάδες.

Τα περίφημα Ελευσίνια Μυστήρια, προς τιμή της Δήμητρας και της Κόρης, τελούνταν στην Ελευσίνα σε ένα επίσημο ιερό πανελληνίας ακτινοβολίας, το οποίο βρισκόταν υπό τον αυστηρό έλεγχο του αθηναϊκού κράτους. Κάθε χρόνο μια μεγάλη πομπή οργανωμένη από το κράτος ξεκινούσε από την Αθήνα με προορισμό το ιερό της Ελευσίνας. Από την άλλη πλευρά, τα Διονυσιακά Μυστήρια ή τα Μυστήρια προς τιμή της Μεγάλης Μητέρας των θεών (της Φρύγιας Κυβέλης) συνιστούσαν απλά κινήματα. Η τάση προς τις

¹⁶ Βλ. Προσκυνητές και ιερά προσκυνήματα στην Αρχαία Ελλάδα, Dillon Matthew.

μυστηριακές λατρείες, όπως και η υιοθέτηση ανατολικών λατρειών που υπόσχονταν προσωπική σωτηρία και συχνά συμπεριλάμβαναν μυστήρια, έγινε όλο και πιο έντονη κατά την περίοδο <<κρίσης της πόλεως>> στα τέλη του 5^{ου} και στον 4^ο αιώνα π.Χ., όταν οι παραδοσιακές ηθικές και θρησκευτικές αξίες κλονίστηκαν και ο άνθρωπος ως άτομο απέκτησε μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι η κοινότητα- κυρίως στην ελληνιστική εποχή, περισσότερο όμως στη ρωμαϊκή. Σε όλη αυτή την περίοδο εισήχθησαν πολλές λατρείες από την Ανατολή (όπως αυτές της Κυβέλης, της Ίσιδος, του Μίθρα).

Διάφορες υπερφυσικές δοξασίες, σημαντικές για πολλούς απλούς ανθρώπους στην αρχαία Ελλάδα, προέρχονταν από το χώρο της μαγείας και της αστρολογίας. Ήδη στην Οδύσσεια η μάγισσα Κίρκη παρουσιάζεται να χρησιμοποιεί μαγικά φίλτρα, βάλασμα και μαγική ράβδο, ενώ έχουμε διάφορες μαρτυρίες για μαγικές συνήθειες και δοξασίες απ' όλη την αρχαιότητα. Στο ανώτερο πνευματικό και φιλοσοφικό επίπεδο η μαγεία αποδοκιμαζόταν και η λέξη <<μάγος>> αποτελούσε υβριστικό όρο. Αλλά η μαγεία απαντά ακόμη και στη θρησκεία- με αυτήν συνδέονταν οι θεότητες Ερμής και Εκάτη- και οι άνθρωποι κατέφευγαν σ' αυτήν για διάφορους λόγους. Για παράδειγμα, έφτιαχναν το κέρινο ομοίωμα ενός εχθρού και το έκαναν να λιώσει ψάλλοντας μαγικές επωδούς (ξόρκια), χάρασαν μια κατάρα σε μολύβδινη πινακίδα και την έθαβαν στη γη (σώζονται πολλές τέτοιες πινακίδες) ή ακόμη χρησιμοποιούσαν μαγικές επικλήσεις για να κερδίσουν την αγάπη κάποιου προσώπου.

Η αστρολογία εισήχθη στον ελληνικό κόσμο από τη Βαβυλώνα κατά την ελληνιστική εποχή και η τέχνη του να χρησιμοποιεί κανείς αστρονομικά δεδομένα για να κάνει προβλέψεις για την ανθρώπινη ζωή είχε αναπτυχθεί πολύ στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Η πίστη στην αστρολογία ήταν πλατιά διαδεδομένη και έφτανε ως τα υψηλότερα επίπεδα της κοινωνίας, όπως μας πληροφορούν όχι μόνο οι γραπτές μαρτυρίες αλλά και οι λεγόμενοι <<μαγικοί πάπυροι>>, οι οποίοι βρέθηκαν στην Αίγυπτο και περιείχα, εκτός των άλλων, ωροσκόπια. Η αστρολογία άνησε μέχρι την ύστερη αρχαιότητα, οπότε και απαγορεύτηκε επίσημα, διότι ήταν ασυμβίβαστη με τον χριστιανισμό.

Η αρχαία ελληνική θρησκεία εμφάνισε σαφώς μια ηθική διάσταση. Από τον Ησίοδο και μετά διάφορες μαρτυρίες μας πληροφορούν ότι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι οι θεοί τους ενδιαφέρονται για τη δικαιοσύνη και για τις πράξεις των ανθρώπων. Εάν ένας άνθρωπος αμάρτανε, τότε διέτρεχε τον κίνδυνο να προκαλέσει το θυμό των θεών. Η αμαρτωλή πράξη ενός ατόμου μπορούσε επίσης, να επιφέρει την τιμωρία των θεών σε μια ολόκληρη κοινότητα, με τη μορφή επιδημίας, για παράδειγμα. Σε τέτοιες περιπτώσεις έπρεπε οι θεοί να κατευνάζονται με τις κατάλληλες διαδικασίες και για να μάθουν ποιες θα έπρεπε να είναι αυτές, οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να προσφεύγουν στο μαντείο του Απόλλωνα στους Δελφούς, το οποίο έδινε τις απαραίτητες οδηγίες. Με τον τρόπο αυτό οι Δελφοί έγιναν το μεγαλύτερο συμβουλευτικό κέντρο σε θρησκευτικά θέματα και αντιστάθμισαν την απουσία δόγματος και ιερατείου. Οι διάφορες ηθικές παραινήσεις του δελφικού μαντείου για τη ζωή, από τις οποίες οι πιο διάσημες είναι το <<Γνώθι σ' αυτόν>> και το <<Παν μέτρον άριστον>>, ήταν χαραγμένες στο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς και αποτελούν μια σαφή

ένδειξη για τη στενή σχέση που υπήρχε στην αρχαία Ελλάδα μεταξύ θρησκείας και ηθικής.

Οι αρχαίοι Έλληνες φαντάζονταν ότι οι θεοί τους ήταν ευτυχισμένοι, διότι ήταν αθάνατοι, πολύ ισχυροί και άξιοι λατρείας από τους ανθρώπους. Παρόλο, όμως, που οι θεοί αντιμετώπιζονταν με δέος, οι ιστορίες που διηγούνταν γι' αυτούς τους έφεραν συχνά να συμπεριφέρονται με ατιμωτικό τρόπο προς τους ανθρώπους. Τον 5^ο αιώνα π.Χ. οι σκεπτόμενοι άνθρωποι άρχισαν να αμφιβάλλουν για την πίστη σε θεούς οι οποίοι συμπεριφέρονται ανήθικα. Ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (570-475 π.Χ.) εξέφρασε τέτοιου είδους ιδέες. Χλεύασε μάλιστα την ιδέα των ανθρωπόμορφων θεών, λέγοντας ότι, αν τα ζώα μπορούσαν να απεικονίσουν θεούς, αυτοί θα είχαν τη μορφή ζώων. Ο Ξενοφάνης πίστευε σε έναν και μοναδικό θεό, ένα υπέρτατο ων, το οποίο δεν έμοιαζε στους ανθρώπους ούτε στη μορφή ούτε στις ιδέες. Πολλοί άλλοι Έλληνες φιλόσοφοι είχαν παρόμοιες αντιλήψεις για το θεό, οι οποίες έτειναν προς το μονοθεϊσμό.

Θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε από όσα αναφέρθηκαν ότι η πίστη στους παραδοσιακούς θεούς είχε ατονήσει για την πλειοψηφία του λαού. Εξάλλου ακόμη και οι φιλόσοφοι συνέχιζαν να τηρούν παραδοσιακές θρησκευτικές συνήθειες. Υπάρχουν πολλές σαφείς ενδείξεις πίστης :

A) Οι αρχαίοι Έλληνες προσεύχονταν στους θεούς τους για να τους ζητήσουν βοήθεια, πιστεύοντας ότι οι θεοί έλεγχαν την έκβαση όλων των πραγμάτων. Μια γενικευμένη συνήθεια ήταν να υπόσχεται κανείς, δηλαδή να τάζει, ότι, εάν κάποια επιχείρηση στεφόταν με επιτυχία, θα έκανε μια προσφορά στο θεό. Τα αρχαία ελληνικά ιερά ήταν γεμάτα από τέτοιες προσφορές ή αναθήματα, από μεγαλοπρεπή μνημεία και θαυμάσια και ακριβά έργα τέχνης, όπως αγάλματα, τα οποία αφιερώνονταν ως δώρα ευχαριστίας από σημαίνοντα πρόσωπα ή από διάφορα κράτη, μέχρι μικρά πήλινα ειδώλια και κεραμικά αγγεία που αφιέρωνε ο απλός άνθρωπος.

B) Υπήρχε, επίσης, η ευρύτατα διαδεδομένη δοξασία ότι οι θεοί ήταν σε θέση να θεραπεύσουν τις ασθένειες, αν τους προσέγγιζε κανείς με τις κατάλληλες θρησκευτικές διαδικασίες. Στα αρχαία ελληνικά ιερά, ιδίως σε αυτά του Ασκληπιού, βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες αναθημάτων και πολλές επιγραφές που αποδεικνύουν την πίστη των ανθρώπων ότι διάφορες θεραπείες οφείλονταν σε θεϊκή παρέμβαση.

Γ) Τα μαντεία ήταν, επίσης, σημαντικά για τους αρχαίους Έλληνες επειδή πίστευαν ότι οι θεοί γνωρίζουν το μέλλον. Το μεγαλύτερο μαντείο ήταν αυτό των Δελφών, όπου η ιέρεια του Απόλλωνα απαντούσε στις ερωτήσεις που της έκαναν με λέξεις διφορούμενες που υποτίθεται ότι προέρχονταν από τον ίδιο το θεό. Εκτός από τα διάφορα κράτη, και απλοί άνθρωποι επιζητούσαν τέτοιες προφητικές απαντήσεις κάθε φορά που ανησυχούσαν για μια δύσκολη κατάσταση ή έπρεπε να πάρουν μια σημαντική απόφαση.

Δ) Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν αναγκαίο να τελούν τις κατάλληλες θρησκευτικές τελετές σε όλες τις σημαντικές μεταβατικές περιόδους της ζωής (όπως οι τελετές μύησης των νέων ανδρών, οι οποίες σημάδευαν το πέρασμα τους από την εφηβεία στην ωριμότητα, γαμήλιες τελετές, τελετές γέννησης) και πάνω απ' όλα το πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο. Η νεκρική τελετή (καύση ή ενταφιασμός) θεωρούταν απαραίτητη προκειμένου να γαληνέψει η ψυχή του νεκρού και να μην ενοχλεί τους ζωντανούς. Η δοξασία αυτή οδήγησε στο έθιμο μετά τη μάχη να κάνουν οι νικητές (στους οποίους

ανήκε το πεδίο της μάχης) ανακωχή, για να μπορέσουν οι ηττημένοι να περισυλλέξουν τους νεκρούς τους.

Ε) Η θρησκεία υπήρχε σε κάθε άποψη της δημόσιας ζωής. Οι συνελεύσεις των πολιτών άρχιζαν με θυσία και προσευχή, οι αξιωματούχοι του κράτους και όσοι εμφανίζονταν ενώπιον του δικαστηρίου έδιναν θρησκευτικούς όρκους, το πρυτανείο κάθε πόλης περιελάμβανε την κοινή εστία και έδρα της λατρείας της θεάς Εστίας και κάθε αρχαίο θέατρο είχε στο κέντρο του έναν βωμό προς τιμή του θεού Διονύσου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15. ΝΑΟΙ, ΕΟΡΤΕΣ, ΘΥΣΙΕΣ, ΜΑΝΤΕΙΑ ΚΑΙ ΙΕΡΑ.

15.1. Ναοί, εορτές και θυσίες.

Οι θεοί του Ολύμπου συνδέονται άμεσα με τους φόβους και τις χαρές των ανθρώπων και έπρεπε να είναι ευχαριστημένοι, να μην ζηλεύουν και να μην δυσσαρεστούνται. Την κλασική εποχή οι Έλληνες αφιέρωναν αρκετό χρόνο για να εξευμενίσουν την Τύχη και να ευχαριστήσουν τους θεούς, και κάθε πόλη καθιέρωνε προς τιμή τους γιορτές και λατρευτικές τελετές. Η διάρθρωσή του ημερολογίου ταυτιζόταν σημαντικά με τη διαδοχή των εορτών και το θρησκευτικό ημερολόγιο μιας πόλης αποτελούσε στοιχείο της τοπικής της θρησκείας. Στην Αθήνα, παραδείγματος χάρη, τελούνταν εορτές καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Στην ύπαιθρο, σε κάθε σπορά ή συγκομιδή τελούνταν εορτές και συμπόσια. Κάθε μήνα τιμούσαν με ιδιαίτερες τελετές ένα θεό (το έτος περιλάμβανε 10 μήνες, πολλοί από τους οποίους έπαιρναν το όνομά τους από τις θρησκευτικές γιορτές). Το έτος άρχιζε τον Ιούλιο με τη μεγάλη γιορτή των Παναθηναίων. Ο Απόλλωνας τιμόταν τον Οκτώβριο, τον Οκτώβριο και το Μάιο η Δήμητρα, το Δεκέμβριο ο Ποσειδώνας, ενώ ο Διόνυσος στο τέλος του χειμώνα. Στις εορτές κάθε πόλη επιβεβαίωνε την ενότητά της. Υπηρεσία προς τους θεούς και πολιτική υπηρεσία συγχέονται. Κάθε άτομο, κάθε πολίτης, δηλαδή, ήταν υποχρεωμένος να συμμετέχει από την παιδική του ηλικία στη λατρεία που εξυμνούσε την ιδιαιτερότητα της πόλης. Αυτό που ζητούσαν οι θεοί κατά τη διάρκεια των εορτών και των τελετουργιών ήταν η επιβεβαίωση της συλλογικής προσωπικότητας της πόλης.

Η τελετή, που θεωρούνταν μια υποχρεωτική <<ιερή συμμετοχή>> του κάθε μέλους μιας κοινότητας (πόλη, οικογένεια, φυλή), περιλάμβανε την παρέλαση, τα άσματα, τη θυσία, την προσευχή και ορισμένες φορές το κοινό γεύμα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η κάθε κίνηση, η κάθε λέξη των ύμνων και των προσευχών υπήρχαν σε ένα ιερό βιβλίο, το οποίο φύλαγε η οικογένεια ή η πόλη. Σπάνια προσέθεταν νέα συλλαβή, κίνηση ή νέο ρυθμό. Και ενώ η ζωντανή γλώσσα μεταβαλλόταν, η τελετουργική γλώσσα παρέμενε η ίδια με αποτέλεσμα πολλοί πιστοί να μην κατανοούν, με το πέρασμα του χρόνου, τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν. Καμιά τελετή δε χρειαζόταν ιερέα καθώς ο πατέρας τελούσε χρέη ιερέα για την οικογένεια και ο ανώτατος άρχοντας για την πόλη. Τόπος λατρείας μπορούσε να είναι η οικιακή εστία, που αποτελούσε άλλωστε μια πρώτη μορφή συλλογικής θρησκευτικής λατρείας, πολύ πριν την κλασική εποχή και όπου κάθε οικογένεια είχε το δικό της θεό. Άλλος τόπος λατρείας μπορούσε να είναι η δημόσια εστία, κάποιο σπήλαιο για τις χθόνιες θεότητες ή κάποιος ναός για τους ολύμπιους θεούς.

Για κάθε προσάτη θεό η πόλη κατασκεύαζε ναούς ως <<κατοικία>> του. Ο ελληνικός ναός, δηλαδή, δεν είναι χώρος λατρείας. Οι πιστοί δεν συγκεντρώνονται μέσα σ' αυτόν. Είναι αποκλειστικά μια κατοικία, ένας οίκος του θεού. Στερούμενος, λοιπόν, ο ναός κάθε λατρευτικής ή πνευματικής σημασίας, χρησίμευε ως καταφύγιο του θεού, ενώ η πραγματική

θρησκευτική ζωή διαδραματιζόταν στο εξωτερικό του ναού, γύρω από το βωμό. Τέτοιους μεγάλους και πολυέξοδους ναούς συναντούμε στην Αθήνα, στην Κόρινθο, στο Άργος, στη Θήβα, στη Σικελία και στην Ασία. Ο πιο μεγάλος, στον Σελινούντα, είχε 113 μέτρα μήκος και 54 πλάτος. Από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ. οι ναοί αποκτούν την οριστική τους μορφή και από τον 7^ο αιώνα και έπειτα φτιάχνονται από πέτρα και συχνά από μάρμαρο. Παράλληλα αναπτύσσεται και η γλυπτική, που τους διακοσμεί. Μετά από μια περίοδο αρκετών πειραματισμών δημιουργήθηκε ένα σχήμα το οποίο έμεινε σχεδόν αμετάβλητο. Στο μπροστινό μέρος υπήρχε ένας χώρος (πρόναος), στη συνέχεια μια κεντρική και μεγάλη αίθουσα (ναός ή σηκός), που προστάτευε το άγαλμα του θεού και που συμπληρώνονταν από μια μικρότερη αίθουσα στο πίσω μέρος (οπισθοδόμος), η οποία συχνά χρησίμευε ως θησαυροφυλάκιο, εξωτερικές κολώνες, μια σκεπή με διπλή κλίση, ένα μεγάλο ανάγλυφο αέτωμα. Οι αρχιτέκτονες προσπαθούσαν να αποδώσουν ιδανικούς όγκους, ενώ η διακόσμηση από τους γλύπτες και τους ζωγράφους μετέτρεπε συχνά τους ναούς από τόπους λατρείας σε χώρους επίσκεψης. Ο χώρος του ναού ήταν ιερός και απαραβίαστος. Εκεί συγκεντρώνονταν οι πιστοί και εκεί εύρισκαν άσυλο όσοι καταδιώκονταν, ακόμη και αν βαρύνονταν με σοβαρά αδικήματα. Ο ναός δεν προοριζόταν για τους πιστούς, αλλά για το θεό. Εκεί υψωνόταν το άγαλμά του, όπου μπροστά του έκαιγε άσβεστη φλόγα. Συχνά οι άνθρωποι ταύτιζαν το άγαλμα με το θεό. Το έπλεναν, το στόλιζαν και το περιποιούνταν με προσοχή. Ισχυρίζονταν ότι κατά καιρούς το άγαλμα ιδρώνει, έκλαιγε ή έκλεινε τα μάτια του. Στα αρχεία του ναού τηρούνταν σημειώσεις των εορτών του θεού και των κυριότερων γεγονότων της ζωής της πόλης ή της ομάδας που τον λάτρευε.

Στις επίσημες τελετές της πόλης ιδιαίτερη σημασία είχε η προσφορά θυσιών. Όταν έφταναν στο βωμό (συνήθως μπροστά στο ναό), οι πιστοί προσπαθούσαν με θυσίες και προσευχές να αποτρέψουν την οργή του θεού ή να επικαλεστούν τη βοήθειά του. Ως άτομα, προσέφεραν οτιδήποτε πολύτιμο (αγάλματα, ανάγλυφα, έπιπλα, όπλα, λέβητες, τρίποδες, ρούχα, αγγεία). Οι στρατοί προσέφεραν μέρος από τα λάφυρα. Οι ομάδες προσέφεραν καρπούς του αγρού ή των δέντρων. Συχνότερα προσέφεραν ζώα και κυρίως ταύρους, πρόβατα και χοίρους. Η Αθηνά, ο Δίας, ο Απόλλωνας δέχονταν στους βωμούς τους τις προσφορές : σπονδές από κρασί, γάλα, γλυκά, θυσίες ζώων (πρόβατα ή προβατίνες, κατσίκια, ταύρους, αγελάδες, χοίρους, τράγους). Στις θεές προσέφεραν συνήθως ζώα θηλυκού γένους και χρώματος λευκού ή ανοικτού. Μόνο στον Άδη προσέφεραν μαύρους ταύρους. Νωρίς το πρωί οι ιερείς έσφαζαν το ζώο και με το αίμα του ράντιζαν το βωμό του θεού. Από το ψημένο κρέας του ζώου ένα κομμάτι προσφερόταν στο θεό (λίγο κρέας και τα κόκαλα τυλιγμένα σε λίπος) και το υπόλοιπο το έτρωγαν οι ιερείς και οι παρευρισκόμενοι. Στη συνέχεια ακολουθούσε κοινό γεύμα, το οποίο συμβόλιζε την κοινωνία με το θεό. Πίστευαν ότι μέσω των μαγικών λέξεων που πρόφεραν μεταδιδόταν στο θύμα η ζωή και η δύναμη του θεού. Έτσι, τρώγοντάς το, η ζωή και η δύναμη του θεού μεταβιβαζόταν σ' αυτούς. Με τον ίδιο τρόπο έχυναν κρασί στο θύμα και στη συνέχεια στα κύπελλα των πιστών, οι οποίοι έπιναν σαν να έπιναν μαζί με τους θεούς. Στις διάφορες αδελφότητες η ιδέα αυτή της θείας κοινωνίας αποτελούσε τον κυριότερο δεσμό. Αντίθετα, όταν η θυσία προσφερόταν στους νεκρούς ή στους θεούς του Άδη, έπηναν όλο το ζώο

(ολοκαύτωμα) και το προσέφεραν ολόκληρο στη θεότητα, χωρίς να επακολουθεί γεύμα.

15.2. Μαντεία και ιερά.

Οι άνθρωποι όχι μόνο προσπαθούσαν να προσελκύσουν την εύνοια των θεών, αλλά επιδίωκαν με κάθε τρόπο να διακρίνουν ή να μαντέψουν τις προθέσεις τους για το μέλλον. Η ανάγκη αυτή για πρόβλεψη του μέλλοντος καλυπτόταν από τη μαντική και τα μαντεία¹⁷, ιερούς, δηλαδή, τόπους υπό την προστασία των θεών, όπου εκεί κυρίως φανέρωναν τη θέλησή τους. Στο πλαίσιο αυτό η θρησκεία συνιστούσε μια τεχνική χειρισμού των πνευμάτων και όποιος αμφέβαλλε για τη μαντική ήταν ύποπτος για αθεΐα.

Σε ένα κόσμο που πίστευε ότι διακατέχεται από υπερφυσικές δυνάμεις, διάφορα γεγονότα της ζωής (επιδημίες, ασθένειες, έντονα φυσικά φαινόμενα, παράδοξα περιστατικά προσέδιδαν συχνά στη συμπεριφορά των ανθρώπων ένα χαρακτήρα δεισιδαιμονίας) φαινόταν να καθορίζονται από τη θέληση των δαιμόνων και των θεών. Επομένως, για να αποκαλυφθεί η θέλησή τους, πολίτες, οικογένειες ή στρατοί προσλάμβαναν και συμβουλευόνταν επαγγελματίες προφήτες και μάντεις, άνδρες ή γυναίκες που υποστήριζαν ότι είχαν έμπνευση και μαντική δύναμη και θεωρούνταν ότι είχαν από το θεό το χάρισμα να προβλέπουν αυτό που θα συμβεί στο μέλλον (στην Ιωνία ορισμένες γυναίκες που έδιναν χρησμούς αποκαλούνταν Σίβυλλαι και η δημοφιλέστερη Σίβυλλα θεωρούταν η Ηροφίλη). Οι μάντεις απέκτησαν σταδιακά μεγάλη υπόληψη και όπως φαίνεται και από τον Όμηρο, ως μέθοδο ερμηνείας της θέλησης των θεών (διοσημία), άλλοτε μελετούσαν τα άστρα, άλλοτε την πτήση ή τις κραυγές των πουλιών (οικωνοί), άλλοτε τα σπλάχνα του θυσιαζόμενου ζώου (ιερεία) και άλλοτε ερμήνευαν τα όνειρα.

Τα ιερά ήταν χώροι αφιερωμένοι στους θεούς. Μπορεί να είναι απλά ένα άλσος, ένα μέρος γύρω από τον τάφο ενός ήρωα κτλ. Είτε έχουν λίθους ως όρια είτε περικλείονται από έναν τοίχο. Πολλά σημεία φανερώνουν τον ιερό χαρακτήρα αυτού του τόπου: για να μπει κανείς εκεί, πρέπει να μην έχει κανένα μiasma και να ραντιστεί με καθαρτήριο νερό. Απαγορεύεται να γεννήσει, να έχει ερωτική συνεύρεση, να πεθάνει εκεί : ο Ηρόδοτος, για παράδειγμα, θεωρεί βάρβαρη την πρακτική ορισμένων λαών να έχουν σεξουαλικές επαφές μέσα στους ναούς. Η ιερή αξία αυτού του τόπου τον καθιστά καταφύγιο και ασφαλές μέρος : μ' αυτή την έννοια το ιερό είναι ένα άσυλο. Οι δραπέτες δούλοι, όπως και οι εξόριστοι, των οποίων η ύπαρξη είναι αβέβαιη επειδή δεν προστατεύονται από κανένα νόμο, βρίσκουν έτσι προστασία μέσα στα ιερά.

Δεν είναι απαραίτητο να περιλαμβάνει κτίσματα ένα ιερό. Όταν έχει πρόκειται γενικά για ένα βωμό, ένα ναό, καμιά φορά κάποια οικοδομήματα που ονομάζονται θησαυροί. Ο βωμός είναι το πιο σημαντικό κτίσμα : γύρω απ' αυτόν τελείται το ουσιαστικότερο μέρος των θρησκευτικών τελετών, η θυσία, και συγκεντρώνονται οι πιστοί, στον υπαίθριο χώρο έξω από το ναό. Μια και ο τελευταίος, αν και είναι το πιο αξιοσημείωτο μνημείο που έμεινε ως

¹⁷ Βλ. Αρχαία ελληνική θρησκεία, Burket Walter

τις μέρες μας, δεν είναι ουσιώδης για τη λατρεία. Χρησίμευε για την προστασία του αγάλματος του θεού, για παράδειγμα, καμία τελετή ποτέ δεν έλαβε χώρα στον Παρθενώνα, που χτίστηκε για να προφυλάξει το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, έργο του Φειδία. Το ιερό δεν είναι συνεχώς ανοικτό και περιλαμβάνει ένα μυστικό μέρος, το άδυτον, όπου βρίσκεται το θεϊκό άγαλμα και όπου μπορούν να μπουν μόνο οι ιερείς ή όσοι πρόκειται να συμβουλευτούν το θεό μετά από ορισμένες καθιερωμένες τελετές. Τέλος οι θησαυροί ήταν κτίσματα αφιερωμένα στις προσφορές.

Το ιερό είναι ο χώρος επικοινωνίας ανάμεσα σε ανθρώπους και θεούς και ταυτόχρονα ο χώρος της ανθρώπινης επικοινωνίας. Η επικοινωνία με τους θεούς γινόταν με τη μεσολάβηση θυσιών και σπονδών, προσευχών, προσφορών, γιορτών αλλά και με τη χρησιμοδότηση.

Δίπλα στις θυσίες οι χρησμοί αποτελούσαν μια από τις σημαντικότερες μορφές επικοινωνίας με τους θεούς. Δίνονταν στα διάφορα ιερά, από τα οποία τα πιο γνωστά ήταν το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, του Δία στη Δωδώνη και του Ασκληπιού στην Επίδαυρο.

Οι Έλληνες συνήθιζαν να συμβουλευόταν τους χρησμούς για κάθε είδους λόγο και οι πληροφορίες που μας διασώθηκαν δείχνουν ότι ήταν δυνατόν να τίθενται οι πιο ασήμαντες και οι πιο γελοίες ερωτήσεις στους θεούς, καθώς και οι πιο σοβαρές. Συνηθιζόταν ιδιαίτερα να συμβουλευόταν το χρησμό κάθε φορά που ίδρυν κάποιον αποικία ή που έπρεπε να λάβουν μια σημαντική απόφαση. Οι τρόποι χρησιμοδότησης ποίκιλλαν από χρησμό σε χρησμό, ορισμένες φορές και στο εσωτερικό του ίδιου ιερού : στη Δωδώνη η μαντεία γινόταν με το θρόισμα των φύλλων της βελανιδιάς, με το πέταγμα των περιστερών, με την έκσταση, με μια μπρούτζινη λεκάνη που χτυπούσαν με αλυσίδες... Οι πιο διαδεδομένες μέθοδοι ήταν απ' τη μια η έκσταση και απ' την άλλη η ερώτηση που γινόταν σε μια μάντισσα, διάμεσο του θεού, όπως ήταν η Πυθία.

Κατά την πρακτική της έκστασης ο αιτούμενος ερχόταν σε άμεση επαφή με τη θεότητα που του απαντούσε ενώ αυτός κοιμόταν στο ιερό : στην Επίδαυρο ο θεός γιατρός Ασκληπιός εμφανιζόταν ο ίδιος στον άρρωστο για να τον γιατρέψει ή για να του υποδείξει το φάρμακο που πρέπει να πάρει. Γι' αυτό τον τύπο χρησιμοδότησης είχαν προβλεφθεί κλίνες στο εσωτερικό του ιερού : πάντοτε στην Επίδαυρο, δέκα περίπου μέτρα απ' το ναό, υπήρχε μια στοά μήκους τριάντα έξη μέτρων και πλάτους οκτώ που ονομαζόταν άβατον, δηλαδή απαγορευμένο μέρος επειδή εκεί μπορούσαν να μπουν μόνο όσοι ζητούσαν χρησμό και είχαν τελήσει τους καθιερωμένους εξαγνισμούς.

Ο δεύτερος τρόπος χρησιμοδότησης ήταν έμμεσος : έπρεπε να ερωτηθεί ο θεός, συχνότερα με τη μεσολάβηση μιας εμπνευσμένης προφήτισσας που μιλούσε εξ ονόματός του. Όμως δε θα πρέπει να φανταστούμε την ιέρεια υπνωτισμένη, περιτριγυρισμένη από ατμούς, προφέροντας ασυνάρτητες λέξεις σε μια παθολογική κατάσταση. Τα πάντα ήταν προκαθορισμένα : ο ενδιαφερόμενος έπρεπε να επιδοθεί στους συνήθεις εξαγνισμούς και να εξασφαλίσει την ευαρέσκεια του θεού ως προς την ερώτηση που θα έθετε. Παρέμενε σε ένα είδος αίθουσας αναμονής, μια και το άδυτον, όπου βρισκόταν η θεότητα ή η ιέρεια που μιλούσε άντ' αυτής ήταν απαγορευμένο. Στη Δωδώνη υπέβαλλε την ερώτησή του γραπτά. Βρέθηκαν μικρά κομμάτια από μολύβι, που πετούσε η ιέρεια στη συνέχεια και που περιείχαν τις ερωτήσεις των ενδιαφερομένων. Στους Δελφούς οι αρχαιολόγοι δε βρήκαν

παρόμοιες μαρτυρίες. Κατά τον Ηρόδοτο, που μας μετέφερε πολλές χρησιμοδοτήσεις, καθένας μιλούσε απευθείας στην Πυθία. (Πβ. Ηρόδοτος, Α, 65. 66-67. 174. Ε, 92. ΣΤ, 19)

Ωστόσο, όταν μια πολιτεία ή κάποιο σημαντικό πολιτικό πρόσωπο απηύθυνε ερώτηση στο θεό, δηλαδή όταν επρόκειτο για επίσημες χρησιμοδοτήσεις, η ερώτηση και η απάντηση συντάσσονταν συστηματικά και ένας απεσταλμένος διαβίβαζε τη γνώμη του θεού σε όποιον του τη ζητούσε. (Πβ. Ηρόδοτος, Α, 46, σχετικά με τον Κροίσο. Μπορούσαν να υπάρχουν ένας ή περισσότεροι απεσταλμένοι) Έτσι αποφεύγονταν πιθανώς οι παραποιήσεις ή τα λάθη που συνηθίζονται κατά τα προφορικά μηνύματα. Η σειρά των ερωτημάτων γινόταν στην τύχη, εκτός από την περίπτωση αυτών που απολάμβαναν το προνόμιο της προμαντείας, δηλαδή της κατά προτεραιότητα χρησιμοδότησης.

Οι χρησμοί που μας έχουν διασωθεί μέσω των επιγραφών είναι σαφείς και σύντομοι. Όμως όσοι βρίσκονται στη λογοτεχνία συχνά είναι διφορούμενοι, κι αυτό για δυο λόγους : μπορούσαν βέβαια να διατυπωθούν σαφώς, αλλά να μη δώσουν στον ενδιαφερόμενο τα στοιχεία που θα του επέτρεπαν να καταλάβει το νόημά τους. Έχουμε δυο πασίγνωστα παραδείγματα αυτού του τύπου χρησμού : ο Απόλλων προέβλεψε στο Οιδίποδα πως θα σκότωνε τον πατέρα του και θα παντρευόταν με τη μητέρα του. Όμως ο ήρωας, που απομακρύνεται αμέσως από αυτούς που νομίζει πως είναι οι γονείς του, δε γνωρίζει πως η αληθινή του οικογένεια τον εγκατέλειψε όταν ήταν πολύ μικρός, εξαιτίας ακριβώς αυτού του χρησμού. Στον Κροίσο, που ρωτά τον Απόλλωνα αν πρέπει να ξεκινήσει την εκστρατεία για την κατάληψη της Περσίας, ο χρησμός αναγγέλλει ότι θα καταστρέψει μια μεγάλη αυτοκρατορία. (Ηρόδοτος, Α, 53) Και πάλι εδώ η διατύπωση δεν είναι σαφής. Ο βασιλιάς της Λυδίας οργανώνει με πολλή αυτοπεποίθηση την εκστρατεία του χωρίς να σκεφτεί ότι η αυτοκρατορία για την οποία έκανε λόγο ο θεός ήταν η δική του.

Ο χρησμός μπορεί επίσης να μην είναι σαφής εξαιτίας της ίδιας του της διατύπωσης επειδή είναι γεμάτος μεταφορές, αινίγματα, αμφίσημες λέξεις. Η λογοτεχνία μας έχει δώσει και σ' αυτήν την περίπτωση πολλές μαρτυρίες, για παράδειγμα αυτόν τον άλλο χρησμό που δόθηκε στον Κροίσο :

Όταν ένα μουλάρι γίνει βασιλιάς των Μήδων,
τότε, Λύδιε με τα λεπτά πόδια, φύγε από τον
Έρμο, το ποτάμι με τα πολλά καλάμια, μη
στέκεις εκεί και μην ντραπείς να δειλιάσεις. (Ηρόδοτος, Α, 55. Το μουλάρι που αναφέρεται είναι ο Κύρος, γιος μιας Μηδής και ενός Πέρση.)

Πώς να εξηγηθεί μια τέτοια διαφορά ανάμεσα στους χρησμούς που βρίσκουμε στη λογοτεχνία και σ' αυτούς των επιγραφών; Ίσως θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι απαντήσεις στην πλειοψηφία τους ήταν πολύ πιο σαφείς απ' ότι άφηναν να εννοηθεί οι αρχαίοι. Όμως όταν επρόκειτο για σημαντικές ερωτήσεις που άπτονταν των σχέσεων μεταξύ πόλεων ή της διεθνούς πολιτικής, ο Απόλλων- και όσοι επηρέαζαν τους χρησμούς- δεν είχαν συμφέρον οι χρησμοί της Πυθίας να είναι πολύ σαφείς... Εξ ου και τα σχήματα λόγου, η επιλογή μιας διφορούμενης ποιητικής φόρμας. Κι αυτές οι ασάφειες παρέμειναν ως κανόνας του είδους μέχρι το τέλος της ειδωλολατρικής εποχής.

Ο χρησμός των Δελφών υπόκειντο σε πολλές τροποποιήσεις, σε πολλές ερμηνείες : κυκλοφορούσαν δηλώσεις κατασκευασμένες εκ των υστέρων για να δικαιολογήσουν μια πολιτική, μια νίκη, μια ήττα. Όπως υπογραμμίζει η M. Delcourt, <<οι περισσότεροι χρησμοί που σχετίζονται με τις στρατιωτικές πράξεις επινοήθηκαν εκ των υστέρων από ανθρώπους που είχαν ανάγκη από κάποια δικαιολογία, κάποιο άλλοθι ή από ένα επιπρόσθετο κύρος, μια εγγύηση>>. (M. Delcourt, Les grands sanctuaires, σ 87) Υπήρχαν διδακτικές ιστορίες που αποδείκνυαν την υψηλή ηθική αξία του χρησμού, πιθανώς συγκεντρωμένες σε απόκρυφες συλλογές που κυκλοφορούσα μεταξύ των Ελλήνων. Η ίδια η Πυθία ορισμένες φορές εξαγοραζόταν για να ενθαρρύνει τη μια ή την άλλη πολιτική. Κυρίως υφίστατο την επιρροή των αξιωματούχων των Δελφών που έκαμπταν το χρησμό ανάλογα με τις συμπάθειές τους και δείχνονταν <<φίλοι της Αττικής>> ή <<φίλοι της Βοιωτίας>>, ανάλογα με τις περιστάσεις. Παρόλα αυτά, αν ο χρησμός παρέμενε αδιαμφισβήτητος για περίπου δέκα αιώνες, το πέτυχε επειδή ανταποκρινόταν σε μια δεδομένη ανάγκη : προσέδιδε θεϊκές εγγυήσεις σε ανθρώπινες πράξεις...

Οι αρχαίοι επικοινωνούσαν πολύ με τους θεούς με προσφορές που έκαναν ως ευχαριστία ή ως αίτηση μιας χάρης. Γι' αυτό οι ελληνικοί ναοί ήταν γεμάτοι από τα πιο πολυτελή αντικείμενα, μερικές φορές και από τα πιο ετερόκλητα. Ένα πρόσωπο στον Επίχαρμο, μπαίνοντας στο ναό των Δελφών ανακαλύπτει λύρες, τρίποδα, άρματα, μπρούτζινα τραπέζι, λεκάνες, κρεμαστάρια, χύτρες, κρατήρες, καρφίτσες, με δυο λόγια ένα σωρό αντικείμενα που του προκαλούν έκπληξη. Τα πράγματα αυτά ήταν ριγμένα όπως όπως μπροστά στο άγαλμα της λατρείας. Ήταν επίσης δυνατόν να αναγείρουν- κι όχι μόνο οι ιδιώτες- θησαυρούς, δηλαδή μικρούς ναούς με ένα ή περισσότερα αγάλματα από πολύτιμα υλικά ή άλλα αντικείμενα αξίας. Τα μεγάλα ιερά των Δελφών ή της Ολυμπίας υπήρξαν χώροι με πολλά τέτοια κτίσματα.

Όμως παρόμοιες προσφορές μπορεί να είχαν ένα χαρακτήρα που εξαφανιάζει περισσότερο : αυτά τα μνημεία συχνά αναγείρονταν για να μνημονεύουν μια πολεμική ή αθλητική νίκη. Έτσι, την ίδια στιγμή που ήταν θρησκευτικά κτίσματα γίνονταν και κτίσματα προπαγάνδας, ανεγειρόμενα για να δοξάσουν μια πόλη ή ακόμα και έχοντας προορισμό να περιγελάσουν τα αντίπαλα κράτη. Οι θησαυροί άλλωστε δεν ήταν τα μόνα κτίσματα προπαγάνδας : στρατηγικοί αναπαρασταίνονταν μέσα στα ιερά. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι αυτή του Λύσανδρου που, αφού νίκησε τους Αθηναίους στους Αιγός ποταμούς το 406, προσέφερε το άγαλμά του στους Δελφούς. Οι νικητές αφιέρωναν στους θεούς τα όργανα ή τα σημεία του θριάμβου τους, άρματα, τρίποδα, αμφορείς, χρυσά στεφάνια.

Γεμάτα αγάλματα, ζωγραφίες, πολύτιμα αντικείμενα, τα ιερά έμοιαζαν πολύ με μουσεία... Ένα πρόβλημα παραμένει, να μάθουμε αν το κοινό είχε κανονική πρόσβαση σε τέτοια αντικείμενα : οι πόρτες χτίζονταν πολύ ψηλές, πολύ συχνά ήταν κλειστές, στο εσωτερικό δεν υπήρχαν παράθυρα. Έτσι οι Έλληνες δεν μπορούσαν να βλέπουν τα πολύτιμα αγάλματα παρά μόνο τις επίσημες μέρες που άνοιγαν οι πόρτες- κι αυτό από μακριά. Όμως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ορισμένα ιερά, κυρίως αυτά που έδιναν χρησμούς ήταν πιο ανοιχτά στο κοινό. Έτσι, ο Ηρόδοτος μπόρεσε να δει στους Δελφούς και να περιγράψει στο έργο του τους περίφημους θησαυρούς που πρόσφερε ο Κροίσος. Ολοφάνερα τους είδε από κοντά

αφού σχολιάζει τις επιγραφές που περιέχουν. (Ηρόδοτος, Α, 51) Σιγά-σιγά εκδηλώνεται η τάση να γίνει το ιερό ένα είδος μουσείου, καθώς παρουσιάζονται ανοίγματα στους τοίχους για να εκτίθενται τα έργα με σωστό φωτισμό. Ο Παρθενώνας στην Ακρόπολη είναι το πρώτο κτίριο που ακολούθησε αυτή την τάση και παρόμοια το Ερεχθείο, η Πινακοθήκη, ο ναός των Αθηναίων στη Δήλο.

Χώρος λατρείας, χώρος ασύλου, χώρος προπαγάνδας, μουσείο το ιερό έχει πολλαπλές λειτουργίες. Όμως έχει και μια τελευταία όψη, εξίσου περιέργη για μας καθώς είναι και ένας χώρος ενημέρωσης. Όντως υπήρχαν στα ιερά κάθε είδους επιγραφές, από λογαριασμούς του ίδιου του ναού μέχρι ιερούς νόμους και σημαντικά νομοθετικά κείμενα. Έτσι <<τα μεγάλα ιερά είναι οι κατεξοχήν τόποι της πολιτικής γραφής>>. Οι νόμοι δε χαράσσονται στους χώρους όπου έχουν πρόσβαση μόνο οι ιερείς, δηλαδή στο ναό και στο άδυτον, αλλά σε περίοπτη θέση, στους τοίχους του ναού ή έξω στο γύρω χώρο. Μπορούμε άλλωστε να αναρωτηθούμε πως δε χανόταν ο προσκυνητής ανάμεσα σε τόσες επιγραφές, παντού εκτεθειμένες. Ορισμένες δεν ήταν πραγματικά προσιτές, για παράδειγμα οι λογαριασμοί που βρίσκονταν στο πιο ψηλό μέρος και που μάλλον απαιτούσαν πολλή προσπάθεια για να διαβαστούν. Αντίθετα τα πολιτικά κείμενα φαίνεται να εκτίθενται σε ιδιαίτερα εμφανή μέρη όπως στους τοίχους του ναού, στον πρόναο, ή έξω στο χώρο του ναού.

Μεταξύ των μαντείων ιδιαίτερη σημασία είχαν τα ονομαζόμενα πανελλήνια ιερά, τα οποία αποτελούσαν ένα κοινό τόπο συνάντησης και συνιστούσαν έναν από τους σημαντικότερους συνεκτικούς δεσμούς των Ελλήνων. Στους μεγάλους αυτούς ιερούς χώρους συναντώνταν συχνά, παραμερίζοντας τις μεταξύ τους έριδες, και τιμούσαν μαζί τους κοινούς τους θεούς, όπως τον Απόλλωνα στους Δελφούς ή στη Δήλο, τον Δία στην Ολυμπία, τον Ποσειδώνα στο ακρωτήριο της Μυκάλης, προσφέροντάς τους δώρα (θησαυρούς). Οι πιο γνωστοί θησαυροί ήταν της Σίφνου, της Αθήνας, της Νάξου και των Δελφών. Τα πανελλήνια ιερά αρχικά ήταν κράτη σχεδόν αυτόνομα. Ο συνασπισμός, η οργάνωση συνεργασίας όσων κατοικούσαν γύρω από το ιερό, ονομάζονταν Αμφικτιονία. Αρχικά οι Αμφικτιονίες ήταν θρησκευτικές ενώσεις, αργότερα όμως προσέλαβαν πολιτικό χαρακτήρα. Από τα μέσα κυρίως του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και έπειτα, η τύχη τους ακολούθησε τον πολιτικό ανταγωνισμό των πόλεων. Τις περισσότερες φορές υπέκυπταν στις πιέσεις των ισχυρών πόλεων, οι οποίες επέβαλλαν τη θέλησή τους είτε με τη βία είτε με <<διπλωματικά>> μέσα.

Στους Δελφούς ο θεός απευθυνόταν στους ανθρώπους μέσω μιας γυναίκας, της Πυθίας, η οποία αρχικά ήταν μια νέα κοπέλα, αριστοκρατικής συνήθως καταγωγής, αργότερα όμως αντικαταστάθηκε από μια γυναίκα άνω των 50 ετών, στολισμένη, ωστόσο, σαν νέα. Αυτοί που έκαναν τις ερωτήσεις ονομάζονταν θεοπρόποι και η σειρά λήψης του χρησμού από τους ενδιαφερόμενους ρυθμιζόταν δια κλήρου. Αυτός που πήγαινε να πάρει χρησμό έπρεπε πρώτα να κάνει καθαρμό στην Κασταλία πηγή και να πληρώσει φόρο (πέλανος). Στη συνέχεια, για να του επιτραπεί η είσοδος στο ναό, έπρεπε να προσφέρει θυσία στο μεγάλο βωμό του Απόλλωνα. Συνήθως θυσίαζαν κατσίκια, χοίρο και σπάνια ταύρο. Για να γίνει όμως δεκτή η θυσία, έπρεπε προηγουμένως η Πυθία να ραντίσει το κεφάλι του ζώου με κρύο νερό και, αν αυτό δεν έτρεμε σύγκορμο, η χρησιμοδοσία αναβαλλόταν.

Κατόπιν οι θεοπρόπτοι εισέρχονταν σε ένα χώρο αναμονής (οίκο), πριν από το άδυτο.

Πριν από τη χρησμοδοσία και την είσοδο της στο ναό, η Πυθία υποβαλλόταν σε καθαρμό στην Κασταλία. Αφού θύμιαζε στο πάνω τμήμα του σηκού, κατέβαινε τη σκάλα που οδηγούσε στο κυρίως μαντείο και έμπαινε στον οίκο. Στην αίθουσα αυτή αναφέρεται ότι υπήρχε χρυσό άγαλμα του Απόλλωνα, τάφος του Διονύσου και ομφαλός, δίπλα από τον οποίο έτρεχε νερό που προερχόταν από την Κασσωπίδα πηγή (βόρεια του ναού). Καθισμένη σε ένα ψηλό τρίποδα η Πυθία έπινε νερό, μασούσε φύλλα δάφνης και έσκυβε πάνω από τον ομφαλό, για να αναπνεύσει τους ατμούς που εξέρχονταν από τη γη. Τελικά, έπεφτε σε έκσταση και εισερχόταν σε ένα ισχυρό παραλήρημα. Τότε οι θεοπρόπτοι μπορούσαν με δυνατή φωνή να ρωτήσουν το θεό. Η απάντηση δινόταν από την Πυθία με ακατάληπτα ψελλίσματα, τα οποία καταγράφονταν, μεταφράζονταν και συντάσσονταν συνήθως από τους ιερείς σε έμμετρους στίχους.

Αντίθετα από άλλους τρόπους άσκησης της μαντικής τέχνης (οιωνοσκοπία, εξέταση σπλάχνων κα), που γίνονταν από <<ειδικά>> πρόσωπα, η ιδιάζουσα στον Απόλλωνα μαντική φέρεται να είναι η εκστατική έμπνευση (για ορισμένους, της ίδιας φύσης με τη διονυσιακή μανία), την οποία οι Έλληνες ονόμαζαν ενθουσιασμό. Η μαντική δύναμη της Πυθίας θεωρούνταν ενθουσιασμός, γιατί το αποτέλεσμα οφειλόταν μάλλον στη θεϊκή αποκάλυψη, παρά στη γνώση και την εξάσκηση.

Το μαντείο των Δελφών έπαιζε κυρίαρχο ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων. Ταυτόχρονα, διατύπωσε μια ηθική σοφίας, μέτρου, σεβασμού, χαρακτηριστικά του ελληνισμού, και, αντίθετα με την ανατολική ηθική, πρόβαλλε την έννοια του καθαρμού και της επανόρθωσης των λαθών.

Οι Δελφοί, εκτός από έδρα του γνωστού Μαντείου, εκπλήρωναν και μια άλλη λειτουργία. Ήταν ο τόπος όπου κάθε τέσσερα χρόνια διοργανώνονταν τα Πύθια, αγώνες προς τιμή του θεού Απόλλωνα, στους οποίους συμμετείχαν νέοι απ' όλο τον ελλαδικό χώρο. Οι γιορτές που γίνονταν ήταν ευκαιρία για μια ιερή ειρήνη ανάμεσα στις πόλεις. Ένα άλλο ιερό προς τιμή του Απόλλωνα βρισκόταν στη Δήλο, θρησκευτικό κέντρο όλων των ιωνικών πόλεων, όπου τελούνταν η μεγάλη γιορτή των Ιώνων, με αντιπροσωπείες από τις πόλεις τους, και όπου γιόρταζαν τη γέννηση του θεού. Στη Μικρά Ασία, τη θέση του ναού των Δελφών πήρε ο ναός του Απόλλωνα στα Δίδυμα, κοντά στη Μίλητο, όπου έγινε κοινό ιερό των Ελλήνων.

Παρόμοιες προσπάθειες αποσαφήνισης των προθέσεων των θεών γίνονταν και στη Δωδώνη, κοντά στο ναό του Δία, υπήρχαν ιερές βελανιδιές στον οποίων το φύλλωμα δίνονταν οι χρησμοί (ο θόρυβος που προκαλούσε ο άνεμος ανάμεσα στα κλαδιά ερμηνευόταν από τις ιέρειες). Άλλα σημαντικά πανελλήνια ιερά ήταν τα Ίσθμια (ιδιαίτερα γνωστά από τις Ωδές του Πινδάρου), στον Ισθμό της Κορίνθου, όπου κάθε δύο χρόνια διεξάγονταν αγώνες προς τιμή του Ποσειδώνα. Στα Νέμεα, διοργανώνονταν κάθε δύο χρόνια αγώνες και, πριν γίνουν εορτή προς τιμή του Δία, ήταν αφιερωμένα σε ένα νέο ήρωα, τον Οφέλτη. Και τέλος, στην Ολυμπία όπου γίνονταν οι πιο γνωστοί πανελλήνιοι αγώνες προς τιμή του Δία, οι Ολυμπιακοί.

Οι αγώνες (μουσικοί, θεατρικοί, γυμνικοί) που συνδέονταν με τη θρησκευτική λατρεία στην Ολυμπία, στον Ισθμό, στους Δελφούς και στη Νεμέα ανέπτυξαν ένα αγωνιστικό πνεύμα στους Έλληνες, το οποίο εκδηλώνεται όχι μόνο στην προσπάθεια να κερδίσουν το έπαθλο της νίκης,

αλλά και στους πολέμους μεταξύ των πόλεων και στη διάκριση του πολίτη στα πλαίσια της πολιτικής ζωής της πόλης. Σε αντίστοιχο πνεύμα κινούνται όλοι οι αγώνες που γίνονταν στα πανελλήνια ιερά. Η διοργάνωση αγώνων κατά τη διάρκεια των εορτών δείχνει με φανερό τρόπο όχι μόνο τον πλούτο του θρησκευτικού βιώματος των Ελλήνων, αλλά ταυτόχρονα και τη σύνδεσή του με μια σημαντική έννοια της ελληνικής σκέψης, που είναι ο αγών (ο συναγωνισμός και το έπαθλο μιας νίκης), κατά τον οποίο μετριόταν η αρετή, δηλαδή το σθένος, η δύναμη, η θέληση και κατά τον οποίο αναδεικνύεται ο άριστος, ο καλύτερος. Η έννοια αυτή βρίσκει τις καταβολές της στην αριστοκρατική κοινωνία της αρχαϊκής εποχής. Οι νικητές τιμούσαν την οικογένειά τους, την κοινωνική τους τάξη, την πόλη τους, και η συμπεριφορά τους θεωρούταν σύμφωνη με τη θεϊκή θέληση.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ.
Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ
ΚΑΙ ΜΕ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16. ΟΙ ΜΥΣΤΙΚΕΣ ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ.

Η μετάδοση διαταγών από το κράτος σε μακρινές επαρχίες και η λήψη από αυτές διαφόρων πληροφοριών έπρεπε να γίνει γρήγορα και σε μερικές περιπτώσεις με μυστικότητα. Γι' αυτό είχαν επινοηθεί διάφοροι τρόποι και διάφορα κρυπτογραφικά συστήματα. Ο αρχαιότερος τρόπος κρυπτογραφικής συνεννόησης¹⁸ αναφέρεται από τον Όμηρο και αφορά στην αποστολή κρυπτογραφικής επιστολής στη Λυκία της Μικράς Ασίας από το βασιλιά της Τίρυνθας Προίτο. Η Τίρυνθα άκμασε στα 1750 π.Χ. και είναι αξιοθαύμαστο ότι σε μια τόσο παλιά εποχή είχαν αναπτυχθεί από τους Έλληνες τρόποι μυστικής επικοινωνίας. Η επιστολή του Προίτου στάλθηκε προς το βασιλιά της Λυκίας μέσω του δίπτυχου.

Το δίπτυχο αποτελούνταν από δύο ξύλινες ορθογώνιες πλάκες διαστάσεων 20 επί 30 εκατοστά, οι οποίες όταν άνοιγαν αποτελούσαν μια επιφάνεια. Η εσωτερική επιφάνεια της μιας καλυπτόταν από ένα στρώμα κεριού μικρού πάχους. Σ' αυτήν την επιφάνεια γράφονταν η μυστική επιστολή. Το μυστικό ήταν ότι τα γράμματα γράφονταν ανάποδα και μπορούσαν να διαβαστούν μόνο με καθρέφτη. Αφού λοιπόν γράφονταν μ' αυτό τον τρόπο η επιστολή, το δίπτυχο κλεινόταν, σφραγιζόταν και στέλνονταν με έμπιστο άτομο προς τον παραλήπτη.

Το αρχαιότερο δίκτυο τηλεπικοινωνιών οι οποίες εξυπηρετούσαν αποκλειστικά κρατικές ανάγκες αναφέρεται από τον Αισχύλο στην τραγωδία του Αγαμέμνων. Μέσω αυτού του δικτύου μεταδόθηκε στις Μυκήνες η είδηση της άλωσης της Τροίας, το πρώτο απόγευμα μετά την κατάληψη της πόλης. Η άλωση της Τροίας με βάση κάποιων πληροφοριών που δίνει ο Πορφύριος (3^{ος} αιώνας μ.Χ.) συνέβη περίπου το έτος 1182 π.Χ. Βλέπουμε ότι στις αρχές του 12^{ου} αιώνα π.Χ. οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν δίκτυο τηλεπικοινωνιών. Η επικοινωνία γινόταν τη νύχτα με πυρσούς (φρυκτούς) τους οποίους άναβαν εκπαιδευμένοι στρατιώτες, οι φρυκτωροί, που βρίσκονταν σε διάφορες βουνοκορφές και μετάδιδαν τα μηνύματα. Ο πρώτος πυρσός άναψε στα νότια της Τροίας και μεταδόθηκε η είδηση στη Λήμνο, έπειτα στον Άθω, στη Χαλκίδα, στη Θήβα, στον Κιθαιρώνα, στα Μέγαρα και τέλος στις Μυκήνες.

Ο Αινείας αναφέρει και μια άλλη τηλεπικοινωνιακή συσκευή. Οι περιγραφές του δεν έχουν διασωθεί, αλλά ο Πολύβιος περιγράφει τη συσκευή και τη λειτουργία της. «Όταν κάποιος θέλει με πυρσούς να μεταδώσει μηνύματα πρέπει να χρησιμοποιήσει δύο αγγεία από άργιλο τα οποία θα έχουν το ίδιο πλάτος και βάθος. Το βάθος πρέπει να είναι τριών πήχων (1,5 μέτρα περίπου) και το πλάτος ενός πήχη (0,49 μέτρα). Κόβουν έπειτα δίσκους φελλού πλάτους λίγο μικρότερου από το πλάτος του δοχείου. Στη μέση κάθε δίσκου φελλού στερεώνουν κατακόρυφα κυλινδρικά στελέχη, τα οποία χωρίζονται με παράλληλους κύκλους, ο καθένας τους απέχει από τον άλλο τρία δάχτυλα (6 εκατοστά περίπου). Σε κάθε δακτύλιο γράφουν πράγματα που είναι πιθανά να συμβούν σε ένα πόλεμο, όπως ότι εισέβαλε

¹⁸ βλ. Οι μυστικές τηλεπικοινωνίες των αρχαίων Ελλήνων, Ευάγγελος.

οπτικό στη χώρα, μέχρι να συμπληρωθούν όλοι οι χώροι των κενών διαστημάτων μεταξύ των δακτυλίων. Αφού γίνουν αυτά, λέει ο Αινείας, πρέπει να ανοίξουν οπή στο κάτω μέρος της κυρτής επιφάνειας κάθε κυλίνδρου, κοντά στη βάση, ισομεγέθης σε όλους τους κυλίνδρους. Κατόπιν αφού γεμίσουν τα κυλινδρικά δοχεία με νερό τοποθετούν τους φελλούς και ανοίγουν τις οπές στη βάση τους ώστε να ρέει το νερό. Αφού βεβαιωθούν ότι οι φελλοί που έχουν τα στελέχη κατεβαίνουν ομοιόμορφα, τότε φέρνουν το ένα δοχείο στο σταθμό εκπομπής και το άλλο στο σταθμό λήψεως (που απέχει από το πρώτο 20-30 χιλιόμετρα) και τα γεμίζουν με νερό ως επάνω, ώστε ο κάθε φελλός να βρίσκεται στο χείλος του δοχείου.

Ας υποθέσουμε ότι πρόκειται να μεταδοθεί η είδηση, η οποία είναι γραμμένη στην τρίτη θέση του στελέχους. Ο σταθμός εκπομπής ανάβει μεγάλη φλόγα και δίνει το σήμα της ετοιμότητας. Μετά από λίγο δίνει νέο φωτεινό σήμα και ταυτόχρονα ανοίγει την οπή του κυλίνδρου, από την οποία τρέχει σιγά-σιγά νερό και κατεβαίνει ο φελλός που φέρει το στέλεχος. Με το δεύτερο σήμα του σταθμού εκπομπής ανοίγει και στο σταθμό λήψεως η οπή του κυλίνδρου οπότε κατεβαίνει και εκεί ο φελλός που φέρει το στέλεχος. Μόλις ο φελλός στον κύλινδρο του σταθμού εκπομπής φτάσει στο στόμιο του κυλίνδρου όπου η τρίτη είδηση είναι γραμμένη δίνεται νέο φωτεινό σήμα και κλείνεται η οπή. Ο σταθμός λήψεως κλείνει αμέσως την οπή και διαβάζει στον τρίτο δακτύλιο του στελέχους που βρίσκεται κοντά στο στόμιο την είδηση. Ο Πολύαινος περιγράφει τη χρήση του προαναφερθέντος υδραυλικού τηλεγράφου από τους Καρχηδόνιους τον 2^ο αιώνα π.Χ.

Άλλος τρόπος κρυπτογραφικής συνεννόησης είναι μέσω της σκυτάλης, η οποία χρησιμοποιούνταν στη Σπάρτη κατά τον 7^ο αιώνα π.Χ. Δύο ακριβώς όμοιες κυλινδρικές σκυτάλες, όπως αυτές των αθλητών της σκυταλοδρομίας, στις οποίες γίνεται εγκάρσια τομή για να έχουν ακριβώς το ίδιο πάχος και μήκος, ήταν οι φορείς των μυστικών διαταγών των Εφόρων της Σπάρτης. Τη μια σκυτάλη κρατούσαν οι Έφοροι και την άλλη ο αρχιστράτηγος που βρισκόταν σε εκστρατεία. Προκειμένου να σταλεί με έμπιστο πρόσωπο μυστική διαταγή από τη Σπάρτη προς τον αρχιστράτηγο, περιτύλιγαν τη σκυτάλη με μια λεπτή ταινία κατεργασμένου δέρματος πλάτους 2-3 χιλιοστών, ούτως ώστε να μην υπάρχουν κενά διαστήματα μεταξύ των άκρων της ταινίας. Κατόπιν γράφονταν η διαταγή παράλληλα προς τον διαμήκη άξονα της σκυτάλης και μετά δενόταν με την ταινία, τοποθετούνταν σε ένα κιβώτιο το οποίο σφραγιζόταν και στελνόταν στον αρχιστράτηγο. Ο αρχιστράτηγος τύλιγε την ταινία στη δική του σκυτάλη και μετά διάβαζε εύκολα τη διαταγή. Για την τήρηση μεγαλύτερης μυστικότητας στο πλάτος της ταινίας έγραφαν άλλοτε ένα γράμμα και άλλοτε μισό, ώστε ένα ολόκληρο γράμμα να διαβάζεται με δυο περιστροφές της ταινίας, ή έγραφαν παράλληλα με το διαμήκη άξονα της σκυτάλης, αλλά από δεξιά προς τα αριστερά. Φαίνεται ότι για μεγαλύτερη ασφάλεια έγραφαν ανάποδα τα γράμματα και διαβάζονταν με καθρέφτη.

Καταπληκτική θεωρείται η επινόηση του οπτικού τηλεγράφου που λειτουργούσε τη νύχτα. Στο σταθμό εκπομπής, που απείχε από το σταθμό λήψεως 20-30 χιλιόμετρα, κτιζόταν δύο τοίχοι σε σχήμα μαιάνδρου, σε ευθεία παράλληλη προς το σταθμό λήψεως, που απείχαν ο ένας από τον άλλο λίγα μέτρα. Το γείσο κάθε τοίχου είχε κατασκευαστεί με έξι εξοχές και πέντε κοιλότητες. Το πλάτος κάθε κοιλότητας ήταν περίπου ένα μέτρο. Ο αριστερός τοίχος του σταθμού εκπομπής (για τον παρατηρητή που

βρισκόταν στο σταθμό λήψεως) ονομάζεται σταθμός ομάδων, ενώ ο προς τα δεξιά τοίχος ονομάζεται σταθμός γραμμάτων. Με διόπτρες αναγνωρίζονταν σε ποιόν από τους δύο τοίχους γίνονταν τα φωτεινά σήματα. Σε κάθε κοιλότητα είναι δυνατό να ανάβεται πυρσός, δηλαδή μεγάλη φωτιά, ύψους λίγων μέτρων, και μικρής διάρκειας. Τα 24 γράμματα του αλφάβητου διαιρούνται σε πέντε ομάδες, από τις οποίες οι πρώτες τέσσερις είχαν πέντε γράμματα ενώ η πέμπτη τέσσερα. Τα διανεμημένα γράμματα γράφονταν σε πέντε οριζόντιες σειρές, η μια κάτω απ' την άλλη. Σε αυτό το σχήμα γραφής έχουμε πέντε οριζόντιες σειρές και πέντε κάθετες στήλες ως εξής :

Ομάδες γραμμάτων	Στήλες γραμμάτων
1 2 3 4 5	
1. Ομάδα πρώτη	α β γ δ ε
2. Ομάδα δεύτερη	ζ η θ ι κ
3. Ομάδα τρίτη	λ μ ν ξ ο
4. Ομάδα τέταρτη	π ρ σ τυ
5. Ομάδα πέμπτη	φ χ ψ ω

Ας υποθέσουμε ότι έπρεπε να σταλεί το μήνυμα <<εχθρός εν όψει>>. Το γράμμα ε ανήκει στην πρώτη ομάδα, και ανάβεται πυρσός στην πρώτη κοιλότητα του αριστερού τοίχου. Ανήκει όμως και στην πέμπτη στήλη, και ανάβονται φωτιές σε όλες τις κοιλότητες του δεξιού τοίχου. Στο σταθμό λήψεως σημειώνεται το γράμμα ε και συνεχίζουν με τον ίδιο τρόπο για τα υπόλοιπα γράμματα.

Για να υπάρχει ασφάλεια, ήταν δυνατό να μεταβληθεί ο αριθμός των ομάδων και των στηλών των γραμμάτων ή τα γράμματα να γράφονται από τα δεξιά προς τα αριστερά. Ο αθλητής Ταυροσθένης όταν αναχώρησε από την πατρίδα του την Αίγινα για την Ολυμπία, όπου θα λάμβανε μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες, περίπου το 500 π.Χ. είχε μαζί του και ένα περιστέρι. Όταν νίκησε στους αγώνες άφησε ελεύθερο το περιστέρι, το οποίο στο ένα πόδι του είχε μια κόκκινη ταινία, το σύμβολο της νίκης. Το πουλί έφτασε σε μια περίπου ώρα στην Αίγινα. Μια άλλη παράδοση αναφέρει ότι η είδηση της νίκης του αθλητή μεταδόθηκε μέσω πυρσών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17. ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ.

Τις τελευταίες δεκαετίες η εκτεταμένη στο χώρο αρχαιολογική ιστορική έρευνα διέυρνε σημαντικά τις γνώσεις μας για την ιστορία των παραμεσόγειων λαών κατά τη Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Γι' αυτό τα αρχαιότερα γραπτά μνημεία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, τα ομηρικά έπη, δεν τα βλέπουμε πια σαν κορήματα παγετώνων σε ένα κατά τα άλλα άγνωστο τοπίο. Αντίθετα, σήμερα ο κόσμος, του οποίου αποτελούν μαρτυρία, εντάσσεται σε ένα ευρύ ιστορικό περιβάλλον πολύ καλύτερα από ότι μερικές δεκαετίες νωρίτερα, και μέσα σ' αυτό κατανοούμε μεταξύ άλλων και πολλά από αυτά που αναφέρει ο Όμηρος για ξένους, αλλότριους λαούς.

Οι Αιθίοπες, οι δικαιότεροι των ανθρώπων, σύμφωνα με το ομηρικό κοσμοείδωλο, κατοικούν σε δύο χώρες : οι μισοί εκεί που ανατέλλει ο θεός Ήλιος από το μέγα ποταμό Ωκεανό και οι άλλοι μισοί εκεί που δύει. Το όνομα των Αιθίοπων ερμηνεύεται εύκολα ετυμολογικά : είναι οι άνθρωποι με την ηλιοκαμένη όψη. Εντούτοις ο Όμηρος δεν αναφέρει τίποτα για το σκούρο χρώμα τους. Ούτε οι ήρωες και οι ηρωίδες αιθιοπικής καταγωγής των ελληνικών ηρωικών μύθων, λόγου χάριν, ο Μέμνων, ο γιος της Ηούς, και η Ανδρομέδα¹⁹, εμφανίζονται πουθενά με σκούρα επιδερμίδα. Επομένως την εποχή ανάμεσα στην παρακμή του υψηλού μυκηναϊκού πολιτισμού και τον 8^ο αιώνα π.Χ., κατά την οποία μορφοποιήθηκε ο ελληνικός ηρωικός μύθος, ο όρος αιθίοψ δεν υποδήλωνε πια σκουρόχρωμους ανθρώπους. Με σκούρα επιδερμίδα εμφανίζονται στις εικαστικές τέχνες των Ελλήνων, αργότερα, από τον 7^ο αιώνα και μετά, όπως οι ακόλουθοι του Αιγυπτίου βασιλιά Βουσίριδος στο ομώνυμο αγγείο του 6^{ου} αι.π.Χ., ενώ ήδη από τον 5^ο αιώνα υπάρχουν παραστάσεις σε αγγεία στα οποία ναι μεν η ίδια η Ανδρομέδα απεικονίζεται με λευκή επιδερμίδα, τα πρόσωπα της ακολουθίας την όμως απεικονίζονται ως νέγροι με παχιά χείλια και σγουρά μαλλιά.

Η λέξη αιθίοψ μαρτυρείται ήδη από τα μυκηναϊκά ελληνικά, και κατά τη δεύτερη χιλιετία πρέπει να σήμαινε πράγματι τον σκουρόχρωμο άνθρωπο, διότι θα ήταν περιέργο να μην γνώριζαν στην κρητική Κνωσό, την Πύλο ή την Τίρυνθα τους σκουρόχρωμους ανθρώπους, όταν είναι καλά τεκμηριωμένες οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την Αίγυπτο. Φαίνεται πως κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας πλάστηκε μια λέξη της ελληνικής για να σημαίνει τους σκουρόχρωμους ανθρώπους που οι Έλληνες ήξεραν ότι υπήρχαν και ότι προέρχονταν από το Νότο λόγω των σχέσεών τους με την Αίγυπτο. Η λέξη στη συνέχεια διατηρήθηκε μεν στη μυθική-επική παράδοση, αλλά η εικόνα που συνδεόταν μ' αυτή άλλαξε και έγινε πιο αόριστη. Ανάλογα φαινόμενα θα βρούμε αρκετά στην ομηρική γλώσσα, η οποία περιελάμβανε πολλές παλαιές λέξεις που τη σημασία τους την αγνοούσαν πλέον ακόμη και οι ίδιοι οι ποιητές, οι οποίες όμως ανήκαν στα παραδοσιακά, στερεότυπα σχήματα και ήταν στενά συνδεδεμένες με τα ποιητικά εκφραστικά σχήματα των μύθων. Οι Έλληνες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου δε ζούσαν πια μέσα σε ένα ευρύτατο δίκτυο ζωηρών εμπορικών σχέσεων σαν αυτό που μαρτυρείται για το

¹⁹ Βλ. Gods and heroes, Schwab. G.

μυκηναϊκό πολιτισμό. Η αρχαιολογικά σκαπάνη έχει φέρει στο φως μυκηναϊκά εμπορικά προϊόντα σε όλη την έκταση ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και την Αίγυπτο, τη Συρία και τη Σαρδηνία. Στον 10^ο και 9^ο αιώνα εκείνοι, ίχνη των οποίων οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν παντού στην ίδια μείζονα περιοχή και που για τη δραστηριότητά τους διαβάζουμε στην Οδύσσεια, είναι οι Φοίνικες. Από τον 8^ο αιώνα π.Χ. ωστόσο πυκνώνουν οι ενδείξεις ότι η ελληνική εμπορική ναυτιλία, ο προπομπός και συνοδός του μεγάλου αποικιστικού κινήματος, επεκτείνεται συνεχώς. Τα αρχαιότερα στρώματα με ελληνικά αντικείμενα στον εμπορικό σταθμό Αλ Μίνα στις ακτές της Συρίας παραπέμπουν στις αρχές του 8^{ου} αιώνα π.Χ. Την ίδια εποχή οι Έλληνες υιοθετούν το φοινικικό αλφάβητο και το προσαρμόζουν στη γλώσσα τους, στα μέσα του ίδιου αιώνα χρονολογείται η ίδρυση των πρώτων αποικιών ευβοϊκών πόλεων στην Ιταλία και τη Σικελία, ενώ η αρχαιότερη ελληνική εγκατάσταση σε αιγυπτιακό έδαφος χρονολογείται πριν από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Έκτοτε συναντούμε Έλληνες τυχοδιώκτες ως μισθοφόρους στην υπηρεσία των Φαραώ της Αιγύπτου και ηγεμόνων της Μεσοποταμίας και Έλληνες ναυτικούς ακόμη και εκτός των Ηράκλειων Σηλών, των ακρότατων χερσονήσων της Ευρώπης και της Αφρικής που σχηματίζουν τον πορθμό του Γιβραλτάρ.

Επομένως δεν πρέπει να απορούμε με το γεγονός ότι τον 7^ο και 6^ο αιώνα, μετά από μια εποχή κατά την οποία οι ορίζοντες είχαν μικρύνει, οι Αιθίοπες στο νότιο άκρο της γης ξανάγιναν και παρέμειναν μαύροι όπως ήταν παλιότερα. Ο Μέμνων και η Ανδρομέδα όμως είχαν πάρει στο μεταξύ τη σταθερή τους θέση στον ηρωικό κόσμο των Ελλήνων την οποία έκτοτε διατήρησαν μαζί με τη λευκή επιδερμίδα τους. Ας σημειωθεί ότι πολύ αργότερα, τον 3^ο ή 4^ο αιώνα μ.Χ. ο μυθιστοριογράφος Ηλιόδωρος ο Εμεσηνός θεωρεί απαραίτητο να εξηγήσει ρητά το λευκό χρώμα της Ανδρομέδας και των μελών της οικογένειάς της στη χώρα των μαύρων Αιθίοπων.

Η αναφορά στην ήσσανος σημασίας αυτή λεπτομέρεια ανοίγει μια ολόκληρη σειρά προοπτικών θεώρησης των πληροφοριών που μας παραδίδουν η Ιλιάδα και η Οδύσσεια για τις σχέσεις των Ελλήνων με τον κόσμο των άλλων λαών. Οι Φοίνικες ή Σιδόνιοι, όπως αποκαλούνται από το όνομα μιας από τις σπουδαιότερες πόλεις τους, ως θαλασσοπόροι, πειρατές και έμποροι που μεταφέρουν πολύτιμα αγαθά, παίζουν στον Όμηρο ακριβώς το ρόλο που, σύμφωνα με τους σύγχρονους ιστορικούς, παίζουν στην Αιγαίδα και σε άλλες περιοχές της Μεσογείου και κατά τον 10^ο και 9^ο αιώνα π.Χ. Η Καρχηδών, η Νέα Πόλη, που ιδρύθηκε εκείνη την εποχή από τους Φοίνικες, σύντομα αναπτύχθηκε και έγινε το κυριότερο εμπορικό κέντρο της δυτικής Μεσογείου. Επομένως όσα απηχούν στην πραγματικότητα της ζωής και περιγράφονται στα αντίστοιχα μέρη των δύο επών προέρχονται από την περίοδο κατά την οποία η ηρωική μυθολογία παίρνει τη μορφή με την οποία παγιώνεται κατά την επόμενη περίοδο στην προφορική ποίηση, όχι όμως από την περίοδο κατά την οποία η Ιλιάδα και η Οδύσσεια πήραν τη μορφή με την οποία γνωρίζουμε σήμερα τα δύο αυτά έπη. Διότι κατά τον 8^ο αιώνα η παρουσία των Φοινίκων στο Αιγαίο μάλλον περιορίζεται.

Οι Αιθίοπες του Ομήρου επομένως οι οποίοι, χωρισμένοι στα δύο, κατοικούν στις νότιες παρυφές της γης, πρέπει να ενταχθούν σε μια διαδικασία εξέλιξης του κοσμοειδώλου που την επηρεάζουν πλήθος παράμετροι. Πρόκειται για μια εμπειρική λεπτομέρεια από τη Μυκηναϊκή Εποχή που όμως η ανάμνησή της σύντομα ξεθώριασε και η οποία την αμέσως επόμενη εποχή, κατά τους λεγόμενους Σκοτεινούς Αιώνες, πήρε μορφή μύθου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18. ΟΙ ΚΙΜΜΕΡΙΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΛΑΟΙ.

Με τους Κιμμερίους από την άλλη που ζουν στο ανατολικό ή βορειοανατολικό άκρο της γης τα πράγματα έχουν διαφορετικά. Ζουν, όπως μας εξιστορεί η Οδύσσεια, (Λ 13 κ.ε.) κοντά στην είσοδο του Άδη, του βασιλείου των νεκρών, καλυμμένοι με σκοτάδι και νεφέλες, χωρίς ποτέ να τους αγγίζουν οι ακτίνες του αστραφτερού ήλιου. Οι Κιμμέριοι, που οι φάλαγγες των ιππέων τους πλημμύριζαν τον 7^ο αιώνα π.Χ. ολόκληρη τη Μικρασία, προηγουμένως ζούσαν στα βορειοανατολικά της Μαύρης Θάλασσας, δηλαδή στο βορειοανατολικό άκρο του γνωστού στους Έλληνες του 8^{ου} αιώνα π.Χ. κόσμου. Εκεί, στην είσοδο του Άδη, στον οποίο, σύμφωνα με τα ιστορούμενα στη ραψωδία Ν της Οδύσσειας, πρέπει να κατέλθει ο Οδυσσεάς, βρίσκεται επίσης ο ποταμός Ωκεανός που ορίζει τα άκρα του κόσμου. Γι' αυτό είναι πολύ πιθανό η σύνδεση του ονόματος των Κιμμερίων, που μαρτυρείται και από ασσυριακή πηγή, με τη συγκεκριμένη γεωγραφική θέση να ανάγεται στην παλαιότερη εποχή της ναυσιπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα²⁰ κατά τον 8^ο αιώνα, να έφτασε δηλαδή στον ελληνικό κόσμο ως πληροφορία και εκεί να ενσωματώθηκε στην ήδη υπάρχουσα παράδοση του Οδυσσεά. Σε αυτή την περίπτωση η πληροφορία αυτή έχει όντως σχέση με την πραγματικότητα κατά τον 8^ο αιώνα, την εποχή δηλαδή της γένεσης της Ιλιάδας και της Οδύσσειας που συμπίπτει με τις απαρχές της εποχής του ελληνικού αποικισμού. Την εποχή αυτή δεν είχε ακόμη ξεκινήσει η μεγάλη εισβολή των Κιμμερίων και γι' αυτόν τον λαό της βορειοανατολικής εσχαιάς του κόσμου δεν είχαν φτάσει ακόμη στα αυτιά των Ελλήνων παρά οι πρώτες μόνο πληροφορίες.

Με τους Κιμμερίους προσεγγίζουμε μια ιδιομορφία για την οποία δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα καμία πλήρης και οριστική εξήγηση. Η ιστορία των περιπλανήσεων του Οδυσσεά, της παραμονής του στη χώρα των Κυκλώπων και στο νησί των Φαιάκων, απαιτεί από τον ποιητή και τους ακροατές του ενδιαφέρον για τη ναυσιπλοΐα αλλά και εξοικείωση με την ιδέα της ζωηρής ναυτικής κίνησης. Οι ξεχωριστές ιστορίες ακριβώς εξαιτίας των μυθικών επεισοδίων τους, αποτελούν συλλογικό αγαθό μιας μακρόχρονης παράδοσης διαφόρων λαών και εποχών. Πουθενά όμως στην ιστορία της ανθρωπότητας η παράδοση αυτή δεν πήρε χαρακτήρα επικαιρότητας και δεν βρήκε την έκφρασή της σε λογοτεχνικά έργα χωρίς να μπορεί να αποδειχτεί ότι η περιοχή ή η κοινωνία στην οποία υπάρχει αυτή η παράδοση ενδιαφερόταν έντονα για τη ναυσιπλοΐα.

Αλλά οι περιπέτειες του Οδυσσεά δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα πρώιμων ελληνικών ιστοριών θαλασσοπόρων. Σύμφωνα με την απόδειξη του Karl Meulis (*Odyssee und Argonautica*, Berlin 1921) εβδομήντα χρόνια παλαιότερα, η Οδύσσεια προϋποθέτει μια παραλλαγή του μύθου των Αργοναυτών που έχει πάρει ήδη μορφή έπους και η οποία με τη σειρά της είναι αδιανόητη χωρίς πληροφορίες από μια- έστω και περιορισμένης κλίμακας- θαλασσοπορία στη Μαύρη θάλασσα και μάλιστα στενά συνδεδεμένη με την Κολχίδα, δηλαδή τη

²⁰ Βλ. Οι ναυτικές εξερευνήσεις των Φοινίκων και των Ελλήνων κατά την Αρχαιότητα και η ανάπτυξη της γεωγραφίας κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Αθανασιάδης.

σημερινή Γεωργία. Το ερώτημα που τίθεται όμως είναι κατά πόσο ως υπόβαθρο του γερά ενσωματωμένου στην ελληνική μυθική παράδοση συμπλέγματος μύθων με θαλασσοπόρους πρέπει να αναζητήσουμε τις απαρχές της ελληνικής ναυσιπλοΐας στη Μαύρη θάλασσα πριν από τον μεγάλης κλίμακας αποικισμό της Μιλήτου τον 7^ο αιώνα π.Χ. ή αναμνήσεις από τα ταξίδια των θαλασσοπόρων Μυκηναίων που έγιναν σ' αυτά τα νερά κατά τη 2^η χιλιετία. Στην πρώτη περίπτωση μια πιθανή εξήγηση του εντελώς φανταστικού χαρακτήρα αυτών των ιστοριών είναι ότι το πραγματικό τους υπόβαθρο είναι μια αραιή ακόμη θαλασσοπορία σε περιοχές εντελώς άγνωστες. Και όντως, οι ενδείξεις θαλάσσιων ταξιδιών των Ελλήνων στη Μαύρη θάλασσα που χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα π.Χ. είναι πολύ σπάνιες, ενώ από τον 7^ο αιώνα π.Χ. οι περιοχές αυτές είναι πλέον terra cognita στην οποία έχουν ιδρυθεί πολυάριθμες ελληνικές αποικίες.

Οι περιπέτειες του Οδυσσέα ή των Αργοναυτών μπορούν βέβαια να ερμηνευτούν ως ανάμνηση από τα μακρινά θαλάσσια ταξίδια της Μυκηναϊκής Εποχής²¹, με το επιχείρημα ότι, όπως και σε πολλές άλλες ανάλογες περιπτώσεις, λεπτομέρειες του μυκηναϊκού πολιτισμού όταν ενσωματώθηκαν σε μια ευρύτερη παράδοση μυθικών θαλάσσιων ταξιδιών πήραν χαρακτήρα θαυμαστών γεγονότων. Όλες οι αναμνήσεις από τη Μυκηναϊκή Εποχή, που μπορούν να αποδειχτούν στην αρχαϊκή- κλασική εποχή, πέρασαν μέσα από τη μυθική- επική παράδοση όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τους λεγόμενους Σκοτεινούς Αιώνες. Από αυτό το απόθεμα όμως τον 8^ο αιώνα π.Χ., δηλαδή κατά την εποχή γένεσης των μεγάλων επών, είναι ευνόητο ότι δόθηκε προσοχή ειδικά στις λεπτομέρειες οι οποίες ανταποκρίνονταν στα ενδιαφέροντα της εποχής του ποιητή. Ακριβώς τότε όμως σε πολλά ελληνικά πολιτισμικά κέντρα το ενδιαφέρον στράφηκε πάλι προς τη θάλασσα.

Αναφορές σε φανταστικά όντα και απίστευτα συμβάντα τοποθετημένα σε περιοχές στην άκρη του κόσμου υπήρξαν σε όλες τις εποχές. Η γεωγραφική αυτή θέση σημαίνει ότι ναι μεν φτάνει κανείς σε τέτοιες περιοχές σπάνια, διότι πρέπει να περάσει τα σύνορα του γνωστού κόσμου, πλην όμως στη φαντασία των αφηγητών και του κοινού τους στις περιοχές αυτές φτάνει κανείς αμέσως μετά τις πιο μακρινές από τις γνωστές χώρες του κόσμου. Με αυτό τον τρόπο η διαβεβαίωση του αφηγητή ότι ταξιδεύοντας έφτασε κάποτε σ' αυτή ή την άλλη θαυμαστή χώρα αποκτά φαινομενικά ρεαλιστική όψη. Με τον ίδιο τρόπο γίνεται πιστευτή εκείνη η εξιστόρηση θαυμάτων που μπορεί να επιβεβαιωθεί από τον κάτοικο της γειτονικής στη θαυμαστή χώρα, η οποία εντάσσεται στις γνωστές περιοχές του κόσμου. Το σχήμα αυτό απαντάται σε πολλές ποιητικές και πεζές περιηγήσεις της ελληνικής γραμματείας.

Ο κόσμος του ελληνικού ηρωικού μύθου, με εξαίρεση τις περιπέτειες των Αργοναυτών ή του Οδυσσέα, είναι εξαιρετικά ομοιογενής. Βέβαια συναντάμε σ' αυτόν πολλούς λαούς- αρκεί να αναλογιστούμε τους συμμάχους των Τρώων στην Ιλιάδα (Β 815-877)- αλλά οι διαφορές μεταξύ τους είναι ασήμαντες. Οι ήρωες και οι αρχηγοί φέρονται με βάση το ίδιο πρότυπο και τους ίδιους κανόνες είτε πρόκειται για τους μικρασιάτες Λυκίους και Μυσίους είτε για τους Έλληνες Αργείους ή Θεσσαλούς. Πρέπει κανείς να φτάσει μέχρι τους Κένταυρους, τους Κύκλωπες ή τις Αμαζόνες, επομένως μέχρι τα όντα έξω από τον κόσμο της εμπειρίας των ακροατών, για να βρει πραγματικές διαφορές στη συμπεριφορά,

²¹ Βλ. Ιστορία. Οι Έλληνες εφορμούν και κατακτούν τη Μεσόγειο, Κυριακίδη.

στον οπλισμό και σε άλλες λεπτομέρειες που έχουν σημασία για την πλοκή του μύθου.

Αυτός είναι ο λόγος που ο Όμηρος αγνοεί το όνομα <<Έλληνες>> ως γενικό και ενιαίο χαρακτηρισμό των πολιορκητών της Τροίας, γεγονός που πρόσεξαν και οι αρχαίοι γραμματικοί. Το όνομα αυτό μαρτυρείται πρώτη φορά στα γνωστά σ' εμάς κείμενα της ελληνικής γραμματείας στον τίτλο Έλλανοδικαί που χρονολογείται περίπου στα 600 π.Χ. Αλλά ούτε για τους μη Έλληνες υπάρχει γενικός όρος στον Όμηρο. Αργότερα, όπως είναι γνωστό, χρησιμοποιήθηκε με αυτή την έννοια η λέξη βάρβαρος. Ο όρος αυτός σήμαινε αρχικά ότι ο βάρβαρος μιλά μια γλώσσα ακατανόητη, επομένως μη ελληνική, χωρίς κατά τα άλλα να αξιολογείται, και πολύ περισσότερο να υποτιμάται, αυτή του η ιδιότητα. Στα ομηρικά έπη, όπως γνωρίζουμε, δεν υπάρχουν δυσκολίες συνεννόησης ανάμεσα στους Λυκίους, τους Τρώες και τους Έλληνες, ο Οδυσσεάς κουβεντιάζει σε άπταιστα ελληνικά ακόμη και με τους Κύκλωπες και τους Φαίακες. Το πρόβλημα της γλώσσας είναι ανύπαρκτο τόσο στο ομηρικό έπος όσο και σε άλλα ηρωικά ποιήματα, λόγου χάριν στο Διγενή Ακρίτα, στα έργα του Βιργιλίου και στο Τραγούδι των Νιμπελούγκεν. Οι τρόποι ζωής και έκφρασης του ηρωικού κόσμου είναι εν γένει τόσο παγιωμένοι, ώστε δεν υπάρχει καμία γλωσσική διαφορά ανάμεσα στους μαχόμενους ήρωες. Βέβαια διατυπώθηκε η άποψη ότι ο Όμηρος περιγράφοντας τους παραταγμένους Έλληνες και απέναντί τους τους Τρώες με τους συμμάχους τους θέλησε να αντιπαραθέσει την ενιαία γλώσσα των Ελλήνων στη σύγχυση γλωσσών της αντίπαλης πλευράς. Αλλά πρόκειται για πολύ αβέβαιη υπόθεση που δεν έχει ερείσματα σε άλλες παρατηρήσεις πάνω στο ομηρικό κείμενο.

Όσο ανύπαρκτες είναι οι γλωσσικές διαφορές²² ανάμεσα στους ήρωες και ανάμεσα στα διάφορα έθνη και τις φυλές που συμμετέχουν στα συμβάντα τα οποία πραγματεύεται η επική παράδοση, τόσο ανύπαρκτες είναι και οποιεσδήποτε άλλες χαρακτηριστικές και βαθιές διαφορές μεταξύ τους. Η εικόνα του ανθρώπου που μας παραδίδει η επική παράδοση είναι ενιαία. Γνήσιες διαφορές υπάρχουν μόνο ανάμεσα σε ανθρώπινα και θαυμαστά γένη, παραδείγματος χάριν ανάμεσα στον Οδυσσεά και τους συντρόφους του από τη μια μεριά, τους Λωτοφάγους, τους Κύκλωπες και τους Φαίακες από την άλλη.

Γι' αυτό είναι αξιοπερίεργη η μοναδική αναφορά του Ομήρου στην αλλότρια γλώσσα ενός λαού : στη ραψωδία Β της Ιλιάδας αναφέρεται στους Κάρες λέγοντας <<Νάστης αυ Καρών ηγήσατο βαρβαροφώνων>>. Το γεγονός αυτό παραξενεύει, γιατί οι Κάρες της νοτιοδυτικής Μικρασίας πολιτισμικά ήταν ιδιαίτερα συγγενείς με τους Έλληνες. Κάρες και Έλληνες μισθοφόροι υπηρετούσαν ήδη τον 7^ο αιώνα ο ένας στο πλευρό του άλλου τους αιγυπτίους Φαραώ (Ιλιάδα Β, 867), και μάλιστα με τον εξοπλισμό του οπλίτη, δηλαδή του βαριά οπλισμένου πεζού που μαχόταν παρατεταγμένος σε φάλαγγα. Η τακτική αυτή που εμφανίζεται τον 8^ο αιώνα π.Χ. ήταν αρχικά ιδιαίτερο επίτευγμα των Ελλήνων και αναφέρεται ήδη στην Ιλιάδα, μολονότι οι ήρωες της Τροίας συνήθιζαν να πολεμούν με εντελώς διαφορετικό τρόπο, δηλαδή με τον τρόπο των προηγούμενων αιώνων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ο Κάρας καπετάνιος Σκύλαξ ο Καρυανδεύς ταξιδεύει για λογαριασμό του Μεγάλου Βασιλέως των Περσών από τις εκβολές του Ινδού ποταμού μέχρι τον Ισθμό του Σουέζ. Για τα ταξίδι του αυτό έγραψε βιβλίο στα ελληνικά, άλλωστε και ο ίδιος είχε όνομα ελληνικό. Η συμβίωση Ελλήνων-

²²Βλ. The Greeks till Alexander. Ancient people and Places, Cook.

Καρών πρέπει να υπήρξε πολύ στενή επί αιώνες. Οι βαρβαρόφωνοι Κάρες του Ομήρου δείχνουν πως οι Έλληνες συνειδητοποιούν πρώτη φορά το γλωσσικό πρόβλημα ειδικά στην περίπτωση ανθρώπων τους οποίους από πολιτισμική άποψη καθώς και από άποψη τρόπου ζωής θεωρούν συγγενείς με αυτούς.

Το γεγονός ότι στον Όμηρο δε βρίσκουμε έντονες διαφορές μεταξύ των διαφόρων λαών οφείλεται στον ενιαίο χαρακτήρα του ηρωικού κόσμου που τον έπλασε η παράδοση. Υπάρχουν οι ήρωες, οι οικογένειές τους και οι σύντροφοί τους, καθώς και διάφορα θαυμαστά όντα, όπως οι Κένταυροι και οι Κύκλωπες. Ούτε στις μεταφορές που περιέχουν πολλές λεπτομέρειες από την καθημερινή ζωή έχουν αποτυπωθεί εμπειρίες με ξένους, αλλότριους λαούς. Μόνο η Οδύσσεια μαρτυρεί πως οι ιδέες του ποιητή για ξένους λαούς βασίζονται σε εμπειρίες. Η πλευρά αυτή όμως δεν αποκτά μεγάλη σημασία. Εντούτοις εκείνο που συνέβαλε όπως κανένα άλλο δημιουργήμα του ελληνικού πολιτισμού στο να αποκτήσουν οι Έλληνες ίδια ταυτότητα ήταν η ομηρική ποίηση. Η επική λογοτεχνική γλώσσα, η οποία δεν ταυτίζεται με καμία από τις ομιλούμενες διαλέκτους με τις έντονες μεταξύ τους διαφορές, ήταν κατανοητή και τη χρησιμοποιούσαν σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Η παράδοση που πήρε τη μορφή του έπους, σε αντίθεση με πολλούς τοπικούς μύθους, ήταν κοινή παντού όπου μιλιόταν η ελληνική γλώσσα, και οι θρησκευτικές και ηθικές αντιλήψεις που εκφράζονται στην επική ποίηση ήταν σεβαστές από όλους ανεξάρτητα από το κατά τόπους πολύ διαφορετικό κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο ανάπτυξης.

Όμως το γεγονός ότι οι Έλληνες κατά την ομηρική εποχή επηρεάστηκαν βαθιά από τον κόσμο των μη Ελλήνων και ότι δεν αποκόπηκαν κατά κανένα τρόπο από αυτόν δεν το αποδεικνύουν μόνο τα πολλά ονόματα λαών που απαντάμε στον Όμηρο. Οι αρχαίοι γραμματικοί μπόρεσαν και αφιέρωσαν σ' αυτό το μέρος της ομηρικής γλώσσας πλήθος επιστημονικών πραγματειών, όπως λόγου χάριν, ο Απολλόδωρος ο Αθηναίος και ο Δημήτριος ο Σκήψιος τον 2^ο αιώνα π.Χ. Με τη βοήθεια ανάλογων πληροφοριών από την εποχή τους, οι γραμματικοί ανακατασκεύασαν μια περιεκτική ομηρική εθνογραφία. Πολύ εντυπωσιακότερα εντούτοις είναι τα πολυάριθμα δάνεια της αρχαϊκής ελληνικής από μικρασιατικές και σημιτικές γλώσσες, τα οποία συχνά είναι λέξεις που δηλώνουν αντικείμενα της καθημερινής ζωής, όπως οι λέξεις χιτών και τάλαντο. Εκτός αυτού από την Ανατολή προέρχονται ολόκληρα σύνολα θρησκευτικών ιδεών και παραδόσεων που εντάχθηκαν στις ελληνικές θρησκευτικές παραδόσεις. Οι ανατολικές πηγές των θεολογικών και κοσμολογικών αντιλήψεων του Ησίοδου, ο οποίος συγγράφει τα έπη του ακολουθώντας την ομηρική παράδοση κατά το πέρασμα από τον 8^ο στον 7^ο αιώνα π.Χ., έχουν γίνει αντικείμενο πολυάριθμων μελετών ιδίως κατά την πρόσφατη εποχή, και το ίδιο ισχύει επίσης για τα χωρία στο έργο του που άπτονται της παλαιάς ανατολικής γραμματείας περί σοφίας. Αλλά ο ενιαίος χαρακτήρας της ηρωικής παράδοσης παρέμεινε άθικτος, διότι ναι μεν περιέχονται σ' αυτή ξένα έθνη, πλην όμως δεν παίζουν κανένα ξεχωριστό, χαρακτηριστικό ρόλο. Όπως φαίνεται από τα γραπτά αγγεία, ο εικαστικός κόσμος της Μέσης Ανατολής, που εισέβαλε από την αρχή του 7^{ου} αι. π.Χ. στην ελληνική τέχνη, αφομοιώθηκε αμέσως από την αυτόχθονα μυθική παράδοση.

Δεν ξενίζει, λοιπόν, το γεγονός ότι τα πρώτα – ασαφή και σκόρπια- στοιχεία, που μαρτυρούν ότι οι Έλληνες άρχισαν να ενδιαφέρονται για ξένους λαούς ωθούμενοι απλώς από τη φιλοπεριέργεια και τη φιλομάθειά τους, ανάγονται στην εποχή του ελληνικού αποικισμού. Σε αυτό το σημείο όμως πρέπει να

υπογραμμιστεί η επαφή με τη Μαύρη Θάλασσα και με τις περιοχές στις παρυφές της την οποία επέτρεψε η ίδρυση της αποικίας της Μιλήτου. Ο αλλότριος κόσμος της νότιας Ρωσίας και της κεντρικής Ασίας, με τον οποίο οι Έλληνες εκείνη την εποχή, δηλαδή από τον 7^ο αι. π.Χ., απέκτησαν στενότερες σχέσεις, πλούτισε η συλλογική εμπειρία τους πολύ περισσότερο από ότι άλλες εντυπωσιακές εκστρατείες, όπως το ταξίδι στον Ατλαντικό και ο περίπλους του Ευθυμένου του Μασσαλιώτη στα δυτικά παράλια της Αφρικής. Η περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, που δεν ανήκε στο θαυμαστό κόσμο των υψηλών πολιτισμών της Ανατολής, παρέμεινε επί αιώνες σημαντική αγορά των ελληνικών εξαγωγών και εισαγωγών, ενώ δούλοι από τη Σκυθία επάνδρωναν για μεγάλο χρονικό διάστημα την αθηναϊκή αστυνομία. Οι Έλληνες εμφανίζονται εξ αρχής στη στέπα της Σκυθίας όχι όπως στη Μέση Ανατολή με τους υψηλούς πολιτισμούς της αλλά ως υπερέχοντες.

Η σύνδεση με το χώρο της νότιας Ρωσίας και της Σκυθίας μέσω του εμπορίου και της ίδρυσης αποικιών έφερε τους Έλληνες όμως σε επαφή, εάν όχι άμεση πάντως έμμεση, και με τη σκέψη της κεντρικής Ασίας και της Σιβηρίας. Το διάστημα ανάμεσα στα τέλη του 7^{ου} και στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. ήταν για ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο περίοδος έντονης θρησκευτικότητας. Όχι μόνο οικοδομήθηκαν αυτή την περίοδο τόσο πολλοί ναοί όσο πουθενά αλλού στον κόσμο, αλλά επίσης ακούμε για περιπλανώμενους προφήτες και προφήτισσες, τις λεγόμενες Σίβυλλες, για θαυματοποιούς που μπορούσαν να ελευθερώσουν ολόκληρες πόλεις από επιδημίες και άλλα δεινά και που εμφανίζονταν σε διαφορετικούς, πολύ απομακρυσμένους μεταξύ τους τόπους ταυτόχρονα ή που το πνεύμα τους πετούσε με ένα βέλος σε απάτητες περιοχές, ενώ το σώμα τους έμενε πίσω σαν νεκρό. Από το θρησκευτικό αυτό κίνημα, το οποίο περιέγραψε ο E.R.Dodds, προήλθαν οι αιρέσεις των Ορφικών και των Πυθαγορείων που οι διδασκαλίες τους για το επέκεινα και τη μετεμψύχωση απέκτησαν υπέρτατη σημασία για τη μεταγενέστερη φιλοσοφία. (E.R.Dodds, *Die Griechen und das Irrationale*, Darmstadt 1970, 76. κ.ε.)

Ο Ελβετός φιλόλογος και εθνολόγος Karl Meuli απέδειξε ότι αυτά τα φαινόμενα του θρησκευτικού βίου κατά την αρχαϊκή εποχή πρέπει να συνδεθούν με τις επιρροές και με τα ερεθίσματα τα οποία δέχτηκαν οι Έλληνες από το χώρο της Ρωσίας και της Σιβηρίας στον οποίο μόλις είχαν αποκτήσει πρόσβαση. (K. Meuli, *Hermes* 70, 1935, 121) Τα φαινόμενα που περιγράψαμε εν συντομία είναι οικεία στους εθνολόγους που ασχολούνται με τον λεγόμενο σαμανισμό της κεντρικής και της βόρειας Ασίας. Από το κείμενο στο οποίο αναφέρονται όλα αυτά διεξοδικά δυστυχώς δεν έχουν σωθεί παρά ελάχιστα μόνο αποσπάσματα και σχετικές μαρτυρίες. Εννοούμε ένα μακροσκελές ποίημα που έγραψε γύρω στα 550 π.Χ. ο Αριστέας από την Προκόννησο στη Θάλασσα του Μαρμαρά. (J.D.P.Bolton, *Aristeas of Proconnesus*, Oxford 1962) Ο Αριστέας περιγράφει με το ύφος και το μέτρο των ομηρικών επών το ταξίδι του από τη Σκυθία στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας μέχρι την ακόμη βορειότερη χώρα των Ισσηδόνων, οι οποίοι του διηγήθηκαν για τους γείτονές τους, τους μονόφθαλμους Αριμασπούς, για τους Γρύπτες που φρουρούσαν το χρυσό της Σιβηρίας και τέλος για τους Υπερβόρειους στο βόρειο άκρο του κόσμου. Επίσης εξηγεί τις ληστρικές εκστρατείες των Κιμμερίων που η ανάμνησή τους εκείνη την εποχή ήταν ακόμη νωπή.

Σε αυτό το έπος βλέπουμε πως αναμιγνύονται καινούριες γεωγραφικές γνώσεις με θαυμαστές ιστορίες και ακόμη πως συνδέονται όλα αυτά τόσο με το κοσμοείδωλο του ελληνικού μύθου όσο και με την πιο πρόσφατη ιστορική

εμπειρία. Οι Υπερβόρειοι ήταν από τα παλιά χρόνια ένας μακάριος λαός, ο ευλογημένος λαός του Απόλλωνα, ο οποίος ζούσε στις βόρειες εσχατιές του κόσμου όπου απαγορευόταν να πατήσει άνθρωπος (και άλλοι ινδοευρωπαϊκοί λαοί, παραδείγματος χάριν, οι Ινδοί, είχαν αυτή την εντύπωση). Οι Υπερβόρειοι διατήρησαν αυτή τη θέση και στην εντελώς νέα γεωγραφία του Αριστέα, πράγμα που σημαίνει ότι ενέταξε τη γεωγραφία του στα παραδοσιακά πλαίσια. Οι Σκύθες, οι Κιμμέριοι και οι Ισσηδόνες είναι ιστορικά βεβαιωμένοι λαοί του ευρύτερου χώρου της Ρωσίας και της Σιβηρίας οι οποίοι, όπως απέδειξαν τα αρχαιολογικά ευρήματα, πρέπει να είχαν πραγματικά πολύ χρυσό. Ο χρυσός αυτός προερχόταν από το εσωτερικό της Σιβηρίας, όπου σίγουρα ο Αριστέας δεν μπόρεσε να φτάσει. Γι' αυτό το λόγο κατοίκησε τη Σιβηρία με θαυμαστά όντα, με τους μονόφθαλμους Αριμασπούς, από το όνομα των οποίων αργότερα πήρε το έργο του τον τίτλο Αριμάσπεια έπη, και με τους επικίνδυνους χρυσοφύλακες Γρύπες.

Στα ομηρικά έπη αναφέρονται κατά καιρούς ξένες χώρες και ξένοι λαοί χωρίς όμως ταυτόχρονα να επιχειρεί ο ποιητής να συλλάβει την ιδιομορφία τους και να τους αντιπαραθέσει στους Έλληνες. Μόνο θαυμαστοί λαοί, όπως οι Κύκλωπες ή οι Φαίακες, έχουν τη δική τους φυσιογνωμία, γιατί η φύση τους και ο βίος τους αντιφάσκουν προς τη γενική ανθρώπινη εμπειρία. Εξίσου αόριστα είναι και τα χωρία στα οποία αρχαίοι ποιητές, όπως ο Αρχίλοχος ο Πάριος, ο Φωκυλίδης και ο Αλκαίος ο Λέσβιος, εκφέρουν τη γνώμη τους για τη δύναμη ή τον πλούτο που κατέχουν οι άνθρωποι στις χώρες της Ανατολής. Δεν καταβάλλεται σε κανένα από όλα αυτά τα χωρία η προσπάθεια να δομηθεί και να γίνει κατανοητός ο κόσμος της Μέσης Ανατολής με τον οποίο υπήρχαν χίλιοι-δυο δεσμοί.

Οι μυθικές- κοσμολογικές παραδόσεις ανατολικής προέλευσης, που παραθέτει ο Ησίοδος, είναι ενσωματωμένες γερά σε ένα ελληνικό κοσμοείδωλο. Στο έπος του Αριστέα τα πράγματα, στο βαθμό που μπορεί να μιλήσει κανείς με βεβαιότητα στη βάση των λιγοστών χωρίων που σώθηκαν, είναι εντελώς διαφορετικά. Ο ποιητής εδώ αποπειράται να συλλάβει ως όλον και να διαρθρώσει μια περιοχή στην οποία ο ελληνικός κόσμος έχει αποκτήσει πρόσφατα πρόσβαση και από την οποία προέρχονται υλικά αγαθά και θρησκευτικά ερεθίσματα, επιχειρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο να διευρύνει το κοσμοείδωλό του. Παρ' όλα αυτά στο ελληνικό κοσμοείδωλο αυτής της εποχής ακόμη και στην περίπτωση του Αριστέα περιλαμβάνονται στοιχεία μυθικής παράδοσης, ιστορικής εμπειρίας και επίκαιρης γνώσης αξεδιάλυτα μεταξύ τους. Πρόκειται για την πρώτη, μυθική βαθμίδα μιας επιστημονικής γεωγραφίας και εθνογραφίας στην οποία οι ξένοι λαοί περιβάλλουν σαν δακτύλιοι το γνωστό έως τότε κόσμο. Όσο πιο μακριά ζουν, τόσο πιο θαυμαστή είναι η φύση και η όψη τους. Όπως η επιστημονική σκέψη, έτσι και η μυθική προσπαθεί να απεικονίσει τον κόσμο με δομή και τάξη. Για να αποδώσει κανείς όμως ένα τέτοιο κοσμοείδωλο είχε στη διάθεσή του, όπως και η παλαιότερη φιλοσοφία, τη γλώσσα και την τεχνική του μέτρου και της σύνθεσης της επικής ποίησης, την οποία κατανοούσαν και εκτιμούσαν σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο και μόνο σε αυτόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19. Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ.

19.1. Μέσα και δίαυλοι επικοινωνίας.

Ο Έλληνας που ήθελε να πάει από μια πόλη σε μια άλλη, ανάλογα με τον τόπο όπου βρισκόταν και την απόσταση που έπρεπε να διανύσει, είχε δύο δυνατότητες : το ταξίδι δια ξηράς ή δια θαλάσσης. Για να ταξιδέψει κανείς από πόλη σε πόλη, μπορούσε να χρησιμοποιήσει το οδικό δίκτυο. Όμως οι δρόμοι δεν ήταν πολύ αμαξιτοί κι έτσι ήταν προτιμότερο το ταξίδι με τα πόδια. Ο Στράβων αναγνωρίζει σ' αυτό το σημείο την ολοφάνερη ανωτερότητα των Ρωμαίων επί των Ελλήνων :

(...) οι Έλληνες, που είχαν τη φήμη πως διάλεγαν τους καλύτερους όρους για να χτίσουν τις πόλεις τους, παρατηρούσαν την ομορφιά του τοπίου, την οχύρωσή του, τη γειτνίαση με λιμάνια...Οι Ρωμαίοι φρόντιζαν κυρίως να εφαρμόζουν εκείνα που παραμελούσαν οι Έλληνες, δηλαδή τη διάστρωση δρόμων, την κατασκευή υδραγωγείων και υπονόμων...Δεν περιορίστηκαν στη διάστρωση δρόμων σε όλη τη γύρω ύπαιθρο, αλλά προχώρησαν σε τομές λόφων και επισχώσεις κοιλάδων για να μπορούν να έρχονται τα πιο βαριά κάρρα ως τις όχθες να παίρνουν τα φορτία των πορθμείων. (Στράβων, Ε, 3, 8.)

Είναι αλήθεια ότι η διαμόρφωση της Ελλάδας, όπου οι οροσειρές καταλαμβάνουν ένα μέρος του εδάφους, κάνει δύσκολη την πρόσβαση από ένα σημείο σε κάποιο άλλο. Άλλωστε οι δρόμοι σπάνια διέσχιζαν τις ορεινές περιοχές και, όταν αυτό συνέβαινε, μετατρέπονταν σε μονοπάτια στις πλαγιές των βουνών και πολλές φορές σε σκαλοπάτια σκαμμένα πάνω στους βράχους. Στις περισσότερες περιπτώσεις περιστρέφονταν γύρω από τα βουνά, διέσχιζαν τις κοιλάδες των ποταμών ή ακολουθούσαν τις ακτές, με διαδρομές όχι πολύ άμεσες αλλά πιο εύκολες στη χάραξη και στη διάβαση. Αυτό εξηγεί το ότι, τον 4^ο αι. ακόμη, ένα ταξίδι από την Αθήνα στην Ολυμπία- δηλαδή 324 χιλιόμετρα- θεωρούνταν ως εκστρατεία. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, ο Σωκράτης καθυσύχαζε έναν άνθρωπο φοβισμένο που έπρεπε να κάνει μια παρόμοια διαδρομή :

Γιατί, τον ρώτησε ο Σωκράτης, φοβάσαι αυτό το ταξίδι; Κι εδώ ακόμη δεν περπατάς σχεδόν όλη μέρα; Και καθώς θα πηγαίνεις προς εκεί, θα περπατάς, μετά θα γευματίσεις, θα περπατάς, μετά θα δειπνήσεις και θα ξεκουραστείς. Δεν ξέρεις πως αν έβαζες κάτω όλα τα πηγαιν' έλα που κάνεις σε πέντε- έξι μέρες, θα κάλυπτες άνετα την απόσταση Αθήνα- Ολυμπία; (Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Γ, 13. 5)

Σε τέτοιους δρόμους οι άμαξες διασταυρώνονταν με δυσκολία. Είναι απαραίτητο να μνημονεύσουμε σ' αυτό το σημείο ένα πολύ γνωστό επεισόδιο της ελληνικής μυθολογίας, εκείνο κατά το οποίο ο Οιδίποδας δολοφονεί σε ένα σταυροδρόμι έναν άντρα που θα μάθει πολύ αργά, πως ήταν ο πατέρας του. (Ο Οιδίποδας έρχεται πεζός από τους Δελφούς ενώ ο βασιλιάς Λαίος φτάνει από

τη Θήβα πάνω σε ένα άρμα. Η συνάντησή τους γίνεται σε μια διασταύρωση των δρόμων. Ο Οιδίποδας απευθύνεται εδώ στην Ιοκάστη.)

Καθώς πλησίαζα στο τρίστρατο βλέπω να έρχονται προς το μέρος μου ένας κήρυκας και ένας άντρας καθισμένος πάνω σε άμαξα με πουλάρια, που έμοιαζε όπως τον περιέγραψες. Για να περάσουν πρώτοι, και οι δυο με διώχνουν βίαια απ' το δρόμο. Τρελός από θυμό χτυπάω τον οδηγό της άμαξας, εκείνον που με έσπρωξε πρώτος. Όμως, καθώς περνούσα δίπλα από την άμαξα, ο γέρος παραφύλαγε και μου δίνει με το δίχαλο ραβδί του ένα γερό χτύπημα κατακέφαλα. Όμως το πλήρωσε ακριβιά αφού με το ραβδί μου τον κάνω να κυλιέται πάνω στο αμάξι και τον στέλνω μαζί με τους συντρόφους του καταγής- και τους σκοτώνω όλους έναν έναν... (Σοφοκλής, Οιδίπους τύραννος, 800-813)

Παρ' όλο που το κείμενο υποτίθεται ότι εκτυλίσσεται σε ένα πολύ μακρινό παρελθόν, αντικατοπτρίζει μια πραγματικότητα που δεν είναι ξένη στους Έλληνες της κλασικής περιόδου- τουλάχιστον σε ότι αφορά στη δυσκολία της διασταύρωσης. Άλλοι αρχαίοι συγγραφείς δίνουν στοιχεία για τη στενότητα των δρόμων : ακόμη και τον 2^ο μ.Χ. αι. ο Πausανίας, μεγάλος ταξιδευτής, αναφέρει ότι ο δρόμος που ακολούθησε μέσα από τους λόφους, πίσω από τη Σικυώνα, ήταν <<απρόσιτος στην άμαξα εξαιτίας της στενότητάς του>>. (Pausanias, B, 11, 3) Ακόμη και ο κύριος δρόμος που οδηγεί στους Δελφούς, καθώς πλησιάζει κανείς προς την πόλη, γίνεται <<δύσκολος για έναν άνθρωπο, ακόμη και πεζό>>. (Pausanias, I, 5,5)

Μόνο οι λιθόστρωτες οδοί που οδηγούν στα μεγάλα θρησκευτικά κέντρα της Ελλάδας, όπως στην Ελευσίνα, ήταν σε καλή κατάσταση και όσο το δυνατόν αμαξίτες, αφού κατά τη διάρκεια των λιτανειών οι γυναίκες έπρεπε να μεταφέρονται πάνω σε άμαξες. Για παράδειγμα, η Ελευσίνα συνδεόταν από την κλασική ήδη περίοδο με την Αθήνα μέσω ενός καλού οδικού δικτύου. Ο Pausanias περιγράφει το πιο σημαντικό από αυτά, την Ιερά Οδό, στολισμένη με διάφορα μνημεία, κυρίως με τάφους ή ιερά. (Pausanias, A, 36-37) Άλλες οδοί, ακόμη πιο παλιές, οδηγούσαν από την Αθήνα στην Ολυμπία και στους Δελφούς. Αυτή η τελευταία πόλη, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, ήταν πολύ δυσπρόσιτη. Σε καλή κατάσταση βρίσκονταν επίσης οι λιθόστρωτες οδοί πάνω στις οποίες μεταφερόταν η ξυλεία από τα βουνά στις πόλεις ή στα λιμάνια για να φορτωθεί στα πλοία, καθώς και οι δρόμοι που οδηγούσαν στα λιμάνια.

Οι δρόμοι που βρίσκονταν σε καλή κατάσταση είχαν διαμορφωθεί ώστε να διευκολύνουν το πέρασμα ή τη διασταύρωση των αμαξών : χάραζαν εγκοπές στο έδαφος, βάθους κάποιων εκατοστών έτσι ώστε να γίνεται λιγότερο επικίνδυνη η διάβαση αυτών των οχημάτων πάνω στα βράχια που ξεπηδούσαν εδώ κι εκεί. Για τις διασταυρώσεις των αμαξών διαμόρφωναν κάποιες φορές δύο παράλληλες οδούς ή ένα μόνο δρόμο με καμπύλες αποφυγής σε ορισμένα σημεία.

Μια άλλη δυσκολία μπορούσε να σταματήσει τον ταξιδιώτη : οι διαδρομές δεν ήταν πάντοτε ασφαλείς. Αυτό επιβεβαιώνουν πολλές μαρτυρίες από την αρχαϊκή εποχή. (Θουκυδίδης, A, 5, 3) Κατά τον Πλούταρχο, (Πλούταρχος, Θησεύς, Z, 2) ο Θησεύς, που πήρε με τα πόδια το δρόμο που οδηγεί από την Τροιζίνα στην Αθήνα, αντιμετώπισε τέσσερις αντιπάλους που συνήθιζαν να τρομοκρατούν τους ταξιδιώτες : τον Περιφήτη που κρατούσε ένα ρόπαλο, το Σίνι <<που λύγιζε τα πεύκα>>, (Ο Σίνις λύγιζε δυο πεύκα, έδενε στο καθένα ένα μέλος του θύματός του και κατόπιν άφηνε τα δυο δέντρα με το αποτέλεσμα που μπορούμε να φανταστούμε) τον αγριόχοιρο Κρομμυώντα, ένα θηρίο <<γενναιότατο και

πάρα πολύ δύσκολο να νικηθεί>>, και τέλος το ληστή Σκείρωνα. (Ο Θησέας σκότωσε, όπως όφειλε, όλους τους αντιπάλους) Ακόμη και κατά την κλασική περίοδο, για ορισμένους λαούς λεγόταν ότι ζούσαν από τις λεηλασίες.

Ο ταξιδιώτης μπορούσε, όταν οι δρόμοι το επέτρεπαν, να μετακινείται με άμαξα. Στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν προτιμότερο να πηγαίνει με τα πόδια- δεδομένης της κατάστασης των λιθόστρωτων. Γενικά, οι αποστάσεις δεν ήταν μεγάλες και ήταν δυνατόν να διασχίσει κανείς την Ελλάδα από το ένα πέλαγος στο άλλο σε λίγες μέρες. Έπρεπε τότε να φύγει με το δισάκι του στον ώμο ή να πάρει έναν ή δύο δούλους για να μεταφέρουν τις αποσκευές- ρούχα, τροφή κι ένα σκέπασμα για τον ύπνο. Όσοι είχαν τα μέσα έπαιρναν μεγαλύτερο αριθμό δούλων, καθώς και υποζύγια, γαϊδούρια ή μουλάρια, για τη μεταφορά των αποσκευών. Οι Έλληνες ταξίδευαν πιο σπάνια πάνω σε γαϊδούρι ή μουλάρια και ακόμη λιγότερο πάνω σε φορείο, κάτι που στα μάτια τους αποτελούσε πολύ δυσάρεστη ένδειξη επιδειξιμανίας : ο Δημοσθένης προκάλεσε ισχυρό σοκ όταν πήγε με τέτοια συνοδεία απ' την Αθήνα στον Πειραιά. Κατά τις μετακινήσεις ήταν δύσκολο να βρεθούν σκιερά μέρη για την προφύλαξη από τον ήλιο. Το βράδυ σταματούσαν για να κοιμηθούν στο ύπαιθρο, σε κάποιον γνωστό ή και σε ένα πανδοχείο : αυτά τα τελευταία ίσως δεν ήταν πάντοτε σε καλή κατάσταση. Έτσι ο Διόνυσος, που πρέπει να πάει στην κόλαση, ρωτάει τον Ηρακλή που μπορεί να βρει <<στέγη και ξενοδόχες που να έχουν τους λιγότερους κοριούς>>. (Αριστοφάνης, Βάτραχοι, 114-115)

Ποιοι φρόντιζαν γι' αυτούς τους δρόμους; Κάθε κράτος μεριμνούσε για όσους περνούσαν από το έδαφός του. Όμως η Ελλάδα ήταν τεμαχισμένη σε ένα πλήθος από μικρές πόλεις που δε διέθεταν αρκετούς πόρους για να φροντίσουν τους δρόμους, όπως συνέβη με τους δρόμους στην Περσία, ή αργότερα, με τα ρωμαϊκά λιθόστρωτα. Οι συνεχείς πόλεμοι μεταξύ γειτονικών κρατών δεν αποτελούσαν ευνοϊκό παράγοντα για τη σύσταση ενός εκτεταμένου δικτύου. Επιπλέον τα ελληνικά στρατεύματα, όχι πολυπληθή, μπορούσαν να περνούν από μικρές οδούς ή από μονοπάτια στα βουνά. Μεγάλο μέρος της φόρτωσης, κυρίως οι προσωπικές αποσκευές, η τροφή και τα βαριά όπλα μεταφέρονταν από δούλους που συντρόφευαν τους πολεμιστές : έτσι τα στρατεύματα μπορούσαν να πηγαίνουν παντού. Απ' την άλλη όμως γνωρίζουμε ότι ένα από τα κίνητρα της κατασκευής δρόμων στις μεγάλες αυτοκρατορίες ήταν το πέρασμα σημαντικών στρατευμάτων.

19.2. Θαλάσσιες οδοί και πλοία.

Αν η διακίνηση από ξηράς ήταν έντονη, παρ' όλα αυτά οι Έλληνες προτιμούσαν τη θάλασσα για τις μετακινήσεις τους. Η διαμόρφωση των ακτών, η εγγύτητα των νησιών του Αιγαίου που αποτελούσαν σχεδόν μια γέφυρα ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, διευκόλυναν τα θαλάσσια ταξίδια.

Η σπουδαιότητα των πλοίων υπογραμμίζεται ήδη από τα πρώτα κείμενα : η κτήση ενός σημαντικού στόλου επέτρεψε στους Έλληνες να δοκιμάσουν μια εκστρατεία κατά της Τροίας και ο Όμηρος περιγράφει λεπτομερειακά τα πλεούμενα. Πρόκειται για ελαφριά πλοία με είκοσι ή πενήντα κουπιιά, κάτι που αντιστοιχεί σε περίπου δώδεκα ή είκοσι επτά μέτρα μήκος. Δεν έχουν γέφυρα και είναι ελαφριά πλοία που ο Οδυσσεύς, ο οποίος μόλις έχει ξεφύγει όσο γρηγορότερα μπορεί από τις όχθες των Κυκλάπων αλλά ξαναοδηγείται

σύντομα πίσω στη στεριά, μπορεί να σπρώξει ξανά το πλοίο του προς τη θάλασσα μόνο με μια δυνατή κίνηση του κουπιού. (Όμηρος, Οδύσσεια, ι, 487-488) Περιγράφονται μαύρα, περασμένα με πίσσα, και έχουν χρωματιστή πλώρη. Το ταξίδι γινόταν είτε με κουπιά είτε, όταν οι άνεμοι ήταν ευνοϊκοί, χάρη στο μοναδικό μεγάλο ιστίο.

Σιγά-σιγά υιοθετήθηκαν κάποιες καινοτομίες. Το μέγεθος και η χωρητικότητα των πλοίων αυξήθηκαν και διαφοροποιήθηκαν. Η πιο σημαντική εφεύρεση, στο μεταίχμιο της κλασικής εποχής, ήταν η τριήρης- πλοίο με τρεις σειρές κουπιών, δυνατό, ελαφρύ και ταυτόχρονα γρήγορο : ωθούμενο από τους τρεις πάγκους των λαμνοκόπων, μπορούσε να φτάσει ταχύτητα επτά κόμβων, κάτι που το έκανε κατά πολύ το πιο αποτελεσματικό πλοίο της κλασικής εποχής.

Η τριήρης ήταν ουσιαστικά ένα πολεμικό πλοίο, το κατεξοχήν πλεούμενο των ναυμαχιών, όμως αυτή δεν ήταν η μοναδική της χρήση : μπορούσε επίσης να χρησιμεύσει για τη μεταφορά στρατευμάτων ή αλόγων. Συνόδευε τα εμπορικά πλοία για να τα προστατεύει από τους εχθρούς ή τους πειρατές. Τέλος, καθώς ήταν γρήγορη, χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά μηνυμάτων : αυτός ήταν ο ρόλος της Παράλου και της Σαλαμίνιας, των πιο γρήγορων πλεούμενων του αθηναϊκού στόλου, που χρησιμοποιούνταν σταθερά για να μεταφέρουν μηνύματα ή σημαντικές προσωπικότητες. Δίχως ιδιαίτερο χώρο και με υπερβολική ελαφρότητα, η τριήρης δεν μπορούσε ωστόσο να χρησιμεύσει στη μεταφορά εμπορευμάτων. Γι' αυτό το σκοπό υπήρχαν μεγάλα φορτηγά πλοία, με ένα ιστίο και χωρητικότητα ογδόντα τόνων κατά μέσο όρο, ή και πλοία μικρότερης χωρητικότητας.

Τα μεγάλα πλοία - πολεμικά και εμπορικά- ακολουθούσαν κατά προτίμηση μια πορεία κατά μήκος των ακτών, γιατί δεν υπήρχε χώρος για να μεταφέρονται πάνω στο καράβι νερό και τρόφιμα σε αρκετές ποσότητες. Οι ναυτικοί προτιμούσαν να σταματούν τη νύχτα για να κοιμούνται στη στεριά παρά σε ένα άβολο κύτος. Έσερναν το πλοίο στην όχθη ή, αν αυτή ήταν δυσπρόσιτη, έριχναν την πέτρινη άγκυρα στα ρηχά και καλά προφυλαγμένα νερά. Τα μικρά πλοία δε δίσταζαν να αντιμετωπίζουν το πέλαγος και προσορμίζονταν, κάθε φορά που κάτι τέτοιο ήταν εφικτό, στα πολυάριθμα νησιά του Αιγαίου.

Ποια σημάδια χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες καπετάνιοι για την πορεία τους; Έπρεπε να εμπιστεύονται τη μέρα σημάδια της ξηράς, τη διεύθυνση των ανέμων και τη δική τους <<όσφρηση>>. Το έργο τους διευκολύνθηκε κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα με την έκδοση του πρώτου <<περίπλου>>- που συνέγραψε ο γεωγράφος Σκύλαξ- με περιγραφές των περιγραμμάτων της Μεσογείου, δίνοντας στοιχεία σχετικά με τη διαμόρφωση των ακτών, αποστάσεις, ονόματα λιμανιών και ποταμών. Τη νύχτα οι ναυτικοί οδηγούνταν από τα άστρα. Έβρισκαν επίσης κατά μήκος των ακτών μια φωτεινή σηματοδότηση. Στα πολύ παλιά χρόνια φωτιές που άναβαν σε υπερυψωμένα σημεία στις όχθες και κατόπιν, στην είσοδο των λιμανιών, πύργους πάνω στους οποίους έκαιγε μια φωτιά. Κατά την ελληνιστική περίοδο χτίστηκε πάνω στο νησί Φάρος - κι έτσι πήρε το όνομά του- ο φάρος της Αλεξάνδρειας, πιο εντυπωσιακός από τους πύργους που είχαν προηγηθεί, με τους τρεις ορόφους του και τα 125 μέτρα ύψος. (Ο φάρος αυτός, που θεωρούνταν ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου, καταστράφηκε από ένα σεισμό τον 7^ο μ.Χ. αιώνα)

Η πλεύση δεν ήταν δυνατή καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς. Από το τέλος του φθινοπώρου και μέχρι την άνοιξη η θαλάσσια επικοινωνία ήταν ελάχιστη. Ταξίδευαν μόνο πλοία που περιείχαν τρόφιμα πρώτης ανάγκης ή στρατιωτικά πλοία : έτσι ο Θουκυδίδης αναφέρει κάποιες μετακινήσεις πλοίων το χειμώνα

κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. (Θουκυδίδης, Β, 69, Γ, 88, Δ, 50) Πρόκειται ωστόσο για εξαιρετικές μετακινήσεις. Το μεγαλύτερο εμπόδιο για τη ναυσιπλοΐα κατά το χειμώνα είναι, περισσότερο κι από τους ανέμους, η έλλειψη ορατότητας σε μια εποχή που έλειπαν οι πυξίδες ή οι καλοί ναυτικοί χάρτες.

Το ταξίδι δια θαλάσσης φυσικά σήμαινε την υποταγή στους ανέμους : η απουσία ευνοϊκών ανέμων μπορούσε να υποχρεώσει το ναυτικό να μείνει στη στεριά για μέρες ή και για μήνες ολόκληρους. Οι αντίθετοι άνεμοι υποχρέωσαν τον Αγαμέμνονα να θυσιάσει, με διαταγή της Άρτεμης, την κόρη του Ιφιγένεια για να φύγει με προορισμό την Τροία. Στον Αγαμέμνονα του Αισχύλου, ο χορός των γερόντων από τις Μυκήνες, πατριδα του κρατεότερου βασιλιά, περιγράφει αυτή την αναμονή των Ελλήνων στα παράλια της Αυλίδας :

Όταν όμως δε φύσαγε αέρας, οι Αχαιοί εκνευρισμένοι σταματούσαν απέναντι από τη Χαλκίδα, γύρω στα ακρογιάλια της Αυλίδας. Οι άνεμοι φυσούσαν από το Στρυμόνα, κουβαλώντας μαζί τους τη βαρύθυμη αργοπορία, την πείνα, την επικίνδυνη αγκυροβολία, το διασκορπισμό των πληρωμάτων, τη φθορά στα παλαμάρια και στα καράβια και, με τις όλο και μεγαλύτερες καθυστερήσεις, μαράζωναν τα νιάτα των Αργείων. (Αισχύλος, Αγαμέμνων, 188-198)

Όταν ξαφνικά ξεσπούσε μια καταιγίδα έπρεπε να προσορμιστούν το συντομότερο δυνατό σε οποιοδήποτε σημείο της πιο κοντινής στεριάς. Είναι ευνόητο ότι η ταχύτητα πλεύσης εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τους ανέμους : ποίκιλλε από τέσσερις με έξι κόμβους με ευνοϊκό άνεμο έως δύο σχεδόν κόμβους με ενάντιο άνεμο. Ο χρόνος του ταξιδιού ποίκιλλε οπωσδήποτε πολύ ανάμεσα στον πηγαισμό και την επιστροφή, όμως, παρ' όλα αυτά, μπορούσαν να υπολογιστούν μέσοι όροι : τρεις βδομάδες περίπου για πηγαισμό και επιστροφή στην Αίγυπτο ή στην Κριμαία, δύο εβδομάδες για μια μετακίνηση στη Σικελία.

Πώς μετακινούνταν οι συνηθισμένοι ταξιδιώτες; Για τις μικρές διαδρομές υπήρχε ένα σύστημα δρομολογίων : ο Αισχίνης, για παράδειγμα, αναφέρει ένα τακτικό δρομολόγιο επιβατών ανάμεσα στον Πειραιά και τη Σαλαμίνα. (Αισχίνης, Κατά Κτησιφώντος, 158) Ο Πλάτων επίσης κάνει λόγο στο Γοργία για τη μεταφορά επιβατών μεταξύ Αθήνας και Αίγινας με όρους που παραπέμπουν σε ένα σύστημα δρομολογίων των οποίων η τιμή μάλλον ήταν δύο οβολοί. (Πλάτων, Γοργίας, 511 α)

Αν επρόκειτο για μακρύτερες διαδρομές, έπρεπε να χρησιμοποιούν εμπορικά πλοία. Ο αριθμός των ταξιδιωτών δεν ήταν αρκετός για να δικαιολογήσει την κατασκευή και την εκμετάλλευση πλοίων ειδικών για τη μεταφορά επιβατών. Όποιος ήταν να ταξιδέψει έπρεπε λοιπόν να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο άβολο ταξίδι, τις παρακάμψεις, τις καθυστερήσεις, μερικές φορές και την ατιμία του κυβερνήτη του πλοίου, όπως μαρτυρεί σχετικά η δυσάρεστη περιπέτεια που συνέβη στον Αρίωνα. Ο μεγάλος αυτός ποιητής και μουσικός επιθυμεί να επιστρέψει από την Ιταλία, όπου απέκτησε περιουσία, στην Κόρινθο, την πόλη όπου συνήθως διαμένει :

(ο Αρίων) πάντοτε εμπιστευόταν τους Κορινθίους, γι' αυτό είχε ναυλώσει ένα κορινθιακό πλοίο. Όταν όμως το πλοίο ξανοίχτηκε στο πέλαγος, σχεδίασαν να τον πετάξουν στη θάλασσα για να κλέψουν τα πλούτη του. Ο Αρίων, που το κατάλαβε, τους ικέτεψε να πάρουν όλα τα χρήματα αλλά να μην τον σκοτώσουν. Δεν μπόρεσε όμως να τους μεταπείσει. Οι ναύτες του είπαν είτε να αυτοκτονούσε, αν ήθελε να θαφτεί στη στεριά, είτε να πηδούσε αμέσως στη

θάλασσα. Βλέποντας το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν, ο Αρίων τους παρακάλεσε μια τελευταία φορά, προσπαθώντας να σωθεί, να του επιτρέψουν να τραγουδήσει φορώντας τα θεατρικά του ρούχα, όρθιος στο κατάστρωμα. Μόλις θα τελείωνε το τραγούδι, δεχόταν να θανατωθεί. (Ηρόδοτος, Α, 24)

Ο Αρίων, σύμφωνα με το μύθο, ταξιδεύει στην πλάτη ενός δελφινιού μέχρι την Ελλάδα όπου αφήνει άλαλους τους Κορίνθιους ναυτικούς.

19.3. Αγγελιοφόροι και πρέσβεις.

Είτε επρόκειτο για τη διακίνηση μιας πληροφορίας είτε για την έναρξη διαπραγματεύσεων με μια άλλη πόλη, χρειαζόταν μια ανθρώπινη διαμεσολάβηση. Τα γράμματα αποστέλλονταν με ένα πρόσωπο που έφερνε στον πομπό του πρώτου μηνύματος μια απάντηση, προφορική ή γραπτή. Ποια ήταν λοιπόν αυτά τα πρόσωπα, αγγελιοφόροι και πρέσβεις; Πώς οι πρώτοι διαβίβαζαν τις πληροφορίες που κατείχαν; Πώς οι δεύτεροι διεξήγαγαν τις διαπραγματεύσεις τους;

19.3.1. Οι αγγελιοφόροι.

Θα διακρίνουμε δύο είδη αγγελιοφόρων : αυτούς που δεν αποστέλλει κανείς και που αυθόρμητα κυκλοφορούν ένα νέο που έχουν ακούσει, τη διήγηση ενός γεγονότος στο οποίο έχουν παρευρεθεί, και από την άλλη εκείνους που είναι εντεταλμένοι από μια πόλη ή από ένα άτομο και που εκτελούν μια αποστολή που τους έχουν εμπιστευθεί ρητά.

Πολύ φυσικά, τα πρόσωπα που συμμετείχαν σε ένα γεγονός τις περισσότερες φορές το αναφέρουν στην πόλη τους. Όταν ο Οιδίποδας θέλει να μάθει πως επήλθε ο θάνατος του Λαίου, βασιλιά της Θήβας, και ενώ δεν ξέρει ακόμη πως είναι γιος και ταυτόχρονα δολοφόνος του τελευταίου, ρωτάει αυθόρμητα αν κανείς, συνοδοιπόρος ή αγγελιοφόρος, παρευρέθηκε στο δράμα και μπόρεσε να δώσει στη Θήβα κάποια πληροφορία. (Σοφοκλής, Οιδίπους τύραννος, 116 κε) Σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, ο στρατηγός ή κάποιος υφιστάμενός του ανακοινώνει στην πόλη το αποτέλεσμα των μαχών.

Ο πληροφοριοδότης μπορεί να είναι απλός παρατηρητής που δεν έχει συμμετάσχει προσωπικά στα γεγονότα, που όμως γνωρίζει αρκετά για να διηγηθεί στην πόλη τα νέα που προέρχονται από μια άλλη πόλη. Φαίνεται πως πάντοτε υπάρχει κάποιος επιτόπου, τη στιγμή που προετοιμάζεται κάτι, και ο οποίος μεταφέρει την πληροφορία που περισυνέλεξε στην πόλη του. Όταν οι Αθηναίοι, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, αποφασίζουν να επιτεθούν στη Μυτιλήνη και επιλέγουν γι' αυτό μια μέρα που οι κάτοικοι της πόλης βρίσκονται όλοι έξω για να συμμετάσχουν σε μια γιορτή, δεν μπορούν, παρά τις προφυλάξεις τους, να εμποδίσουν το σχέδιό τους να διαρρεύσει :

(...) οι Μυτιληνιοί έμαθαν για την εκστρατεία από κάποιον που πέρασε από την Αθήνα στην Εύβοια, πήγε με τα πόδια στη Γεραιστό, βρήκε ένα φορτηγό πλοίο που έφευγε, μπήκε σ' αυτό και με ένα καλό ταξίδι έφτασε από την Αθήνα στη Μυτιλήνη σε δύο μέρες. (Θουκυδίδης, Γ, 3, 2)

Εδώ πρόκειται για έναν ανώνυμο για τον οποίο δε λέγεται τίποτε. Πολλοί πληροφοριοδότες ωστόσο μπορούν να εντοπιστούν. Οι πολυάριθμοι έμποροι που διασχίζουν τις θάλασσες αποτελούν, μια σημαντική πηγή ενημέρωσης. Οι έμποροι που συναλλάσσονται με τους Μύριους μαθαίνουν πως ο Ξενοφών σκέφτεται να εγκαταστήσει τα στρατεύματά του κοντά στη Μαύρη Θάλασσα και κοινοποιούν το νέο, ο καθένας στην πόλη του. (Ξενοφών, Κύρου ανάβασις, Ε, 6, 21) Ο Λυκούργος αφηγείται πως κάποιος Λεοκράτης είχε διασπείρει ψευδείς ειδήσεις στους κατοίκους της πόλης <<οι οποίοι, διατρέχοντας ολόκληρο τον κόσμο για τις υποθέσεις τους, διέσπειραν με τη σειρά τους τις αφηγήσεις του Λεοκράτη για την κατάσταση στην Αθήνα>>. (Λυκούργος, Κατά Λεωκράτους, 14-15) Η Πάραλος και η Σαλαμινία, τα ιερά πλοία που αναφέραμε παραπάνω, καθώς μεταφέρουν τις αποστολές της Αθήνας στις μεγαλοπρεπείς γιορτές των Δελφών, της Ολυμπίας ή της Δήλου, αποτελούν επίσης πολύτιμα οχήματα πληροφόρησης.

Εκτός απ' αυτές τις κατηγορίες πληροφοριοδοτών υπάρχουν και άνθρωποι οι οποίοι μεταφέρουν ένα νέο, ελπίζοντας να έχουν κάποιο κέρδος : η περίπτωση είναι συχνή στην τραγωδία.

Για να κερδίσουν μια αμοιβή πρέπει να φέρουν ένα καλό νέο, ή τουλάχιστον ένα νέο που μπορεί να ικανοποιήσει τον παραλήπτη του. Όσοι μεταφέρουν κακές ειδήσεις, αντιλαμβάνονται ότι το έργο τους είναι άχαρο και ότι διακινδυνεύουν σοβαρά μια άσχημη υποδοχή τους. Αυτό φαίνεται από τα μοιρολατρικά λόγια ενός φύλακα που έχει επιφορτιστεί, στην Αντιγόνη του Σοφοκλή, να αναγγείλει στο βασιλιά ότι, αντίθετα με τις εντολές που είχαν δοθεί, ο Πολυνείκης θάφτηκε :

Νάμαι λοιπόν εδώ ήρθα με το στανιό, με το στανιό με δέχεστε κι εσείς, το ξέρω. Ποιος δέχεται ευχάριστα έναν κακό μαντατοφόρο; (Σοφοκλής, Αντιγόνη, 275-277)

Σε εξαιρετικές περιπτώσεις ο θάνατος περιμένει όποιον αναγγέλλει μόνο κακά. Ο Ηρόδοτος διηγείται στο πέμπτο βιβλίο του την τρομερή περιπέτεια που συνέβη στο μοναδικό επιζώντα μιας αιματηρής σύρραξης ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Αιγινήτες. Το πρόσωπο αυτό επιστρέφει στην Αθήνα για να αναγγείλει την καταστροφή : όμως μόλις ακούν το νέο, οι γυναίκες των χαμένων χιμούν καταπάνω του και τον σφίγγουν μέχρι θανάτου με τις πόρτες των ρούχων τους. (Ηρόδοτος, Ε, 87)

Όλοι αυτοί οι αγγελιοφόροι είναι <<ερασιτέχνες>> οι οποίοι, τις περισσότερες φορές, αναγγέλλουν μόνο μια φορά στη ζωή τους ένα σημαντικό νέο. Παράλληλα ν' αυτή την αυθόρμητη ενημέρωση υπάρχει μια οργανωμένη και ελεγχόμενη πληροφόρηση, που παρέχεται από κήρυκες και αγγελιοφόρους (άγγελιοι). Και οι μεν και οι δε αποτελούν απλούς δίαυλους της πληροφορίας. Η διαφορά ανάμεσα σ' αυτές τις δυο κατηγορίες απεσταλμένων δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη στα ελληνικά κείμενα : πολύ συχνά, οι κήρυκες είναι επίσημοι πληροφοριοδότες εντεταλμένοι από το Κράτος ή από ένα δημόσιο οργανισμό, κάτι που δε συμβαίνει πάντοτε με τους αγγελιοφόρους.

Κήρυκες και αγγελιοφόροι υποτίθεται ότι εκφέρουν λέξη προς λέξη ότι τους ζητήθηκε να πουν. Μάλλον το μαθαίνουν απ' έξω. Αλίμονο σε όποιον τροποποιήσει το μήνυμα που τον διέταξαν να μεταδώσει : στον Ηρόδοτο, οι απεσταλμένοι που αποφασίζουν να μιλήσουν όπως θέλουν αυτοί, ακούν τις δριμείς επιπλήξεις των συμπολιτών τους. (Ηρόδοτος, Ε, 73)

Οι κήρυκες κατά την ομηρική εποχή είχαν σημαντικό ρόλο και κύρος, τιμές που σπάνια τους αποδίδονται πια κατά την κλασική περίοδο. Το μόνο πραγματικό προνόμιο που παραμένει στον κήρυκα είναι η ασυλία του : σε όλη την Αρχαιότητα κανείς δεν μπορεί να του επιτεθεί ενώ μπορεί να το κάνει με έναν απλό αγγελιοφόρο ή ακόμα και με έναν πρέσβη.

Εκτός από αυτό το προνόμιο που απολαμβάνουν μόνο οι κήρυκες, οι επίσημοι αγγελιοφόροι μάλλον δε χαίρουν μεγάλης υπόληψης από τους πολίτες. Πρόκειται για πρόσωπα υποδεέστερα, και αυτή η παρατήρηση τελικά δεν προκαλεί και πολλή έκπληξη, αν εξετάσουμε το ρόλο της ομιλίας στην ελληνική πόλη. Αυτός που δεν μπορεί παρά να γίνει η ηχώ των λόγων ή των διαταγών κάποιου άλλου, υποτίθεται ότι δεν κοινωνεί του στοιχείου εκείνου που οδηγεί στην πραγμάτωση του ατόμου, δηλαδή ενός ελεύθερου και καλά οργανωμένου λόγου. Ορισμένες φορές έχουν τόσο λίγη εμπιστοσύνη σ' αυτούς τους αγγελιοφόρους που τους δίνουν ένα γραπτό κείμενο που θα τους βοηθήσει στην ομιλία τους. Ενδεικτική γι' αυτό η σκέψη του Νικία που διηγείται ο Θουκυδίδης. Ο στρατηγός, που έχει εμπλακεί στην εκστρατεία της Σικελίας, επιθυμεί να επικοινωνήσει με την Αθήνα.

Όμως, επειδή φοβόταν μήπως οι απεσταλμένοι του δεν αναφέρουν επακριβώς τα γεγονότα, είτε από έλλειψη ρητορικής ικανότητας είτε από αδυναμία της μνήμης είτε και από επιθυμία να φανούν ευχάριστοι στο λαό, έγραψε μια επιστολή. Νόμιζε πως αυτός ήταν ο καλύτερος τρόπος να μάθουν οι Αθηναίοι τις απόψεις του χωρίς να αλλοιωθούν από λάθος του απεσταλμένου κι έτσι να λάβουν τις αποφάσεις τους με βάση τα πραγματικά δεδομένα. (Θουκυδίδης, Ζ, 8, 2)

Η ταχύτητα του αγγελιοφόρου είναι σημαντικός παράγοντας για να φτάσει το νέο στον επιθυμητό χρόνο : από την εποχή του Ομήρου επιμένουν σ' αυτή την ιδιότητα των απεσταλμένων, ανθρώπινων όσο και θεϊκών. Ο Δίας στέλνει τη <<χρυσόπτερο Ίριδα>> (Όμηρος, Ιλιάδα, Θ, 399) για να μεταφέρει ένα μήνυμα. Κατά την κλασική περίοδο το θέμα αυτό είναι κοινός τόπος και οι αγγελιοφόροι συχνά παρουσιάζονται να βιάζονται (Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 371), να περπατούν με γρήγορο βήμα (Ευριπίδης, Τρωάδες, 232) ή έτοιμοι να τρέξουν (Αισχύλος, Πέρσαι, 247).

Ο περίφημος μαραθωνοδρόμος μνημονεύεται στον Ηρόδοτο και στο Λουκιανό : κατά τον ιστορικό, πριν από τη μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ., οι Αθηναίοι στρατηγοί έστειλαν στους Λακεδαιμονίους κάποιον Φιλιππίδη για να τους ζητήσει να σπεύσουν να τους βοηθήσουν το συντομότερο δυνατό. Κι αυτός λέγεται ότι διέτρεξε μέσα σε μια μέρα τη διαδρομή Αθήνα - Σπάρτη, δηλαδή 220 χιλιόμετρα. Αυτή η εκδοχή, που γίνεται αφήγηση λίγο μετά τα γεγονότα, είναι η περισσότερο πιστευτή. Πέντε αιώνες αργότερα, ο Λουκιανός αναφέρει μια ιστορία πολύ γνωστή στις μέρες μας, όμως μάλλον εξ ολοκλήρου επινοημένη : Ο Φιλιππίδης υποτίθεται ότι πέθανε αναγγέλλοντας στους Αθηναίους τη νίκη στο Μαραθώνα αφού διέσχισε τα σχεδόν 43 χιλιόμετρα που χώριζαν το Μαραθώνα από την Αθήνα. (Λουκιανός, Υπέρ του εν τη προσαγορεύσει παισμάτος, απόσπασμα 3 TLG) Αν στην αφήγηση του Λουκιανού ο άθλος είναι μικρότερος - 42,95 χιλιόμετρα αντί για 220 -, είναι όμως πιο εντυπωσιακός επειδή ο αγγελιοφόρος αναγγέλλει μια σημαντική είδηση και ταυτόχρονα επειδή πεθαίνει αναγγέλλοντάς την. Αυτός ίσως είναι και ο λόγος για τον οποίο αυτή η φανταστική εκδοχή έμεινε στη μνήμη όλων και αργότερα έδωσε το όνομά της στο άθλημα.

Μπορεί το μήνυμα να μη φτάσει έγκαιρα για διάφορους λόγους : κακοκαιρία, δυσκολίες στις συγκοινωνίες, αργοπορία του αγγελιοφόρου. Καθώς τα ταξίδια γίνονται πιο συχνά δια θαλάσσης, η διάρκεια της διαδρομής εξαρτάται από τους ανέμους και τις κλιματικές συνθήκες. Ο Θουκυδίδης παραπονιέται πως το χειμώνα οι επαφές μεταξύ Αθήνας και Σικελίας είναι σχεδόν αδύνατες. Αυτά τα απρόβλεπτα στις συγκοινωνίες έχουν που και που κάποιο θετικό ρόλο : ο ιστορικός του Πελοποννησιακού πολέμου διηγείται στο τρίτο βιβλίο του ότι οι Αθηναίοι, αφού κατέλαβαν τη Μυτιλήνη, αποφασίζουν να σφάξουν όλους τους κατοίκους της. Γι' αυτό στέλνουν μια τριήρη για να μεταφέρει το μήνυμα (Θουκυδίδης, Γ, 36,3). Όμως την επόμενη μέρα αλλάζουν γνώμη, κρίνοντας πολύ σκληρή την απόφαση στη συνέλευσή τους. Στέλνουν λοιπόν στη Μυτιλήνη ένα δεύτερο πλοίο που μετέφερε την αντίθετη εντολή (Θουκυδίδης, Γ, 49, 2). Υπήρχαν εκ των προτέρων λίγες πιθανότητες το δεύτερο πλοίο, που ξεκίνησε μια μέρα αργότερα, να φτάσει στον προορισμό του πριν από το πρώτο. Κι ωστόσο οι καλές μετεωρολογικές συνθήκες, καθώς και μια ιδιαίτερη ζέστη του πληρώματος, κάνουν να συμβεί το θαύμα :

Οι πρέσβεις των Μυτιληναίων εφοδίασαν το πλήρωμα του караβιού με κρασί και κριθάλευρο, και υποσχέθηκαν μεγάλη αμοιβή αν έφταναν πρώτοι. Το ταξίδι έγινε με τέτοια ταχύτητα που οι ναύτες έτρωγαν, ενώ ταυτόχρονα λαμνοκοπούσαν, αλεύρι ζυμωμένο με κρασί και λάδι, ενώ κοιμόντουσαν με βάρδιες καθώς οι υπόλοιποι τραβούσαν κουπί. Κατά τύχη δε φύσηξε αντίθετος άνεμος και, μια και το πρώτο караβι δεν έπλεε βιαστικά προς την τόσο εξαιρετική αποστολή του και το δεύτερο έπλεε με μεγάλη βιασύνη, το πρώτο έφτασε τόσο μόνο όσο να προφτάσει ο Πάχης να διαβάσει το ψήφισμα και να ετοιμαστεί να εκτελέσει την απόφαση, όταν κατέπλευσε το δεύτερο πλοίο και εμπόδισε τη σφαγή. (Θουκυδίδης, Γ, 49, 3)

Μπορεί βέβαια να συμβεί υπαρπαγή του μηνύματος από κατασκόπους ή εχθρούς που παραμονεύουν. Για την προστασία απ' αυτή τη μορφή κατασκοπείας υπάρχουν βέβαια κάθε λογής τεχνάσματα. Ένα από τα πιο γνωστά επίσημα μέσα είναι το σύστημα της Σκυτάλης που χρησιμοποιούν οι Σπαρτιάτες και περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Υπάρχουν κι άλλα ευρηματικά μέσα με προορισμό να κρύψουν τα μηνύματα, όμως όλα φαίνονται- τουλάχιστον κατά την κλασική περίοδο- να προέρχονται από μια πρωτοβουλία της στιγμής. Τα περισσότερα περιγράφονται στο έργο του Ηρόδοτου, κύριως σε περιστάσεις κατά τις οποίες ένας Έλληνας που βρίσκεται στα χέρια των Περσών (ή που είναι υπό την επίβλεψή τους) θέλει να περάσει ένα μήνυμα στην πόλη του. Έτσι ο Ιστιαίος, που βρίσκεται στα Σούσα, θέλει να διαβιβάσει στον Αρισταγόρα, τον κυβερνήτη της Μιλήτου, ένα μήνυμα στο οποίο παρακινεί τις Ιωνικές πόλεις να εξεγερθούν ενάντια στην εξουσία του Πέρση βασιλιά. Καθώς όλοι οι δρόμοι φυλάγονται καλά, δεν του μένει παρά να καταφύγει στην πονηριά

(...) ξύρισε το κεφάλι του πιο έμπιστού του δούλου, χάραξε το μήνυμα πάνω στο κρανίο του και περίμενε να φυτρώσουν ξανά τα μαλλιά του. Μόλις έγινε αυτό, έστειλε τον άνδρα στη Μίλητο με την εντολή να πάει στον Αρισταγόρα, να του πει να του ξυρίσει το κεφάλι για να διαβάσει το μήνυμα. (Ηρόδοτος, Ε, 35)

Παρόμοια ο Σπαρτιάτης Δημάρατος, που κι αυτός βρίσκεται στα Σούσα, θέλει να μηνύσει στους συμπολίτες του το νέο πως ο Ξέρξης ετοιμάζει εκστρατεία κατά της Ελλάδας : παίρνει μια πινακίδα απ' αυτές που χρησιμοποιούν για τη

γραφή, αφαιρεί το κερί, χαράζει τα γράμματα πάνω στο ξύλο και μετά ξανακαλύπτει το μήνυμα με κερί. (Ηρόδοτος, Ζ, 239) Στον Ηρόδοτο βρίσκουμε επίσης και μηνύματα μέσα στην κοιλιά ενός ψόφιου λαγού (Ηρόδοτος, Α, 123) ή τυλιγμένα γύρω από ένα βέλος. (Ηρόδοτος, Ν, 128)

Σε ορισμένες περιπτώσεις – σπάνιες είναι η αλήθεια – το μήνυμα υφαρπάζεται, χωρίς αυτό να γίνεται εσκεμμένα. Ο Πλούταρχος αφηγείται σχετικά ένα ανέκδοτο :

Στον Τιμοκράτη που μετέφερε την επιστολή συνέβη μια ασυνήθιστη περιπέτεια. Αφού ταξίδεψε ως την Ιταλία και διέσχισε την περιοχή του Ρηγίου, προχωρούσε βιαστικά προς την Καυλωνία, όπου βρισκόταν ο Διόνυσος, όταν συνάντησε κάποιον γνωστό του που μετέφερε ένα ζώο που είχε θυσιαστεί πριν από λίγο. Πήρε λοιπόν ένα κομμάτι από κρέας και ξανάρχισε γρήγορα το δρόμο του. Όμως, καθώς είχε περπατήσει και ένα μέρος τη νύχτας, η κούραση τον ανάγκασε να πέσει λίγο να κοιμηθεί κι έτσι όπως ήταν ξάπλωσε σε ένα δάσος στην άκρη του δρόμου. Ένας λύκος, που τον είχε τραβήξει η μυρωδιά, ήρθε και πήρε το κρέας που ήταν δεμένο στο σακίδιο του οδοιπόρου, αρπάζοντας μαζί και το σακίδιο μέσα στο οποίο είχε βάλει την επιστολή. Όταν ξύπνησε και αντιλήφθηκε τι είχε γίνει, περιπλανήθηκε ψάχνοντας για πολλή ώρα, μάταια όμως. Έτσι αποφάσισε να μη συνεχίσει το ταξίδι του για να μην παρουσιαστεί στον τύραννο χωρίς το γράμμα, αλλά να το σκάσει και να εξαφανιστεί. (Πλούταρχος, Δίων, 26, 7-10)

Αν μια πληροφορία φτάνει στον επιθυμητό προορισμό της, ο παραλήπτης μπορεί να μην την πιστέψει, για παράδειγμα επειδή δεν εμπιστεύεται την πηγή. Ανάμεσα στους πληροφοριοδότες που μνημονεύσαμε παραπάνω, ορισμένοι είναι ευθύς εξαρχής περισσότερο αξιόπιστοι από άλλους : πρόκειται για τους επίσημους αγγελιοφόρους, τα δύο ιερά πλοία, καθώς και ιδιώτες, αν είναι γνωστοί και άξιοι εμπιστοσύνης. Αντίθετα υπάρχει τάση δυσπιστίας απέναντι στους εμπόρους και σε εντελώς ανώνυμες πηγές. Οι πρώτοι θεωρούνται ότι αλλοιώνουν τα γεγονότα επειδή η (ψευδής) αναγγελία μιας καταστροφής έχει πιθανότητες να επηρεάσει την τιμή των προϊόντων που πουλάνε. Όσο για τους δεύτερους- τους ανώνυμους-, τους εμπιστεύονται λιγότερο στο μέτρο που μεταφέρουν κάποια κακή είδηση, την οποία αρνούνται να πιστέψουν.

Τέλος, μπορεί η πληροφορία να είναι ανακριβής εξαιτίας ενός φέματος που λέει ηθελημένα ο πληροφοριοδότης. Η διαβίβαση ψευδών μηνυμάτων σε καιρό πολέμου, με σκοπό την παραπληροφόρηση, θεωρείται νόμιμη αν έχει ως σκοπό την εξαπάτηση του εχθρού. Επίσης ένα μήνυμα μπορεί να υποστεί πολλές αλλοιώσεις : έτσι ο Λεοκράτης, Αθηναίος πολίτης, τρομοκρατείται έπειτα από την ήττα στη Χαιρώνεια. Συγκεντρώνει όλη του την περιουσία και φεύγει μαζί με την ερωμένη του, νύχτα, με ένα πλοίο που τον οδηγεί στη Ρόδο. Μόλις φτάνει εκεί, διηγείται πως έχει καταληφθεί η Αθήνα, πως ο Πειραιάς πολιορκείται, και πως ο ίδιος είναι ο μόνος που κατάφερε να γλιτώσει. Είναι δύσκολο να εξιχνιάσουμε εδώ τους λόγους που ωθούν το πρόσωπο αυτό : συνήθως είναι βέβαια μόνο το προσωπικό συμφέρον ή η επιθυμία για συκοφαντία που ωθεί ένα άτομο να διασπείρει ψευδείς ειδήσεις. Σύμφωνα με το Λυσία οι σιτέμποροι σκαρφίζονται καταστροφές μια και αυτό τους επιτρέπει να αυξάνουν την τιμή των προϊόντων τους.

Είναι πιο δύσκολο να πληροφορηθεί κανείς όταν η είδηση δε δίνεται αυθόρμητα από κάποιον τρίτο, είτε ιδιώτη είτε δημόσιο οργανισμό. Πράγματι, όταν λείπουν επιτόπου πληροφοριοδότες ή μόνιμοι πρέσβεις, είναι κάποιες

φορές αδύνατον να διαβιβαστεί η επιθυμητή πληροφορία. Αυτό το κενό στη μετάδοση της ειδήσης ορισμένες φορές γίνεται αισθητό με σκληρό τρόπο : έτσι κατά την περίοδο της αξιοθρήνητης εκστρατείας στη Σικελία, οι Αθηναίοι ένιωθαν την ανάγκη να γνωρίζουν ακριβώς σε ποια μορφή υποστήριξη μπορούσαν να προσβλέπουν όταν θα έφταναν εκεί. Παρά τις προσπάθειές τους, τέτοια πληροφόρηση δεν έφτασε ποτέ στα αυτιά τους. Μόνο αφού ξεκίνησαν την εκστρατεία διαπίστωσαν οι ίδιοι πόσο μηδαμινή ήταν γι' αυτούς η τοπική βοήθεια. (Θουκυδίδης, ΣΤ, 7-8)

19.4. Πρέσβεις και διαπραγματεύσεις.

Όταν πρόκειται όχι να διαβιβαστεί απλά μια πληροφορία αλλά να γίνουν διαπραγματεύσεις με κάποιον τρίτο, στέλνονται πρέσβεις. Δεν έχουν μόνιμη θέση και τα καθήκοντά τους τελειώνουν μαζί με την αποστολή τους. Οι απεσταλμένοι είναι επιφορτισμένοι με πολλές υποθέσεις που αφορούν στην πολιτική ζωή : αίτηση ή συνομολόγηση εκχειριών, ειρηνευτικά σύμφωνα, σύναψη συμμαχιών, αποστολή δωρεών, τιμών, διαφόρων ευχαριστηρίων. Κάποιες φορές δεν έχουν παρά μια απλή ερώτηση να θέσουν : απεσταλμένοι από τη Βοιωτία πηγαίνουν για παράδειγμα στον Αγησίλαο, το βασιλιά της Σπάρτης, για να ρωτήσουν <<με ποιους όρους θα τελειώναν οι εχθροπραξίες>>. (Ξενοφών, Ελληνικά, Δ, 5, 6) Σε καιρό πολέμου συνοδεύονται από έναν κήρυκα, ο οποίος μόνο αυτός επωφελείται από το απαραβίαστο.

Η αποστολή που πρέπει να φέρουν σε αίσιο πέρας οι πρέσβεις είναι παροδική και εξειδικευμένη. Και γενικά μια υπόθεση δεν επιλύεται μόνο με μια πρεσβεία : χρειάζονται πολλές αποστολές για να πετύχουν ένα σκοπό. Ένα ψήφισμα του λαού καθορίζει τι πρέπει να κάνουν οι απεσταλμένοι, αφήνοντάς τους κάθε ελευθερία στα πλαίσια των οδηγιών που τους δίνονται. Ο Αισχίνης αναφέρει για παράδειγμα πως κατά τη διάρκεια μιας αποστολής του στο Φίλιππο της Μακεδονίας, το ψήφισμα του λαού έθετε ως ρήτρα ότι :

Άλλωστε οι πρέσβεις θα κάνουν ό,τι πιο συμφέρον μπορούν. (Αισχίνης, Περί της παραπρεσβείας, 104)

Ο ρήτορας δεν παραλείπει στη συγκεκριμένη περίπτωση να ασκήσει κριτική σ' αυτή την ασάφεια και τις παρανοήσεις που μπορεί να επιφέρει στη συνέχεια.

Οι πρέσβεις στέλνονται από το κράτος και επιλέγονται από την Εκκλησία του Δήμου. Δεν απαιτείται εκ των προτέρων κάποιο κριτήριο τάξης ή παρουσίας και μόνο η εξάσκηση της πορνείας, τα χρέη ή η αναγνωρισμένη έλλειψη ηθικότητας μπορούν να απαγορεύσουν σε έναν πολίτη να επιλεγεί ως απεσταλμένος. Ωστόσο στην πράξη όσοι επιλέγονται, τις περισσότερες φορές, είναι γνωστές πολιτικές προσωπικότητες και όσο το δυνατόν καλύτεροι ρήτορες. (Αισχίνης, Περί της παραπρεσβείας, 23) Έτσι το 427 οι Λεοντίνοι έστειλαν στην Αθήνα το Γοργία <<που ξεπερνούσε ολοφάνερα τους ανθρώπους του καιρού του στην ευγλωττία>>. (Διόδωτος ο Σικελιώτης, ΙΒ, 53, 2)

Ο αριθμός των απεσταλμένων ποικίλει ανάλογα με τις υποθέσεις και πιο συχνά είναι τρία, πέντε ή δέκα άτομα : μια αθηναϊκή επιγραφή αναφέρει μάλιστα μια εικοσαμελή αποστολή. Μόνο οι αποστολές των Σπαρτιατών φαίνεται να

έχουν μια σταθερή τριμελή εκπροσώπηση κι αυτός ο αριθμός είναι συχνότατος παντού από την εποχή του Ομήρου.

Αφού καθοριστεί η αποστολή τους σε γενικές γραμμές από το λαϊκό ψήφισμα, οι απεσταλμένοι είναι ελεύθεροι ως προς τα μέσα που θα τους επιτρέψουν να τη φέρουν σε πέρας. Τα κείμενα του Αισχίνη ή του Δημοσθένη που αφορούν στις αποστολές προς το Φίλιππο της Μακεδονίας αποτελούν πολύτιμες πηγές πληροφοριών. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού οι απεσταλμένοι μπορούν να εξετάσουν ελεύθερα ό,τι θα πουν, τη σειρά με την οποία θα μιλήσουν, τον τρόπο με τον οποίο θα παρατάξουν τα επιχειρήματά τους :

Συζητούσαμε τι έπρεπε να πούμε στο Φίλιππο. Ο Κίμων είχε εκφράσει τους φόβους του μήπως κατά τη συζήτηση ο Φίλιππος υπερισχύσει των δικών μας επιχειρημάτων. Ο Δημοσθένης μας καθησύχασε ότι διαθέτει ανεξάντλητα επιχειρήματα και ότι θα εκθέσει τόσο καλά τα νόμιμα δικαιώματά μας ως προς την Αμφίπολη και την ιστορία των αρχών του πολέμου που ο Φίλιππος θα βουλώσει εντελώς το στόμα του, σαν να το έχει ράψει με σχοίνα. (Αισχίνης, Περί της παραπρεσβείας, 21)

Μπορεί επίσης να γίνει συζήτηση και για το ψήφισμα, γι' αυτά που θεσπίζει, και σ' αυτό το σημείο ορισμένες φορές οι θέσεις των μεν και των δε παρουσιάζουν έντονες αποκλίσεις :

(...)εξετάσαμε τις οδηγίες που περιείχε το ψήφισμα (...)καθώς κανείς δεν έθιγε τα ουσιώδη ζητήματα κι έχαναν τον καιρό τους σε ασήμαντες λεπτομέρειες, τότε εγώ είπα λόγια που πρέπει να πω και σ' εσάς. (Αισχίνης, Περί της παραπρεσβείας, 101)

Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν ότι, κατά την κλασική εποχή τουλάχιστον, δεν υπάρχει επικεφαλής της αποστολής : ωστόσο είναι συχνό ο τάδε ή ο δείνα απεσταλμένος να έχει μια ιδιαίτερη αίγλη που τον καθιστά προνομιούχο συνομιλητή κατά τις διαπραγματεύσεις. Σε μια υστερότερη εποχή ορίζεται συστηματικά ένας αρχηγός της αποστολής.

Αργότερα επίσης οι απεσταλμένοι θα συνδεθούν στενά με το γράμμα του ψηφίσματος το οποίο θεσπίζει την αποστολή τους : θα παίρνουν συγχαρητήρια εφόσον τηρούν επακριβώς τους όρους του ψηφίσματος κατά την ομιλία τους. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έγινε συνήθεια να συντάσσονται επιστολές και οι πρέσβεις απλά τα τις επιδίδουν. Τότε λοιπόν εξαφανίζεται αυτό το ιδιαίτερο λειτουργήμα.

Μόλις φτάσουν στον προορισμό τους, οι απεσταλμένοι παρουσιάζονται στους επίσημους φορείς της πόλης ή του Κράτους : στη Βουλή και την Εκκλησία στην Αθήνα, στις Συνελεύσεις διαφόρων πόλεων, στους Εφόρους της Σπάρτης και κατευθείαν στους μονάρχες ή στους τυράννους στα μη δημοκρατικά κράτη. Όταν πρόκειται να κοινοποιήσουν ιδιαίτερα σημαντικά προβλήματα που απασχολούν το σύνολο των Ελλήνων, μπορούν να παρουσιαστούν στις γιορτές της Ολυμπίας όπου συγκεντρώνονται Έλληνες απ' όλες τις πόλεις. (Θουκυδίδης, Γ, 8, 1) Όπως καθορίζουν τη σειρά με την οποία θα μιλήσουν, τα επιχειρήματα που θα αναπτύξουν, επιλέγουν και τα ρούχα που θα φορέσουν. Ο Ηρόδοτος αφηγείται την ιστορία μιας πρεσβείας στη Σπάρτη που αποτελούνταν από Ίωνες και Αιολείς : ο εκπρόσωπος της Φώκαιας παίρνει το λόγο.

Για να προσελκύσει όσο περισσότερους Σπαρτιάτες μπορούσε, τη στιγμή που θα εκφωνούσε την ομιλία του, ντύθηκε με πορφυρά ρούχα. Όταν βρέθηκε

μπροστά τους, άρχισε ένα μεγάλο λόγο στον οποίο ζητούσε τη βοήθεια των Σπαρτιατών προς τους Έλληνες (...). (Ηρόδοτος, Α, 152)

Επιστρέφοντας στον τόπο τους, οι απεσταλμένοι πρέπει να λογοδοτήσουν προφορικά για την αποστολή τους, αρχικά ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου. Αν η πρώτη αναφορά είναι γενικά αρκετά σύντομη, η δεύτερη φαίνεται αντίθετα πως αναπτύσσει όλες τις λεπτομέρειες της αποστολής. Κάθε μέλος της παίρνει το λόγο με τη σειρά του :

Όταν ήρθε η στιγμή να λογοδοτήσουμε για την αποστολή μας ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου, ο Κτησιφών, που ήταν ο μεγαλύτερος απ' όλους μας, ανέβηκε στο βήμα και είπε, μεταξύ άλλων, και εκείνα που είχαμε συμφωνήσει με το Δημοσθένη να πούμε σχετικά με τη συνάντησή μας με το Φίλιππο, με την ομορφιά του και με τις εξαιρετικές του ικανότητες ως συμπότη. Μετά τον Κτησιφώντα μίλησε σύντομα ο Φιλοκράτης, κατόπιν ο Δέρκυλος και μετά ήρθε η σειρά μου. (Αισχίνης, Περί της παραπρεσβείας, 47)

Κί ο Αισχίνης μιλά με τη σειρά του ώρα πολλή. (Αυτ.,47)

Παρ' όλα αυτά, αν πιστέψουμε το Δημοσθένη έναντι του Αισχίνη, αυτή η δεύτερη αναφορά υπάρχει κίνδυνος να αλλοιώσει την αλήθεια. Ο ρήτορας αφηγείται τι συνέβη κατά την επιστροφή του από την αποστολή όπου είχε πάει μαζί με τον Αισχίνη. Ο τελευταίος δίνει αρχικά στη Βουλή μια αναφορά που φαίνεται αντικειμενική, όμως τα πράγματα αλλάζουν εντελώς μπροστά στη Συνέλευση του λαού.

Αλλά όταν ήρθε η μέρα της συνέλευσης της Εκκλησίας κι έπρεπε να μιλήσουμε ενώπιόν σας, αυτός εδώ ο Αισχίνης προχώρησε πρώτος απ' όλους μας στο βήμα. (...) Ο Αισχίνης λοιπόν απέφυγε εντελώς να δώσει μια αναφορά σχετικά με την πρεσβεία ή να μνημονεύσει όσα είχαν ειπωθεί στη Βουλή. (...) Εκφώνησε έναν τέτοιο λόγο, που παρουσίαζε τόσο μεγάλα πλεονεκτήματα, ώστε φεύγοντας σας σκλάβωσε όλους. (...) Αφού εύλογα εκτιμήθηκε πολύ για όσα είπε, θεωρήθηκε έξοχος ρήτορας και εξαιρετικός άνδρας, και κατέβηκε από το βήμα με πολλή μεγαλοπρέπεια. (Δημοσθένης, Περί της παραπρεσβείας, 19, 23)

Πάνω σ' αυτό το σημείο σηκώνεται ο Δημοσθένης, θέλει να μιλήσει, όμως εμποδίζεται από τον Αισχίνη και το Φιλοκράτη που τον σπρώχνουν και τον κοροϊδεύουν. Όσο για την Εκκλησία, αρνείται να ακούσει το Δημοσθένη.

Παρ' όλους αυτούς τους ελέγχους από τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου, οι πρεσβείες δε φέρουν σε πέρας πάντοτε το σκοπό τους : μπορεί τα μέλη τους να επιστρέψουν άπρακτα, μερικές φορές αφού έχουν μείνει για πολλούς μήνες σε μια χώρα. Η πιο ακραία περίπτωση είναι οπωσδήποτε εκείνη της αποστολής που πήγε στο Φίλιππο της Μακεδονίας μετά τη Φιλοκράτειο ειρήνη που υπογράφηκε το 346 ανάμεσα στο βασιλιά και τους Έλληνες. Η αποστολή αυτή- στην οποία συμμετείχε και ο Δημοσθένης- έπρεπε να πάρει τον όρκο του Μακεδόνα βασιλιά και να ρυθμίσει μαζί του την εφαρμογή της ειρήνευσης. Πηγαίνοντας οδικώς, τους χρειάστηκαν είκοσι τρεις μέρες για να φτάσουν στην Πέλλα- ένα ταξίδι που συνήθως διαρκεί λίγο χρόνο. Μόλις έφτασαν, περίμεναν το Φίλιππο είκοσι επτά μέρες και κατόπιν, όταν αυτός επέστρεψε, τον συνόδεψαν σε μια περιοδεία στη Θεσσαλία- αντί να του ζητήσουν να ορκιστεί. Συνολικά η πρεσβεία απουσίασε περισσότερο από δύο μήνες και επέστρεψε

χωρίς να έχει καταφέρει τίποτα. Οι αργοπορίες της συγκεκριμένης αποστολής παραμένουν ανεξήγητες, ενώ ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης, που συμμετείχαν σ' αυτήν, αποφεύγουν να πουν οτιδήποτε σχετικό.

Η συμμετοχή σε μια πρεσβεία μπορούσε να εγκυμονεί κινδύνους : στο μέτρο που οι απεσταλμένοι δεν απολάμβαναν ασυλία, μπορούσε να τους συμβεί κάθε λογής περιπέτεια, κυρίως σε καιρό πολέμου. Έτσι το 430-429 οι Αθηναίοι συνέλαβαν και θανάτωσαν έξι απεσταλμένους, από τους οποίους τρεις Σπαρτιάτες, που όδευαν προς την Περσία. (Θουκυδίδης, Β, 67) Το 396-395 ο Σπαρτιάτης διοικητής Φάραξ συνέλαβε και εκτέλεσε μια αθηναϊκή αποστολή καθώς πήγαινε προς την Περσία. (Ξενοφών, Ελληνικά, Β, 1) Οι αποστολές μπορεί και να παρέμεναν έγκλειστες, ορισμένες φορές για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Δε θα έπρεπε ωστόσο να υπερβάλλουμε ως προς τη σημασία αυτών των περιπετειών καθώς οι περισσότερες αποστολές διεξάγονταν ομαλά.

Κεφάλαιο 20. Η επικοινωνία με το μη ελληνικό κόσμο.

20.1. Επίσκεψεις σε χώρες, κίνητρα των ταξιδιών.

Οι Μυκηναίοι μετακινούνταν πολύ και μακριά, με κυρίαρχο κίνητρο αυτών των ταξιδιών το εμπόριο. Ολόγυρά στη Μεσόγειο έχουν βρεθεί μυκηναϊκά αγγεία που μαρτυρούν την παρουσία τους στην Κρήτη, τη Ρόδο, την Κω, τις ακτές της Μικράς Ασίας (Τροία, Μίλητος), την Κύπρο, την Αίγυπτο, τη Σικελία και τη Νότια Ιταλία. Άλλωστε είχαν ανάγκη από μέταλλα, χαλκό και κασσίτερο, για την κατασκευή του μπρούτζου. Όμως ο κασσίτερος δεν μπορεί να βρεθεί στη Μεσόγειο : τα μόνα διαθέσιμα κοιτάσματα βρίσκονται στην Πορτογαλία, καθώς και στη σημερινή Βρετανία και τη Μεγάλη Βρετανία. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε πως οι έμποροι κάλυψαν πολύ μεγάλες αποστάσεις για να προμηθευτούν το απαραίτητο γι' αυτούς μέταλλο. Ωστόσο οι Μυκηναίοι ποτέ δεν προσπάθησαν να εγκαθιδρύσουν μια αποικιακή αυτοκρατορία. Ποτέ δεν εγκαταστάθηκαν στα εδάφη που προσέγγιζαν για να τα καλλιεργήσουν.

Εντελώς διαφορετικά είναι τα κίνητρα της επόμενης εποχής. Κατά τον 8^ο αιώνα πράγματι αναπτύσσεται η συνήθεια της ίδρυσης αποικιών. Αυτός ο αποικισμός των Ελλήνων έχει ξεχωριστό χαρακτήρα μια και όσοι μεταναστεύουν κατ' αυτόν τον τρόπο φεύγουν για να ιδρύσουν μια καινούρια πόλη που θα αποκτήσει αυτονομία και θα είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη μητρόπολή της.

Το πρώτο κύμα αποικισμού, ανάμεσα στο 775 και το 680 περίπου, ξεκινάει κυρίως από την Εύβοια. Αφορά τη Χαλκιδική και τη Θράκη, τη Νότια Ιταλία και τη Σικελία, περιοχές που παρέχουν καλές γαίες : το φαινόμενο παίρνει τέτοιες διαστάσεις στη Νότια Ιταλία- με την ίδρυση, μεταξύ άλλων, των πόλεων Σύβαρης, Κρότων, Τάρας, Ρήγιον, Παρθενόπη (Νάπολη)- που έδωσε στην περιοχή το όνομα Μεγάλη Ελλάδα. Κατόπιν, μεταξύ 680 και 550 περίπου, έρχεται ένα δεύτερο κύμα αποικισμού που αγγίζει μεμιάς Έλληνες εντελώς διαφορετικής προέλευσης και εκτείνεται σε άλλα εδάφη : η Νότια Ιταλία και η Σικελία εξακολουθούν να συγκεντρώνουν τις προτιμήσεις, όμως εγκαθίστανται και στην Προποντίδα (θάλασσα του Μαρμαρά), στις ακτές της Μαύρης θάλασσας, στην Κριμαία. Έτσι η Μίλητος, σημαντική πόλη της Ιωνίας, ιδρύει κατά την αρχαϊκή εποχή ενενήντα αποικίες στις ακτές της Μαύρης θάλασσας. Οι Έλληνες αρχίζουν να εγκαθίστανται στην Αφρική ιδρύοντας την Κυρήνη στις ακτές της Λιβύης και τη Ναύκρατι στην Αίγυπτο. Προσεγγίζονται μακρινές χώρες όπως η Γαλατία, με την ίδρυση της Μασσαλίας από τους Φωκαείς.

Έτσι διευρύνεται το πεδίο στο οποίο εκτείνεται ο ελληνικός κόσμος. Εξυπακούεται ότι οι έμποροι ή οι ιδρυτές των αποικιών, μόλις προσεγγίσουν τα καινούρια εδάφη, μπορεί να είναι ταυτόχρονα και εξερευνητές.

Ο αποικισμός σταματά γύρω στα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Εκείνη την εποχή οι λόγοι που ωθούν στα ταξίδια διαφοροποιούνται σιγά-σιγά : οι άνθρωποι αρχίζουν να φεύγουν στο εξωτερικό για να εκπαιδευτούν ή για να συμπληρώσουν την προσωπική τους μόρφωση. Από τον 6^ο π.Χ. αιώνα γίνεται συνήθεια να αποδίδονται στα γνωστά πρόσωπα ταξίδια πραγματικά ή

φανταστικά : έτσι ο Σόλων φέρεται να πήγε στην αυλή του Κροίσου στη Λυδία, από αγάπη για τη γνώση κι <<από περιέργεια>>. (Ηρόδοτος, Α, 30) Ο Λυκούργος στην Κρήτη, ο Πυθαγόρας, ο Δημόκριτος, ο Θαλής στην Αίγυπτο. Παρόμοιες παραδόσεις χρησιμοποιήθηκαν συχνά για να συγκρίνουν την κάθε άλλη χώρα και την Ελλάδα ή για να υπογραμμίσουν τη σημασία ενός λαού πάνω στους Έλληνες. Με την ανάπτυξη των φιλοσοφικών σχολών, η παραμονή στο εξωτερικό γίνεται θεμελιώδες στοιχείο για τη μόρφωση του σοφού : οι φιλοσοφικές σέκτες, με έντονες επιρροές από την Ανατολή, συμβάλουν στην ανάπτυξη του ταξιδιού προς την Ασία. Τον 4^ο αιώνα η μετακίνηση εκτός Ελλάδας αποτελεί κοινό τόπο στις βιογραφίες.

Δεν είναι μόνο οι σοφοί που ταξιδεύουν μακριά : ορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες τείνουν να ταξιδεύουν πιο συχνά από άλλες. Από πολύ νωρίς οι γιατροί αρχίζουν να ασκούν το επάγγελμά τους σε μακρινές περιοχές, μέχρι και στην αυλή του βασιλιά των Περσών. Για τον 6^ο αιώνα έχουμε την αφήγηση των περιπετειών του γιατρού από τον Κρότωνα, του Δημοκλήδη που γιάτρευσε το Δαρείο. Ο Πέρσης βασιλιάς υπέφερε από έναν πόνο στο πόδι που κανείς δεν μπορούσε να θεραπεύσει, ενώ η γυναίκα του Ατοσσα υπέφερε από ένα απόστημα στο στήθος. Τα ταλέντα του Δημοκλήδη εκτιμήθηκαν τόσο πολύ στην Αυλή του βασιλιά που δυσκολεύτηκε πολύ να επιστρέψει στη χώρα του. (Ηρόδοτος, Γ, 129-132) Από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα οι σοφιστές διατρέχουν τον κόσμο για να ασκήσουν το επάγγελμά τους. Οι καλλιτέχνες εγκαταλείπουν κάποιες φορές την πατρίδα τους για να εγκατασταθούν κοντά σε ισχυρούς αφέντες. Και οι πρέσβεις επίσης μπορούσαν να πηγαίνουν σε μακρινές αποστολές.

Εμπόριο, αποικισμός, εξερεύνηση, ταξίδια για σπουδές, επαγγελματικές μετακινήσεις, αυτά είναι κυρίως τα κίνητρα της παραμονής σε μακρινούς τόπους. Ορισμένοι πρόδρομοι εγκαινιάζουν από τον 6^ο αιώνα το ταξίδι με σκοπό να δουν την ξένη χώρα, με άλλα λόγια το τουριστικό ταξίδι. Αυτό ήταν κυρίως ίδιον των Ιώνων : οι πρώτοι μεγάλοι ταξιδευτές που γνωρίζουμε είναι ο Εκαταίος και ο Ηρόδοτος. Και οι δύο έγραψαν γι' αυτά που είδαν και επισκέφθηκαν. Έτσι τον 5^ο αι. ο Ηρόδοτος διέσχισε το γνωστό για την εποχή του κόσμο για να περισυλλέξει κάθε λογής πληροφορίες γύρω από τους ξένους λαούς, με μια σπάνια για τον καιρό του περιέργεια. Χάρη σ' αυτόν, χώρες που παρέμεναν άγνωστες, όπως η Αίγυπτος- περιοχή που μέχρι τότε ήταν πολύ λίγο ανοιχτή στους ταξιδιώτες-, επωφελήθηκε από μια μεγάλη δημοτικότητα.

Το έργο του Ηρόδοτου είναι ενδεικτικό για ό,τι μπορεί να συναρπάσει τον Έλληνα τουρίστα κατά την κλασική εποχή. Αντίθετα με τις συνήθειες της εποχής μας, ο ταξιδιώτης δε φαίνεται να ενδιαφέρεται ούτε για τις ομορφιές της φύσης ούτε για τα έργα τέχνης. Πράγματι, ο Ηρόδοτος, που βλέπει πολλά τοπία, δεν τα περιγράφει ποτέ. Αν κάποια στιγμή σταματά σε ένα μνημείο ή σε ένα πολύτιμο αντικείμενο, δεν το κάνει για να διατυπώσει μια κρίση αισθητικής τάξης αλλά για να εκτιμήσει το μέγεθός του ή την εμπορική του αξία ή για να διηγηθεί την ιστορία του. Δε μιλάει, για παράδειγμα, για τις πυραμίδες της Αιγύπτου παρά μόνο για να δείξει τον πρωτοφανή μόχθο που χρειάστηκε για την κατασκευή τους. Περιγράφει αυτό ή εκείνο το έργο τέχνης για να έχει ο αναγνώστης ή ο ακροατής μια ιδέα για την τιμή του ή για την πολυτέλεια των υλικών που το συνθέτουν. Αυτό το ενδιαφέρον είναι εντελώς χαρακτηριστικό της εποχής του. Αυτό που, αντίθετα, συναρπάζει τον Ηρόδοτο είναι η ανθρωπολογική πραγματικότητα των χωρών που επισκέπτεται, ο τρόπος ζωής των κατοίκων, οι ιδιαιτερότητές τους, οι πολιτικές τους δομές, η ιστορία τους. Κι

απ' την άλλη πλευρά ενδιαφέρεται και για ότι το αξιοπρόσεκτο ή το ασυνήθιστο. Σ' αυτό το σημείο η νοοτροπία του μοντέρνου τουρίστα δεν είναι ριζικά διαφορετική.

Η ελληνιστική εποχή σηματοδοτεί μια στροφή στην ελληνική αντίληψη για το ταξίδι, απ' τη μια μεριά με τη διεύρυνση των ήδη γνωστών οριζόντων κι απ' την άλλη με την ανάπτυξη αυτού που μόλις άρχισε να διαγράφεται την προηγούμενη εποχή, του ατομικού τουρισμού.

Είναι όντως πολύ λίγο να πούμε πως ο ορίζοντας διευρύνεται αφού η επιφάνεια του κατοικημένου, ήδη γνωστού, κόσμου διπλασιάζεται εκείνη την εποχή. Αρχικά δύο μεγάλοι πρωτοπόροι, ο Μέγας Αλέξανδρος και, πολύ λιγότερο γνωστός, ο Πυθέας ο Αιγινήτης, ένας θαλασσοπόρος από τη Μασσαλία. Ο πρώτος με τις κατακτήσεις του έκανε γνωστά το Ιράν και την Ινδία που μέχρι τότε ήταν ανεξερεύνητες περιοχές. Στις εκστρατείες του έπαιρνε μαζί του φιλοσόφους, λογίους, μηχανικούς, οι οποίοι συγκέντρωναν πληροφορίες εκ των προτέρων σχετικά με τις χώρες που διέσχιζαν και κατόπιν μετάδιδαν τα στοιχεία αυτά. Σχεδίαζε μάλιστα- όπως έκανε αργότερα ο Σέλευκος- να εξερευνήσει τις ακτές της Κασπίας Θάλασσας και να ανακαλύψει στα νότια της Αφρικής τις αιτίες της ανόδου της στάθμης του Νείλου.

Όσο για τον Πυθέα, ανέλαβε γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μια εκστρατεία που επέτρεψε στους Έλληνες να γνωρίσουν καλύτερα τη Δύση μέχρι τις ακτές της Βόρειας Θάλασσας. Έγραψε ένα βιβλίο που προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον στον καιρό του, που όμως δυστυχώς δε σώζεται.

Καθώς διευρύνεται το πεδίο των εξερευνήσεων, αναπτύσσεται ο ατομικός τουρισμός. Αυτό που διαφέρει από τις προηγούμενες εποχές είναι ταυτόχρονα η συχνότητα και η ποικιλία των ταξιδιών. Πολλοί είναι αυτοί που αποπλέουν για μακρινούς προορισμούς και για συχνά μακρόχρονη παραμονή.

Οι μεγάλες πόλεις του ελληνιστικού κόσμου, η Ρόδος, η Έφεσος, το Βυζάντιο, ο Τάρας, οι Συρακούσες, προσελκύουν ένα όλο και πιο σημαντικό κοινό που έρχεται να επισκεφθεί τα θαυμαστά μέρη. Ενδεικτική ως προς αυτό το σημείο είναι η προσφυγή στους οδηγούς, ανθρώπους και βιβλία. Εκεί που βρίσκονται τα πιο γνωστά μνημεία ή ιερά οργανώνονται επισκέψεις με την καθοδήγηση ενός οδηγού (ερμηνευτή). Η ταξιδιωτική λογοτεχνία, απόγονη του Εκαταίου και του Ηρόδοτου, αναπτύσσεται όλο και πιο πολύ.

20.2. Τα πρώτα κατευθυντήρια στοιχεία.

Τι συμβαίνει λοιπόν με τους πρώτους χάρτες, τα πρώτα γεωγραφικά όργανα; Όλες οι εφευρέσεις στον τομέα αυτό ανήκουν στους Ίωνες, στους Έλληνες της Μικράς Ασίας. Ούτε η ηπειρωτική Ελλάδα ούτε η Αθήνα- στην οποία αποδίδονται τόσο πολλές εφευρέσεις- συμμετείχαν στην εφαρμογή των γεωγραφικών γνώσεων.

Υπήρχαν δύο ειδών γεωγραφικά όργανα: πρώτα οι χάρτες, των οποίων η επινόηση ανάγεται στον 6^ο αιώνα π.Χ., έπειτα οι διηγήσεις των ταξιδιών των θαλασσοπόρων (περίπλους). Σύμφωνα με την παράδοση, ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος <<τόλμησε να σχεδιάσει τον πρώτο χάρτη>>. Επρόκειτο για ένα φιλόσοφο κι έτσι ο χάρτης του συνδεόταν με την προσωπική του θεώρηση για τον κόσμο. Οι γνώσεις μας σχετικά μ' αυτό το έργο είναι απλές εικασίες.

Υποθέτουμε ότι όλη η Γη παριστανόταν σαν ένας δίσκος : η οικουμένη περιβαλλόταν από θάλασσα, κάτι που αντιστοιχεί στις μυθολογικές εικόνες που υπήρχαν στον Όμηρο, ενός ωκεανού κυκλικού γύρω από τον ήδη γνωστό κόσμο. Ο χάρτης είχε σχεδιαστεί με τρόπο συμμετρικό : η Ευρώπη κατείχε την υψηλότερη θέση και η Ασία τη χαμηλότερη. Οι δυο μεγάλοι γνωστοί την εποχή εκείνη ποταμοί, ο Ίστρος (Δούναβης) και ο Νείλος, είχαν σχεδιαστεί συμμετρικά, ο ένας στο βορρά και ο άλλος στο νότο. Όσο για τη Μεσόγειο, ήταν μάλλον σχεδιασμένη σαν μια κλειστή λεκάνη. Φαντάζεται κανείς πως πρέπει να ήταν δύσκολη η μετακίνηση με τη βοήθεια ενός τέτοιου χάρτη. Ήταν λοιπόν, περισσότερο από χρηστικό όργανο, ένα γεωμετρικό πρότυπο. Αυτός ο χάρτης ωστόσο, που αντικαθιστούσε τον αόριστο και μυθικό χώρο του Ομήρου με ένα <<καθορισμένο, μετρητό, δομημένο>> χώρο, ήταν μια βαρυσήμαντη καινοτομία. Αντί για τις μυθικές αναπαραστάσεις μπορούσε στο εξής να απεικονίζεται ο γνωστός κόσμος <<χάρη σε ένα σχηματικό πρότυπο σε μικρογραφία>>. (Ch. Jacob, s. 36)

Έπειτα απ' αυτή την πρώτη προσπάθεια φτιάχτηκαν και άλλοι χάρτες από τον Εκαταίο, το Δημόκριτο, τον Εύδοξο : ήταν βελτιωμένες και επαυξημένες εκδοχές του σχεδίου του Αναξίμανδρου, παραστάσεις που συνολικά συνηθίζεται να ονομάζονται <<ιωνικοί χάρτες>>. Ένα απόσπασμα του Εφόρου, από τον 4^ο αιώνα, περιέχει ένα σχέδιο του κόσμου καθώς προκύπτει από έναν ιωνικό χάρτη και μας επιτρέπει να εξηγήσουμε τι ήταν αυτός. Στο εσωτερικό του δίσκου της Γης η οικουμένη παρουσιάζεται σαν ένα ορθογώνιο και στις τέσσερις πλευρές του οι Σκύθες στο βορρά, οι Κέλτες στη δύση, οι Ινδοί στην ανατολή και οι Αιθίοπες στο νότο. Οι λεπτομέρειες του χάρτη είχαν ως πλαίσιο όχι ένα ακριβές διάγραμμα, αλλά σχέδια διαδρομών με ενδείξεις μόνο για τις κατευθύνσεις.

Οι χάρτες διαδόθηκαν από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Γύρω στο 500 π.Χ. ο Αρισταγόρας, τύραννος της Μιλήτου, επισκέπτεται τον Κλεομένη στη Σπάρτη για να τον πείσει να αναλάβει μια εκστρατεία κατά της Περσίας. Φτάνει <<φέρνοντας μια χάλκινη πινακίδα όπου ήταν χαραγμένα τα περιγράμματα όλης της γης, όλης της θάλασσας και όλων των ποταμών>>, (Ηρόδοτος, Ε, 49) με άλλα λόγια ένα χάρτη. Και, όπως καταλαβαίνουμε, δείχνει πάνω σ' αυτό το χάρτη, καθώς μιλάει, που βρίσκεται ο ένας ή ο άλλος λαός : αυτό αποδεικνύει ότι ήδη την εποχή εκείνη η χαρτογραφική επιστήμη έχει υπερβεί τα καθαρά αφηρημένα πλαίσια για να εκτελέσει και πρακτικές λειτουργίες στην υπηρεσία του κοινού ταξιδιώτη. Και όντως η χρήση των γεωγραφικών χαρτών φαίνεται διαδεδομένη κατά την κλασική περίοδο. (Αριστοφάνης, Νεφέλαι, 206, Αριστοτέλης, Μετεωρολογία, Α, 350)

Με την επιτυχία που συναντούν οι χάρτες αρχίζουν και οι κριτικές, όπως δείχνει αυτό το κείμενο του Ηρόδοτου που χλευάζει τις αναπαραστάσεις του κόσμου που κυκλοφορούν την εποχή του :

Με πίνουν τα γέλια όταν βλέπω ότι πολλοί έχουν ήδη σχεδιάσει εικόνες του συνόλου της γης, χωρίς κανείς τους να έχει δώσει μια λογική εξήγηση για τη μορφή του κόσμου. Αναπαριστούν τον Ωκεανό να τυλίγει με τα νερά του τη γη, η οποία λένε πως είναι στρογγυλή σαν να' χε γίνει με το διαβήτη, και φαντάζονται την Ασία ίση με την Ευρώπη. (Ηρόδοτος, Δ, 36)

Την εποχή του Αλέξανδρου, παρ' όλες τις προόδους που σημειώθηκαν στη χαρτογραφία, χρησιμοποιούσαν ακόμα αυτές τις αρχαίες αναπαραστάσεις : ο

στρατηλάτης φανταζόταν πως ο Ινδός ήταν το ανώτερο τμήμα του Νείλου επειδή έτσι ανέφεραν αυτές οι αναπαραστάσεις.

Μέσα στην επιτυχία που συναντούν οι ιωνικοί χάρτες παρεμβάλλεται μια θεμελιώδης ανακάλυψη, το ότι η Γη είναι στρογγυλή. Έχουμε ήδη ορισμένες μαρτυρίες στον Πλάτωνα, όμως ο Αριστοτέλης είναι εκείνος που αναπτύσσει μια πραγματική επιχειρηματολογία σχετικά μ' αυτό το θέμα. Ωστόσο την επόμενη περίοδο, τον 3^ο αιώνα, ο Ερατοσθένης θα εφαρμόσει αυτό το πόρισμα στη σύνταξη των χαρτών.

20.3. Οι σχέσεις με τους ξένους.

Στον Όμηρο οι μη Έλληνες δεν περιγράφονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Ή είναι σαν τους Έλληνες ή ανήκουν σε ένα φανταστικό κόσμο. Η ομηρική εικόνα, με τους ανθρώπους απ' τη μια και τα φανταστικά όντα απ' την άλλη, παραμένει για κάποιο διάστημα η εικόνα του άλλου, του ξένου, δεν μπορεί να αλλάξει στην Ελλάδα παρά μόνο με διηγήσεις ανθρώπινες από ταξιδιώτες που θα περιγράφουν άλλους λαούς, τον καθένα με τις ιδιαιτερότητές του. Η αλλαγή δεν ξεκινά από την Ελλάδα αλλά από την Ιωνία, με σοφούς όπως ο Εκαταίος ο Μιλήσιος, που έγραψε μια περίοδο γης, ένα γύρο του κόσμου- έργο από το οποίο δυστυχώς δε μας έχει διασωθεί τίποτα. Η πρώτη εκτεταμένη μαρτυρία που διαθέτουμε είναι η ιστορία του Ηρόδοτου, Ίωνα της Αλικαρνασσού που υπήρξε γεωγράφος, εθνογράφος και ιστορικός.

Πρέπει να γίνει κατανοητή η διαφορά με τους προηγούμενους : μετά τον Όμηρο και πριν τον Ηρόδοτο υπάρχουν κάποιοι ξένοι στη λογοτεχνία. Όμως απ' τη μια είναι πολύ σπάνιοι : οι Αιγύπτιοι στις Ικέτιδες του Αισχύλου είναι για παράδειγμα οι πρώτοι μη Έλληνες που παρουσιάζονται στη σκηνή. Απ' την άλλη πλευρά η περιγραφή τους υπακούει σε παραδοσιακές και παλιές αντιλήψεις : η Αίγυπτος για αυτό το συγγραφέα είναι μια χώρα στην άκρη του κόσμου, συνδεδεμένη με τη μυθική Αιθιοπία. Όμως τα πρόσωπα, όταν φτάνουν στην Ελλάδα, έχουν όλα τα χαρακτηριστικά του Ανατολίτη, την πολυτέλεια της εμφάνισης, την υπέρμετρη αλαζονεία και σιγουριά. (Αισχύλος, Ικέτιδες, 234-237, 903)

Εντελώς διαφορετικοί είναι οι Αιγύπτιοι του Ηροδότου, στους οποίους αφιερώνει ένα ολόκληρο βιβλίο, το δεύτερο του έργου του : όπως κάνει για πολλούς άλλους λαούς, ο ιστορικός περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες τα έθιμά τους, τη θρησκεία τους, τα κυριότερα χαρακτηριστικά τους. Αφιερώνει πολλά κεφάλαια στις μούμιες, στην κατασκευή και τη συντήρησή τους. Ενδιαφέρεται για τη γεωγραφία αυτής της χώρας, κυρίως για ένα φαινόμενο που κέντριζε πολύ την περιέργεια των συγχρόνων του, την άνοδο της στάθμης του Νείλου, και προσπαθεί να δώσει μια εξήγηση. Τις περισσότερες πληροφορίες του τις περισυνέλεξε επιτόπου, - έμεινε πολλούς μήνες στην Αίγυπτο-, με μια πραγματική έρευνα, κοιτάζοντας, ρωτώντας τους ανθρώπους, συμβουλευόμενος κάποιες φορές τα αρχεία. Έχουμε εδώ λοιπόν τις αρχές της εθνογραφίας. Και ο συγγραφέας, που πέρασε από πολλές πόλεις και χώρες, την Κυρήνη, την Αίγυπτο, την Τύρο στη Φοινίκη, τη Βαβυλώνα, τον Εύξεινο Πόντο, επιμένει να παρουσιάζει τα ιδιαίτερα σε κάθε λαό στον οποίο αναφέρεται χαρακτηριστικά : δεν παρουσιάζει μια καρικατούρα του μη Έλληνα αλλά τους άλλους με τη διαφορετικότητά τους.

Φυσικά δεν πρόκειται για την επίτευξη της απόλυτης αντικειμενικότητας. Για να παρουσιάσει στους συγχρόνους του τους ξένους, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί ένα πρίσμα για την ανάλυσή του, κι αυτό το πρίσμα είναι ελληνικό. Κοιτάζει τον άλλο με το μάτι των συμπατριωτών του, ενώ μεταχειρίζεται συχνά την αναλογία ή την αντιστροφή σε σχέση με τα τοπικά έθιμα. Σε ουσιώδεις τομείς, στη θρησκεία, το γάμο, τη διατροφή, λέει ότι οι άλλοι κάνουν <<όπως>> ή δεν κάνουν <<όπως>> οι Έλληνες, κάτι που καταλήγει να ορίζει ένα δίκτυο αποκλίσεων σε σχέση με μια ελληνική νόρμα. Για να περιγράψει τη θρησκεία των Περσών, για παράδειγμα, λέει ότι τιμούν <<μόνο>> ορισμένους θεούς- με άλλα λόγια, ότι δεν έχουν τον πλούτο που διαθέτει το ελληνικό πάνθεο. Ο ιστορικός δείχνει το ξένο στοιχείο υπογραμμίζοντας πως ορισμένες συνήθειες είναι απόλυτα αντίθετες με τις ελληνικές : ο νομαδισμός των Σκυθών, λόγου χάρη, είναι κάτι εντελώς παράλογο για τους Έλληνες την εποχή του Ηροδότου οι οποίοι ζουν εγκατεστημένοι σε έναν τόπο. Όσο για τους Αιγυπτίους κάνουν τα πάντα αντίθετα από τους υπόλοιπους ανθρώπους. (Ηρόδοτος, Β, 35)

Όμως ταυτόχρονα σ' αυτά τα κείμενα υπάρχει μια κατανόηση του άλλου που είναι σ' αλήθεια πρωτόφαντη. Όντως το έργο του Ηρόδοτου δεν επικεντρώνεται εξ ολοκλήρου στην Ελλάδα : ο συγγραφέας παρουσιάζει συχνά τα πιο παράξενα στα μάτια των συγχρόνων του έθιμα με μεγάλη αντικειμενικότητα. Προσπαθεί επίσης να δείξει πως τα έθιμα μπορούν να διαδοθούν από τον ένα λαό στον άλλο : οι ίδιοι οι Έλληνες δανείστηκαν στοιχεία από τους ξένους, μεταξύ άλλων από τους Αιγυπτίους. Ακόμη καλύτερα, περιγράφοντας λεπτομερειακά τόσο διαφορετικά ήθη, επιχειρεί να δείξει στους συγχρόνους του πως πράγματι όλοι οι λαοί δεν έχουν μόνο τάση να πιστεύουν πως τα δικά τους έθιμα είναι άριστα, αλλά κάποιες φορές και να θεωρούν πως είναι οι καλύτεροι, το κέντρο του κόσμου. Να ένα καλό παράδειγμα <<περσοκεντρισμού>> :

(Οι Πέρσες) εκτιμούν απ' όλους τους λαούς, μετά τον εαυτό τους φυσικά, εκείνους που κατοικούν πολύ κοντά στη χώρα τους, κατά δεύτερο λόγο όσους κατοικούν λίγο πιο μακριά τους, και κατόπιν η εκτίμησή τους είναι αντιστρόφως ανάλογη με την απόσταση. Όσους κατοικούν πολύ μακριά από τη χώρα τους δεν τους έχουν σε καμιά μεγάλη υπόληψη κι αυτό επειδή θεωρούν ότι οι ίδιοι είναι κατά πολύ καλύτεροι σε όλα (...) κι ότι οι πιο απομακρυσμένοι απ' αυτούς είναι οι χειρότεροι. (Ηρόδοτος, Α, 134)

Δε δείχνει έτσι στους αναγνώστες του- για τους οποίους ο ομφαλός της γης είναι οι Δελφοί- την έλλειψη κατανόησής τους απέναντι στους άλλους, την ανάγκη να δώσουν σχετική αξία στα ήθη και τα έθιμα και να αλλάξουν τον τρόπο με τον οποίο κρίνουν τους ξένους;

Ο Ηρόδοτος δεν είναι ο μόνος που παρουσιάζει έτσι τους άλλους στους Έλληνες. Ο σύγχρονός του Ιπποκράτης, ο γιατρός από την Κω, αναλύει περισσότερο συστηματικά τις αιτίες που μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορές ανάμεσα στους λαούς. Στην πραγματεία του Περί αέρων, υδάτων, τόπων συνδέει τη σωματική κράση και το χαρακτήρα του πληθυσμού με το κλίμα της χώρας όπου κατοικούν, με τα νερά της, το έδαφός της, τις αλλαγές των εποχών : βρίσκουμε εδώ μια σειρά από αιτίες που αναφέρει ορισμένες φορές ο Ηρόδοτος, όμως χωρίς να τις ανάγει σε ερμηνευτικό σύστημα.

Άλλοι παράγοντες μπόρεσαν να επηρεάσουν την εικόνα που έχουν οι Έλληνες για τους ξένους. Οι Μηδικοί πόλεμοι απ' τη μια, η μαζική άφιξη <<βαρβάρων>> δούλων απ' την άλλη.

Οι Μηδικοί πόλεμοι θεωρήθηκαν ως επίθεση όλου του <<βάρβαρου>> κόσμου κατά της Ελλάδας. Και η νίκη των Ελλήνων, μετά το Μαραθώνα και τη Σαλαμίνα, ως νίκη όλων των μικρών πόλεων κατά των πανίσχυρων στρατευμάτων. Έτσι κάθε ξένος βρέθηκε να ταυτίζεται με τον εχθρό, τον κατακτητή, να του αποδίδονται διάφορα χαρακτηριστικά όπως η ροπή προς την πολυτέλεια, η υποταγή σε ένα αυταρχικό πολιτικό καθεστώς, τη μοναρχία, που στηριζόταν στην εξουσία του ενός- κι αυτό το πολίτευμα οι μικρές ελληνικές πόλεις το είχαν νικήσει.

Αυτό που προκαλεί έκπληξη είναι ότι ακόμη και στον Ηρόδοτο, ανεκτικό συγγραφέα, αυτή η τάση είναι εμφανής. Ο ιστορικός αφηγείται τους Μηδικούς πολέμους στα τέσσερα τελευταία βιβλία του. Και ενώ έχει παρουσιάσει, όπως είδαμε, τους ξένους με ένα όχι πολύ συνηθισμένο για την εποχή του βλέμμα, αυτοί από το έκτο βιβλίο, δηλαδή από την αφήγηση των πολέμων που τους έφεραν σε αντιπαράθεση με τους Έλληνες, γίνονται εχθροί. Ενδεικτικές γι' αυτό είναι οι χρήσεις της λέξης βάρβαρος. Ο όρος αυτός πριν τον Ηρόδοτο, αλλά και στις περισσότερες περιπτώσεις που παρουσιάζεται στο έργο του, δεν έχει υποτιμητική σημασία : πάρα πολύ συχνά δεν είναι παρά μια απλή εθνογραφική ή γεωγραφική ένδειξη. Ετυμολογικά δηλώνει αυτόν που λέει <<βαρ-βαρ>>, με άλλα λόγια αυτόν που οι Έλληνες δεν τον καταλαβαίνουν. Ωστόσο μετά τους Μηδικούς πολέμους η λέξη αρχίζει να αποκτά μειωτική απόχρωση : η διαφορά ως προς τη γλώσσα (λόγος) μετατρέπεται σε μια διαφορά ως προς τη λογική ικανότητα (η άλλη σημασία της λέξης λόγος). Έτσι ο βάρβαρος γίνεται διανοητικά κατώτερος από τους Έλληνες. Επιπλέον ζει σε ένα αυταρχικό καθεστώς. Απ' αυτό μέχρι να σκεφτεί κανείς πως ο βάρβαρος έχει μια φυσική ροπή προς την υποταγή, δεν είναι μεγάλη η απόσταση.

Κι αυτή η απόσταση γεφυρώνεται πολύ εύκολα στο μέτρο που φτάνουν κατά εκατοντάδες οι ξένοι δούλοι. Στην Αθήνα ορισμένοι λαοί, όπως οι Σκύθες, βρίσκονται μόνο ως δούλοι κι είναι μεγάλη προσβολή να αποδίδεται σε κάποιον άδικα αυτή η εθνικότητα. Ο Αισχίνης, λόγου χάρη, κατηγορεί το χειρότερο εχθρό του, το Δημοσθένη, ότι έχει μια γιαγιά που κρατάει από τους Σκύθες.

Δεν είναι δυνατόν να δώσουμε μια πλήρη εικόνα σχετικά με την αναπαράσταση του ξένου στην ελληνική λογοτεχνία του 5^{ου} και του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Θα αρκεστούμε μόνο σε ορισμένες παρατηρήσεις : σε πολλά γραπτά της εποχής, ορισμένες φορές και στον ίδιο συγγραφέα, βρίσκουμε και τις δυο τάσεις που έχουμε αναφέρει. Μια τάση ξενοφοβίας που τροφοδότησαν οι Μηδικοί πόλεμοι και ένα πνεύμα ανοιχτό στους άλλους, που ξεκίνησε από τους Ίωνες, τον Εκαταίο, τον Ηρόδοτο, τον Ιπποκράτη και που συνεχίστηκε με τους σοφιστές- κι ίσως δεν είναι τυχαίο που κανένας απ' αυτούς τους πρωτοπόρους δεν είναι Αθηναίος. Παρ' όλα αυτά, στη γενική εικόνα του ξένου που επικρατεί τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα μπορούμε να διακρίνουμε όλο και περισσότερο την ταυτόχρονη εμφάνιση μιας αποδοχής ακόμη και των πιο παράξενων συνηθειών και μιας άρνησης των αξιών που δεν είναι ελληνικές : είναι ιδιαίτερα η περίπτωση των πολιτικών πεποιθήσεων αφού οι Έλληνες παραμένουν, τουλάχιστον μέχρι τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, βαθιά προσκολλημένοι στο ιδανικό τους το οποίο εκφράζεται ουσιαστικά με τη ζωή στην πόλη, το δημοκρατικό πολίτευμα, την αγάπη για την ελευθερία.

Αν ο <<βάρβαρος>> διαφέρει από τον Έλληνα, αυτό δεν αποκλείει σε ορισμένους συγγραφείς- κυρίως στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα- την ιδέα μιας ενότητας της ανθρωπότητας. Αυτό είναι πολύ ξεκάθαρο στον Ηρόδοτο. Κατά τον Αντιφώντα επίσης <<είμαστε όλοι όμοιοι από τη φύση και οι Έλληνες και οι

βάρβαροι>>, <<πράγματι, όλοι αναπνέουμε με το στόμα και με τα αυτιά>>. (Αντιφών, απόσπασμα 44 Β) Ο Θουκυδίδης βασίζει την ιστορική του έρευνα στο γεγονός ότι υπάρχει μια ανθρώπινη φύση, παντού η ίδια. (Θουκυδίδης, Γ, 82, 2) Και παρόμοια τα κείμενα του ιπποκράτειου έργου στηρίζονται στην ιδέα μιας φύσης που ποικίλει οπωσδήποτε ανάλογα με το κλίμα και το περιβάλλον, όμως είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους.

Περιγράψαμε παραπάνω τη στάση των <<διανοούμενων>>, η οποία μπορεί βέβαια είτε να ασκεί κάποια επιρροή σε ό,τι σκέφτεται ο μέσος Έλληνας είτε αντανακλά τις λιγότερο ή περισσότερο εκφρασμένες τάσεις- κυρίως στην περίπτωση του θεάτρου ή των πολιτικών και δικανικών λόγων. Ας δούμε τι συμβαίνει στ' αλήθεια στο επίπεδο των θεσμών και στην καθημερινή ζωή. Είναι καλοδεχούμενος ο βάρβαρος μέσα στην πόλη; Εντάσσεται εύκολα σ' αυτήν;

Η υποδοχή του άλλου παρουσίαζε μεγάλες διαφορές από πολιτεία σε πολιτεία. Στη Σπάρτη λόγω χάρη οι ξένοι δεν μπορούσαν να εγκαθίστανται οριστικά στην πόλη, και όταν παρέμεναν εκεί για κάποιο διάστημα, ήταν υπό την επιτήρηση των Εφόρων, που μπορούσαν να τους απελάσουν χωρίς καμιά δικαστική διαδικασία, όποτε έκριναν αυτοί σωστό. Τότε απλά ένας κήρυκας τους το ανήγγειλε. Πρόκειται για τη διαδικασία της ξενηλασίας, μιας πρακτικής που εφαρμόζεται μόνο στην πόλη της Σπάρτης. Στις περισσότερες άλλες πόλεις η κατάσταση ήταν πολύ λιγότερο αυστηρή.

Κι ωστόσο πρέπει να έχουμε ως αφετηρία ένα σημαντικό περιορισμό : το πλήρες δικαίωμα του πολίτη δινόταν σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις μόνο. Ακόμη και στην αρχαϊκή περίοδο κατά την οποία οι πόλεις ήταν σχετικά ανοιχτές στους ξένους, Έλληνες και μη Έλληνες, το δικαίωμα του πολίτη απονεμόταν μόνο ευκαιριακά στους μη Έλληνες. Για να δείξουν την ευγνωμοσύνη τους στον Κροίσο που γέμισε με προσφορές το ιερό του Απόλλωνα, οι Δελφοί αποφασίζουν να απονεύμουν σε όσους Λύδιους το ζητούσαν το δικαίωμα του πολίτη. Όμως πρόκειται για μια εξαιρετική περίπτωση. Οι ξένοι που έχουν ασπαστεί στις αποικίες το ελληνικό στοιχείο, σχεδόν ποτέ δε γίνονται δεκτοί στα πλαίσια της πόλης. Κατά την κλασική περίοδο τα κράτη ολοένα και κλείνονταν απέναντι στους Έλληνες του εξωτερικού : αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι πολιτογραφούν ακόμη λιγότερο τους βαρβάρους.

Υπάρχουν ωστόσο πολύ βολικές λύσεις όπως εκείνη του μέτοικου για παράδειγμα, ετυμολογικά <<αυτού που κατοικεί μαζί με κάποιον>>. Είναι ο ξένος που έχει εγκατασταθεί οριστικά και σε γενικές γραμμές έχει ενσωματωθεί πολύ ομαλά σε μια κοινότητα. Υπήρχαν μέτοικοι σε περίπου ογδόντα πόλεις. Με την προϋπόθεση να έχουν εγγραφεί από την αρχή σε έναν κατάλογο, να πληρώνουν ειδικούς φόρους, να εργάζονται επιτόπου, οι μέτοικοι απολάμβαναν μεγάλο μέρος από τα δικαιώματα του αυτόχθονα- εκτός από τα πολιτικά δικαιώματα. Σε γενικές γραμμές συναντούν θετική αντιμετώπιση από τους Έλληνες. Κάποιες φορές είναι τεχνίτες ή μικροέμποροι, συχνά εξασκούν το διεθνές εμπόριο και τις τραπεζικές συναλλαγές, κι αυτό τους κάνει να πλουτίσουν πολύ. Μπορούν να συμμετέχουν στις μεγάλες γιορτές της πόλης, όπως στις αθηναϊκές πανηγύρεις. Κατά τον 4^ο αιώνα, όταν ο πληθυσμός των μη Ελλήνων μετοίκων αυξήθηκε, αυτοί μπορούν να εισαγάγουν τους θεούς τους και να εγείρουν ναούς τους. Σε εξαιρετικές περιστάσεις οι εγκατεστημένοι στην Ελλάδα ξένοι μπορούν να προαχθούν στην τάξη του ισοτελούς, δηλαδή <<εκείνου που πληρώνει τους ίδιους φόρους>>, κάτι που γι' αυτούς σημαίνει να

απαλλάσσονται από τους φόρους κατοικίας ή να τους επιτρέπεται να έχουν κάποια ιδιοκτησία.

Τέλος, οι πρόξενοι αποτελούν ξεχωριστή περίπτωση. Όπως οι μέτοικοι μπορούν να είναι Έλληνες ή μη. Πρόκειται για <<ξενοδόχους>> της πολιτείας, σε στενή σχέση μ' αυτήν, οι οποίοι έχουν χρέος να υποδέχονται στο σπίτι τους τους Έλληνες της πόλης που εκπροσωπούν : ένας πρόξενος της Αθήνας στην Όλβια, για παράδειγμα, οφείλει να στεγάσει, να ξεναγήσει και να ενημερώσει τους Αθηναίους που περνούν απ' την πόλη του. Γι' αυτό πρέπει να διαθέτει και πολύ χρόνο και πολλά χρήματα : στον Ακράγαντα λόγου χάρη λένε ότι κάποιος φιλοξένησε στο σπίτι του πεντακόσιους ιππείς! Όσο και να μας προκαλεί έκπληξη αυτός ο τίτλος ήταν πολύ επιθυμητός και αποδοτόν με φειδώ. Για να γίνει κάποιος πρόξενος, έπρεπε να είχε προσφέρει υπηρεσίες στην πόλη την οποία ήθελε να εκπροσωπή, να υποβάλει γραπτή αίτηση, να παρουσιάσει αυτό το αίτημα ενώπιον της Συνέλευσης του λαού και, συχνά, να επωφεληθεί από την ώθηση ενός σημαίνοντος πολιτικού.

Μια τέτοια επιτυχία εξηγείται με το κύρος και τα διάφορα προνόμια από τα οποία επωφελούνταν οι πρόξενοι : πρώτα απ' όλα η αναγνώριση από την κοινωνία που εκπροσωπούν κι απ' αυτή που διαμένουν. Ο πρόξενος δεν αρκούταν μόνο στην υποδοχή των ξένων. Συχνά επιλεγόταν και ως πρέσβης : ήταν λοιπόν ένα σημαντικό πρόσωπο που μπορούσε να έχει κεντρική θέση στις διεθνείς σχέσεις. Στις πόλεις του Πόντου, οι πρόξενοι της Αθήνας διαδραμάτιζαν εξέχοντα ρόλο στις εμπορικές σχέσεις και άρα είχαν την εκτίμηση των Αθηναίων. Τέλος απολάμβαναν προνόμια στην πόλη που τους είχε διορίσει κι έτσι πήγαιναν εκεί συχνά.

Η εικόνα δεν είναι και τόσο ροδαλή, βέβαια, αν εξετάσουμε και τις άλλες κατηγορίες ξένων. Οι δούλοι, που μπορούσαν να είναι και Έλληνες, αιχμάλωτοι πολέμου ή των πειρατών, δεν είχαν κανένα δικαίωμα και αντιμετώπιζονταν με πολύ άσχημο τρόπο. Οι περαστικοί ταξιδιώτες δεν έχαιραν πολύ μεγάλης εκτίμησης και τις περισσότερες φορές τους περιόριζαν στις πύλες της πόλης ή στα λιμάνια.

Αρα η ενσωμάτωση των μη Ελλήνων στην πόλη ήταν δυνατή συχνά εύκολη, όμως ποτέ ολική. Εξαιτίας του ότι δεν είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στις πολιτικές υποθέσεις, ενδιαφέρονταν από αρκετά μακριά για ότι αποτελούσε ουσιαστικά τη ζωή στην κοινότητα. Όμως δεν υπήρχε πραγματική διαφορά ανάμεσα σε ξένο Έλληνα και μη Έλληνα. Οι χώρες αυτές δε γνώριζαν τα προβλήματα της μετανάστευσης που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες, ως ένα βαθμό ίσως επειδή η άφιξη ξένων θεωρούνταν πάντοτε σημαντική για την ανάπτυξη των πόλεων : στην Αθήνα η άφιξη αυτή σημειώθηκε εξαιτίας της προόδου του Πειραιά και της συνακόλουθης ευημερίας. Η θέση του μετοίκου δεν επανεξετάστηκε ποτέ, ούτε καν από τους πιο συντηρητικούς συγγραφείς. Εξάλλου η θέση που είχαν οι ξένοι ήταν συμβατική και ατομική αλλά καθόλου συνολική : έτσι ποτέ δεν αντιμετωπίστηκαν ως <<μάζα>> και αδιακρίτως ως σύνολο.

20.4. Το πρόβλημα της γλώσσας : οι διερμηνείς.

Σε ποια γλώσσα γινόταν η επικοινωνία με τους ξένους; Μέσα στην πόλη συνήθως γινόταν στα ελληνικά. Από την αρχαϊκή εποχή και κατά την κλασική

περίοδο υπήρχε στις πόλεις ένα κράμα πληθυσμών που επέτρεπε να υπάρχει πάντοτε ευχέρεια να βρεθεί κάποιος που να μιλούσε και τη δική τους γλώσσα και τα ελληνικά : οι πολυάριθμοι δούλοι και οι μέτοικοι μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως ευκαιριακοί ή μόνιμοι διερμηνείς. Η δεύτερη γενιά τουλάχιστον- τα παιδιά αυτών που έφτασαν στον ξένο τόπο- ήταν υποχρεωτικά δίγλωσσα.

Ακόμη και η μετάφραση γραπτών κειμένων²³, που απαιτεί γλωσσικές ικανότητες ανώτερες από εκείνες που απαιτούνται για μια απλή προφορική επικοινωνία, δε φαίνεται ούτε κι αυτή να δημιουργούσε κάποιο πρόβλημα, τουλάχιστον στις πόλεις. Έτσι ο Θουκυδίδης αφηγείται την ιστορία ενός μηνύματος που έστειλαν οι Πέρσες στους Σπαρτιάτες αλλά το υφάρπαξαν οι Αθηναίοι :

Τον επόμενο χειμώνα ο Αριστείδης (...) έπιασε αιχμάλωτο στην Ηίονα, στις όχθες του Στρυμόνα, τον Αρταφέρνη, έναν Πέρση που ταξίδευε προς τη Σπάρτη ως απεσταλμένος του βασιλιά του. Οδηγήθηκε στη Αθήνα όπου οι Αθηναίοι έλαβαν γνώση του γράμματος αφού το μετέφρασαν από τη σφηνοειδή γραφή στην οποία είχε γραφτεί. Ανάμεσα στα πολλά άλλα, το ουσιαστικό σημείο του μηνύματος ήταν ότι ο βασιλιάς δεν καταλάβαινε τι ήθελαν οι Λακεδαιμόνιοι γιατί, ενώ πολλοί πρέσβεις τους είχαν πάει στο βασιλιά, κανένας τους δεν είχε τα ίδια πράγματα με τον άλλον. Αν ήθελαν να πουν κάτι καθαρά, δεν είχαν παρά να του στείλουν μαζί με τον Πέρση και άλλους άνδρες. (Θουκυδίδης, Δ, 50, 1-2)

Σύμφωνα μ' αυτό το κείμενο βλέπουμε ότι και οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες είναι ικανοί να μεταφράσουν επακριβώς ένα μήνυμα γραμμένο στα ασσυριακά ή στα περσικά, αρκετά μακρύ και πολύπλοκο καθώς φαίνεται. Η διατύπωση του Θουκυδίδη αναδεικνύει ξεκάθαρα δύο διαφορετικές φάσεις, τη μετάφραση απ' τη μια, την ανακάλυψη του περιεχομένου απ' την άλλη. Ωστόσο δε λέει ποιος ή ποιοι ήταν οι διερμηνείς. Το κείμενο δείχνει πάντως ότι μπορούσαν αυτοί να βρεθούν χωρίς πολύ μεγάλη δυσκολία.

Όταν κάποιος πήγαινε στο εξωτερικό, δεν έπρεπε να έχει πολλές δυσκολίες να βρει ανθρώπους που να μιλούν ελληνικά. Σε όλες τις περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί αποικίες, ο ταξιδιώτης έβρισκε υποχρεωτικά είτε Έλληνες ικανούς που τα κατάφερναν με την τοπική γλώσσα είτε, πιο συχνά, αυτόχθονες που είχαν μάθει τα ελληνικά για να εξυπηρετηθούν οι σχέσεις τους με την εκάστοτε πόλη. Απ' την άλλη μεριά είδαμε ότι η ναυσιπλοΐα γινόταν κυρίως κατά μήκος των ακτών. Ήταν λοιπόν μάλλον εύκολο, ακόμη κι όταν η κατεύθυνση ήταν ένας ανεξερεύνητος ως τότε τόπος, να βρεθεί σε κάποια μονοήμερη ή πολυήμερη στάση του ταξιδιού ένας αυτοσχέδιος <ξεναγός> που να μιλάει λίγα ελληνικά και την τοπική γλώσσα. Ύστερα, σε χώρες όπως η Περσία ή η Αίγυπτος υπήρχαν επαγγελματίες διερμηνείς. Από την εποχή της ίδρυσης της ελληνικής πόλης Ναύκρατις, ο Ψαμμήτιχος, που βασίλευε τότε στην Αίγυπτο, εμπιστεύτηκε τους κατοίκους της Ιωνίας και της Καρίας που έρχονταν να εγκατασταθούν στα εδάφη του :

Νεαρά Αιγυπτίππουλα, για να μάθουν την ελληνική γλώσσα κι απ' αυτά τα παιδιά που έμαθαν τη γλώσσα προέρχονται οι διερμηνείς που υπάρχουν σήμερα στην Αίγυπτο. (Ηρόδοτος, Β, 154)

²³ Βλ. Μέσα επικοινωνίας στην αρχαία Ελλάδα, Corinne Coulet.

Στη μεγάλη Περσική αυτοκρατορία δε λείπουν οι διερμηνείς. Έτσι, πάντοτε σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο Δαρείος φέρεται να πέτυχε να φέρει σε επαφή τους Έλληνες και τους Ινδούς για να εκφράσουν διαλογικά μέσω ενός διερμηνέα τις απόψεις τους για ένα ζήτημα πολύ σοβαρό, τη σχετικότητα των εθίμων. (Ηρόδοτος, Γ, 38)

Διαθέτουμε πολύ λίγες πληροφορίες γι' αυτούς τους διερμηνείς, ευκαιριακούς ή επαγγελματίες. Όμως αυτό δε μας προκαλεί καμιά έκπληξη. Δε φαίνεται να έχουν σχηματίσει ένα πραγματικά κατοχυρωμένο επάγγελμα κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο : έτσι δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο γι' αυτούς ως ομάδα. Αν οι αρχαίοι συγγραφείς τους αναφέρουν, το κάνουν τη συγκεκριμένη στιγμή που πρέπει να επιτευχθεί μια επικοινωνία : πρέπει τότε να αναζητηθεί ο διερμηνέας και να σταλεί σε κάποιον. Έτσι τα κείμενα που αναφέρονται στο εξωτερικό, όπως εκείνα του Ηρόδοτου ή του Ξενοφώντα, μνημονεύουν συχνά διερμηνείς. Όμως, μόλις επιτευχθεί η επικοινωνία- κι όλα πάνε καλά- το πρόσωπο γίνεται αόρατο. Δυο κείμενα γραμμένα σε απόσταση ορισμένων δεκαετιών το ένα από το άλλο είναι πολύ ενδεικτικά γι' αυτό το θέμα.

Στο πρώτο βιβλίο του Ηρόδοτου ο Κροίσος αιχμαλωτίζεται από τον Κύρο και οδηγείται στην πυρά. Καθώς στενάζει και προφέρει πολλές φορές ένα όνομα, του Σόλωνα, ο Κύρος στέλνει διερμηνείς να τον ρωτήσουν ποιο είναι το πρόσωπο που αποκαλεί. Οι διερμηνείς συνομιλούν με τον Κροίσο και μεταφέρουν τα λόγια του στον Πέρση βασιλιά : ο αιχμάλωτος επικαλέστηκε το Σόλωνα και θυμήθηκε, τη στιγμή που πέθαινε, τα λόγια του για τη φύση και την τύχη των ανθρώπων- λόγια που προκαλούν σκέψεις στον Κύρο. Αποφασίζει να σβήσει την πυρά. Όταν επιτέλους ο Κροίσος απελευθερώνεται απ' τις φλόγες, οι δυο βασιλιάδες μιλούν πηδώντας από το ένα θέμα στο άλλο, χωρίς προβλήματα αλληλοκατανόησης. Δεν είναι που ο Κροίσος καταλαβαίνει ξαφνικά τα περσικά ή ο Κύρος τα λυδικά : πολύ απλά, αφού έγινε δυνατή η επαφή, ο ιστορικός δε νιώθει πια την ανάγκη να μιλάει για το διερμηνέα. (Ηρόδοτος, Α, 86) Παρόμοια ο Ξενοφών στην Κύρου Ανάβαση παίρνει μαζί του ένα διερμηνέα για μια συνάντηση με το βασιλιά της Θράκης Σεύθη- που υποτίθεται ότι δεν καταλαβαίνει. Ωστόσο ο διάλογος που αναφέρεται κατόπιν φαίνεται να γίνεται απευθείας και χωρίς τη μεσολάβηση ενός διερμηνέα ανάμεσα στον Έλληνα συγγραφέα και το Σεύθη. (Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις, Ζ, 2, 17)

Μέχρι τώρα η επικοινωνία που μελετήσαμε γινόταν κυρίως στα ελληνικά. Υπήρχαν όμως Έλληνες που μιλούσαν με ευχέρεια μια ξένη γλώσσα; Η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική ανάλογα με τον τόπο διαμονής τους : ήταν μάλλον αναμενόμενο ένας Έλληνας που ζούσε σε μια αποικία μακριά από τη Πελοπόννησο να έρχεται σε επαφή με άλλους πληθυσμούς και να μιλά κάπως την τοπική γλώσσα. Έτσι ο Ιστιαίος

Καθώς έτρεχε, πιάστηκε από έναν Πέρση στρατιώτη που τον κυνηγούσε και, πάνω στην ώρα που ο τελευταίος θα τον χτυπούσε με το ξίφος του, του είπε στα περσικά ότι ήταν ο Ιστιαίος ο Μιλήσιος. (Ηρόδοτος, ΣΤ, 29)

Αυτό το παράδειγμα δεν αποδεικνύει καθόλου, όπως κάποτε ειπώθηκε, ότι ο Ιστιαίος ήταν δίγλωσσος. (D.J.Mosley, *Greek, barbarians, language and contact*, σ. 5) Πράγματι δεν είναι πολύ δύσκολο να δώσει κανείς το όνομά του σε μια άλλη γλώσσα ή να το εντάξει σε μια φράση ή κάτι που να μοιάζει με φράση.

Όσο για τους πραγματικά δίγλωσσους, αυτοί είναι πολύ σπάνιοι. Ο Θεμιστοκλής, που καταφεύγει στον Πέρση βασιλιά, μαθαίνει τα περσικά σε ένα

χρόνο με δική του πρωτοβουλία κι έτσι μπορεί να επικοινωνήσει με το βασιλιά χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου διερμηνέα. (Θουκυδίδης, Α, 138, 1-2) Αυτή η περίπτωση, που αναφέρεται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, αποτελεί εξαίρεση. Ένας μεταγενέστερος συγγραφέας, ο Αθηναίους, αφηγείται πως ο Αλκιβιάδης έμαθε τα περσικά όπως και ο Θεμιστοκλής : όμως αυτή η εκμάθηση της ξένης γλώσσας παρουσιάζεται με αρνητικό τρόπο, αφού ο μοναδικός της σκοπός είναι να προσελκύσει την εύνοια του Φαρνάβαζου. (Αθηναίους, ΙΒ, 535-536) Οι Έλληνες στο σύνολό τους δε φαίνεται να προτιμούσαν την εκμάθηση ξένων γλωσσών και δεν υπάρχει κάποιο ίχνος από την εκπαίδευση που τους παρεχόταν που να μαρτυρεί κάτι τέτοιο.

Μετά από τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τις ελληνιστικές μοναρχίες, η γλωσσική κατάσταση αλλάζει : το πρόβλημα της γλώσσας δε θα τίθεται στο εξής, τουλάχιστον σε ένα μέρος του ήδη γνωστού κόσμου. Τα ελληνικά όντως γίνονται όχι μόνο η γλώσσα της διπλωματίας και της διοίκησης, αλλά και η γλώσσα πολλών πόλεων, κυρίως των καινούριων, όπως της Αλεξάνδρειας ή της Περγάμου. Καθώς εξαπλώνεται έτσι η γλώσσα, κατά κάποιον τρόπο απλοποιημένη, ένα μίγμα της αττικής και της ιωνικής διαλέκτου, συνηθίστηκε να ονομάζεται κοινή, <<η γλώσσα που ανήκει σε όλους>>. Με την ομιλία εξαπλώνονται ο ελληνικός τρόπος ζωής και ο ελληνικός πολιτισμός σε ολόκληρη την ανατολή, από τη παλιά Περσική αυτοκρατορία ως τις ακρώρειες της Ασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21 : Η ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΞΕΝΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ.

Η αττική τραγωδία, ιδίως κατά την πρώιμη περίοδό της, είχε παρουσιάσει κατά καιρούς στη σκηνή γεγονότα της επίκαιρης ιστορίας προσδίδοντάς τους έτσι τη σημασία που είχαν οι μύθοι των θεών και των ηρώων : του μέτρου με βάση το οποίο οι Έλληνες προέβαιναν σε ηθικές και πολιτικές κρίσεις από τα πανάρχαια χρόνια. Ο ποιητής Φρύνιχος πραγματεύτηκε σε μια τραγωδία του την επανάσταση των Ιώνων του 499 π.Χ. και σε μια δεύτερη τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) , ενώ το ίδιο θέμα είχε και μια άλλη που σώθηκε μέχρι τις μέρες μας, η τραγωδία Πέρσες του Αισχύλου. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τη θρησκευτική και πολιτική σημασία που είχαν για τη ζωή της Αθήνας οι παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας, το δράμα αυτό σίγουρα συνέβαλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση της αθηναϊκής κοινής γνώμης για τους ηττημένους εχθρούς. Ο δραματικός ποιητής που δίδαξε αυτό το δράμα το έτος 472, οκτώ μόλις χρόνια μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, είχε πολεμήσει και ο ίδιος τόσο στον Μαραθώνα όσο και στη Σαλαμίνα. Για το θέμα που μας απασχολεί εδώ αρκεί η υπενθύμιση ορισμένων μόνο από τα χαρακτηριστικά αυτής της τραγωδίας.

Εκείνο που εκπλήσσει είναι το γεγονός ότι τα δρώμενα παριστώνται αποκλειστικά από τη σκοπιά του ηττημένου εχθρού και όχι των νικηφόρων Ελλήνων. Η πλοκή διαδραματίζεται στην περσική βασιλική αυλή όπου οι γέροντες άρχοντες που έχουν μείνει πίσω και η μητέρα του βασιλιά Ατοσσα περιμένουν άκρως ανήσυχοι και με κακά προαισθήματα ειδήσεις από τον μακρινό πόλεμο. Ένας αγγελιαφόρος αγγέλλει τελικά με όλες τις λεπτομέρειες την ολοσχερή καταστροφή του περσικού στόλου στη Σαλαμίνα και στο τέλος εμφανίζεται ο ίδιος ο Μέγας Βασιλεύς Ξέρξης στη σκηνή και θρηνεί για τον χαμένο πόλεμο. Ο Αισχύλος χρησιμοποιώντας αναγκαστικά αλλότρια ονόματα, έθιμα και δρώμενα ικανοποίησε την αδυναμία που έτρεφε στην απεικόνιση εξωτικών χωρών. Η τάση αυτή του ποιητή, η οποία αποτελεί έκφραση του ενδιαφέροντος των Ελλήνων του 6^{ου} αιώνα για την πολυχρωμία και την πολυμορφία του κόσμου της Ανατολής, απαντάται και σε άλλες τραγωδίες.

Αυτό το αδιάλειπτο θετικό ενδιαφέρον για τον έξωθεν, αλλότριο κόσμο εκφράζει επίσης και το γεγονός ότι δεν λέγεται ούτε μία υποτιμητική και περιφρονητική λέξη για τον νικημένο εχθρό. Αντίθετα ο Αισχύλος τονίζει με έμφαση τα μεγάλα επιτεύγματα των Περσών και το μεγαλείο τους, που στην τραγωδία το ενσαρκώνει το φάντασμα του βασιλιά Δαρείου Α. Άλλωστε και ο ίδιος ο ηττημένος νεαρός βασιλιάς παρουσιάζεται ως άνθρωπος χτυπημένος από τη μοίρα και διόλου ως μωρός ή ασεβής.

Ο θρίαμβος των ελληνικών όπλων σ' αυτή την τραγωδία δεν αποδίδεται στη φυσική υπεροχή των Ελλήνων έναντι των Βαρβάρων. Αντίθετα, ο ποιητής προσπαθεί να καταστήσει σαφές ότι η απόπειρα προσάρτησης της Ελλάδας στην περσική αυτοκρατορία διασαλεύει την ισορροπία που καθιέρωσαν οι θεοί μεταξύ Ελλήνων και Βαρβάρων και γι' αυτό απέτρεψαν την υποδούλωση της Ελλάδας οι ίδιοι οι θεοί. Τον κόσμο των Ελλήνων και τον κόσμο των Βαρβάρων ενσαρκώνουν σε ένα όνειρο της μητέρας του πέρση βασιλιά δυο γυναικείες μορφές που συμβολίζουν δυο διαφορετικούς αλλά εξίσου σεβαστούς βίους. Σύμφωνα με τη θέληση των θεών, και οι δύο έχουν δικαίωμα ύπαρξης, γι' αυτό

η απόπειρα υποδούλωσης του ενός στον άλλο αντιβαίνει στη θεία κοσμική τάξη και προκαλεί την επέμβαση των θεών. (Πέρσες 181-199)

Δύο πράγματα είναι αξιοσημείωτα : η ερμηνεία που δίνει ο Αισχύλος στη σύγκρουση του 480 δείχνει από τη μια μεριά ότι από ηθικά και πολιτική άποψη θεωρεί τον βίο των Ελλήνων ως μέρος της οικουμενικής θείκης τάξης και κατ' αυτόν τον τρόπο προσδίδει στη συνείδηση των Ελλήνων για την ταυτότητά τους εντελώς νέο βάρος. Πρώιμες βαθμίδες αυτής της συνείδησης των Ελλήνων για την ταυτότητά τους βρίσκουμε και νωρίτερα, παραδείγματος χάριν, στη ρήση του Ηράκλειτου πως οι πολίτες οφείλουν να μάχονται για τους νόμους τους με τον ίδιο ζήλο που μάχονται για τα οχυρά τους. Αποφασιστική σημασία έχει ιδίως η πολιτική πλευρά αυτής της αυτοσυνείδησης. Οι Έλληνες αισθάνονταν Έλληνες πάνω απ' όλα γιατί ζούσαν υπό το νομικό καθεστώς της πόλεως. Ο ποιητής Φωκυλίδης, υπό το κράτος της νωπής ακόμη εντύπωσης που προκάλεσε η αναπάντεχη πτώση του ισχυρότατου βασιλείου των Ασσυρίων το 612 π.Χ., γράφει πως η κτισμένη πάνω σε ένα γυμνό βράχο αλλά ευνομούμενη ελληνική πόλη είναι ισχυρότερη από τη μωρή Νινευή, εννοώντας ότι η διοικούμενη σύμφωνα με τους νόμους πόλη είναι εκ φύσεως κράτος σταθερότερο από τις ανατολικές δεσποτειές που εξαρτώνται από τις μεταβαλλόμενες αποφάσεις και διαθέσεις ενός μοναδικού ατόμου. Στον Αισχύλο αυτή η αυτοσυνείδηση αφενός μεν επιβεβαιώνεται από τη νεότερη ιστορική εμπειρία, αφετέρου ερμηνεύεται θεολογικά.

Από την άλλη μεριά δεν είναι ήσσονος σημασίας το γεγονός ότι από την ερμηνεία του πολέμου του 480 που μας δίνει ο Αισχύλος απουσιάζει κάθε αξίωση μοναδικότητας εκ μέρους των Ελλήνων. Παρά την περηφάνια του για τα κατορθώματα των συμπατριωτών του, ο ποιητής ούτε καν διανοείται να αιτηθεί την εκ φύσεως υπεροχή των Ελλήνων και ως εκ τούτου το ανώτερο δικαίωμα τους στη ζωή. Αυτό τον διακρίνει εκ βάθρων από τους φιλοσόφους και τους ρήτορες του 4^{ου} αιώνα που ήταν φορείς ακριβώς αυτής της ιδεολογίας.

21.1. Η γνώμη του Ηρόδοτου για τους ξένους.

Ο Ηρόδοτος²⁴ έγραψε την ιστορία του 40 περίπου χρόνια μετά τους Πέρσες του Αισχύλου. Και αυτό το έργο κορυφώνεται με τα γεγονότα του 480/479, σε αρκετά δε σημεία του η ερμηνεία του πατέρα της Ιστορίας συμφωνεί απόλυτα με την ερμηνεία του Αισχύλου μόνο που ο Ηρόδοτος μπορούσε να εντάξει στις παρατηρήσεις τους στοχασμούς του την εθνογραφία και την κοινωνική φιλοσοφία που είχε στο μεταξύ αναπτυχθεί. Με τον Αισχύλο έχει ακόμη κάτι κοινό : και αυτός γοητεύεται από την πολυμορφία του κόσμου της ανατολής και την ηλικία του πολιτισμού του, και αυτός κάθε άλλο παρά θεωρεί δεδομένη την υπεροχή των Ελλήνων. Στο προοίμιο του λέει ρητά ότι προβαίνει σ' αυτή του τη διήγηση <<γι να μη σβήσουν με τον καιρό και λησμονηθούν πράξεις, που έγιναν από ανθρώπους, και έπειτα για να γίνουν ξακουστά έργα μεγάλα και θαυμαστά που έκαναν άλλα οι Έλληνες και άλλα οι βάρβαροι>>. Οι παραδόσεις ειδικά τις οποίες συνέλεξε με ζήλο και αγάπη είναι οι παραδόσεις της ανατολής. Η καινοτομία του όμως είναι ότι θεωρεί την αντίθεση ανάμεσα στους Έλληνες που ζουν στη δύση και τους λαούς που ζουν στην ανατολή ιστορικό φαινόμενο

²⁴ Βλ. Ηρόδοτου ιστορία, μετάφραση Ι.Μ.Σάκαλης.

το οποίο εκδηλώνεται διαρκώς ανά τους αιώνες με διάφορους πολέμους. Ο πόλεμος του 480 π.Χ. κατά τη γνώμη του ήταν απλώς ο τελευταίος και ο μεγαλύτερος μιας σειράς πολέμων.

Η εντύπωση της ενότητας του κόσμου της ανατολής, που έκφρασή της αποτελούσε το περσικό κράτος, καθόρισε επίσης τη σύνθεση της ιστορίας του : το έργο είναι έτσι δομημένο, ώστε οι μονογραφίες (λόγοι) για την ιστορική γεωγραφία κάθε λαού της ανατολής να ακολουθούν τη χρονική σειρά υποταγής του εκάστοτε λαού στην περσική αυτοκρατορία. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο ενιαίος χαρακτήρας της ανατολής παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα ιστορικής διαδικασίας. Στην αρχή της ιστορίας παρουσιάζονται φυσικά οι Λυδοί- πριν από τους Πέρσες-, γιατί είναι οι πρώτοι ξένοι που είχαν εχθρικές σχέσεις με τους Έλληνες και υπέταξαν Έλληνες.

Στα ξεχωριστά αυτά μέρη του έργου του ο Ηρόδοτος συγκέντρωσε ένα τεράστιο υλικό για τη γεωγραφία, τα ήθη, τη θρησκεία και τις ιστορικές παραδόσεις των διαφόρων λαών, έτσι ώστε το έργο του να αποτελεί χρυσωρυχείο αρχαίας εθνογραφίας. Ακόμη και σήμερα, μολονότι η αρχαιολογία, η συγκριτική εθνολογία, η κοινωνιολογία και πάνω απ' όλα η αποκωδικοποίηση των γλωσσών της αρχαίας ανατολής έθεσε τις γνώσεις μας για αυτή την περιοχή του κόσμου σε εντελώς νέες βάσεις, το ιστορικό έργο του Ηροδότου εξακολουθεί να μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τους Σκύθες και τους Πέρσες, τους Αιγυπτίους και τους Άραβες, για τα ήθη τους, τις παραδόσεις και την ιστορία τους. Πολλά από όσα μας παραδίδει ο Ηρόδοτος προέρχονται από αρχαιότερες πηγές, κυρίως από το έργο του Εκαταίου, πολλά όμως βασίζονται στις έρευνες του ίδιου τις οποίες έκανε στα μακρινά του ταξίδια.

Τα εννέα βιβλία της ιστορίας του επομένως δεν αποτελούν ιστορικό έργο με τη δική μας έννοια του όρου : ιστορία, εθνογραφία, γεωγραφία και καταγραφή των πιο διαφορετικών παραδόσεων αποτελούσαν για τον Ηρόδοτο ένα ενιαίο σύνολο. Η ιστορία του, δηλαδή η έρευνά του, της οποίας αποτέλεσμα ήταν το έργο του, επεκτάθηκε σε όλα τα άξια να γνωστούν. Γι' αυτό τον λόγο στον Ηρόδοτο διακρίνουμε καλύτερα απ' ότι σε οποιονδήποτε άλλο συγκριτικό συγγραφέα τη στάση που τηρεί απέναντι στον ξένο κόσμο. Ανάλογες με τα πολλαπλά του ενδιαφέροντα είναι και οι οπτικές γωνίες υπό τις οποίες αντιλαμβάνεται τα φαινόμενα που παρατηρεί και που για να τα ερμηνεύσει χρησιμοποιεί ευρέως τους στοχασμούς και τις θεωρίες των αναπτυσσόμενων εκείνη την εποχή επιστημών.

Τον πολύπτυχο χαρακτήρα του έργου του εικονογραφεί η συνομιλία ανάμεσα στον Ξέρξη και τον Δημάρατο, τον εξόριστο βασιλιά της Σπάρτης που είχε καταφύγει στην περσική αυλή, παραμονές της ναυμαχίας της Σαλαμίνας. (Ιστορία 7, 101-104) Το περσικό στράτευμα βρίσκεται προ του στενού των Θερμοπυλών που το κρατά μια- συγκριτικά με τις δυνάμεις των Περσών- πολύ μικρή δύναμη Σπαρτιατών και συμμάχων τους. Τότε ο Ξέρξης ρωτά τον Δημάρατο που τον συνοδεύει στην εκστρατεία εάν νομίζει ότι οι Έλληνες θα αντισταθούν όντως και θα τολμήσουν να τα βάλουν με τις υπέρτερες δυνάμεις του. Η απάντηση του Δημάρατου είναι σαφής : και βέβαια θα πολεμήσουν οι Σπαρτιάτες, γιατί η Ελλάδα είναι φτωχή χώρα και αναγκάζει τους κατοίκους της να είναι γενναίοι, η δε γενναιότητα (αρετή) είναι απόρροια της φρόνησης (σοφίας) και του ισχυρού νόμου που ορίζει την κοινή τους ζωή. Έπειτα αμυνόμενοι αποφεύγουν την υποταγή σε έναν κύριο (στη δεσποσύνη) γι' αυτό θα πολεμήσουν εναντίον οποιουδήποτε τους απειλεί με σκλαβιά (δουλοσύνη) όσο μικρές και αν είναι οι δυνάμεις τους σε σχέση με τις αντίπαλες.

Φυσικά ο Ξέρξης δεν πείθεται από τα λόγια του συνομιλητή του. Δύο είναι οι λόγοι που αμφισβητεί την άποψη του Δημάρατου : ακόμη και αν οι Σπαρτιάτες ήταν υπέρμετρα αξιόμαχοι, λέει, η αριθμητική υπεροχή του περσικού στρατεύματος θα παρέμενε συντριπτική. Εκτός τούτου όμως το πιθανότερο ήταν ότι ακριβώς σε μια μοναρχία οι στρατιώτες θα αναγκάζονταν από το φόβο του ενός ισχυρού και της μάστιγας να φανούν παρά την εαυτών φύσιν αμείνονες (γενναιότεροι παρά τη φύση τους). Απόδειξη η βασιλική του φρουρά που πολλά μέλη της θα ήταν σε θέση να τα βάλουν ο καθένας με τρεις Έλληνες μαζί.

Εδώ πρέπει να σταθούμε για λίγο. Ο Δημάρατος και ο Ξέρξης επιχειρηματολογούν με όρους της ιωνικής φυσικής επιστήμης. Το φυσικό σθένος του καθενός μπορεί κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες να αυξηθεί ή να μειωθεί. Τέτοια φαινόμενα, από τα οποία αναγνωρίζεται η φύση του ανθρώπου, παρατηρούνται διαρκώς. Άτομο και είδος είναι οι κατηγορίες μέσω των οποίων αποκτά κανείς εμπειρία και γνώση της φύσης. Αυτό το είχε διατυπώσει πρώτη φορά με ακρίβεια η φυσική επιστήμη τον 5^ο αι. π.Χ. , όπως μπορεί να δει κανείς στις πρώιμες πραγματείες του Corpus Hippocraticum. Ο συντάκτης της ιπποκράτειας πραγματείας Περί αέρων, υδάτων, τόπων (περίπου 430 π.Χ.) παρατήρησε τις επιδράσεις των κλιματικών συνθηκών και του ιδιαίτερου τρόπου ζωής (διαίτης) πάνω στις ψυχικές και φυσικές ιδιότητες των κατοίκων της νότιας ρωσικής στέπας σε σύγκριση με τους Έλληνες, και ο Πόλυβος που συνέγραψε την ιπποκράτεια πραγματεία με θέμα την ανθρώπινη φύση επικέντρωσε την προσοχή του ρητά στον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά και στις λειτουργίες του σώματός του και ερμήνευσε τις παρατηρήσεις του με βάση την περίφημη θεωρία περί των τεσσάρων χυμών. Όταν η εκπαίδευση ή η άσκηση αλλάζει πραγματικά τον άνθρωπο <<δημιουργεί φύση>>, όπως λέει ο Δημόκριτος.

Η απάντηση του Δημάρατου με την οποία κλείνει και η συνομιλία εγκαταλείπει αυτό το επίπεδο επιχειρηματολογίας. Το Δημάρατο δεν τον ενδιαφέρει με πόσους εχθρούς έχει να τα βάλει κάθε Σπαρτιάτης. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι ότι οι Σπαρτιάτες αλέες άριστοι ανδρών απάντων, δηλαδή σε παράταξη μάχης είναι οι πιο αξιόμαχοι. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι φοβούνται το δεσπότη νόμο περισσότερο από ότι οι Πέρσες το βασιλιά τους, διότι οι επιταγές του νόμου είναι πάντα ίδιες και δεν εξαρτώνται από τις εκάστοτε διαθέσεις του δεσπότη.

Τα επιχειρήματα αυτά που ο Ηρόδοτος βάζει στο στόμα του βασιλιά Δημάρατου προέρχονται από τη συζήτηση περί των εννοιών φύσις και νόμος, φύση και κοινωνική σύμβαση, που λαμβάνει χώρα απ' το τελευταίο τρίτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Στη γενιά των Σοφιστών είχε ανακαλυφθεί ότι οι νόμοι της φύσης που κυβερνούν την ανθρώπινη ζωή δεν εναρμονίζονται κατ' ανάγκη με τους ανθρώπινους θεσμούς και τους κανόνες που διέπουν την ηθική της κοινής τους ζωής. Οι άνθρωποι ζουν ως κοινωνικά όντα σε δύο ανόμοια συστήματα, στο σύστημα της φύσης και στο σύστημα της κοινωνίας, που μάλιστα πολύ συχνά αλληλοσυγκρούονται.

Η αντίληψη ότι η φυσική τάξη που δεν υπακούει στον άνθρωπο και η κοινωνική τάξη πραγμάτων που μεταβάλλεται αέναα και είναι δημιουργήμα του ανθρώπου αποτελούν δύο ανόμοιες τάξεις πραγμάτων υπήρξε ύψιστης σημασίας για την ιστορία της ηθικής. Ειδικά κοινωνίες οι οποίες κατατάσσονται σε έναν αρχαϊκό- προεπιστημονικό τύπο συνήθως θεωρούν τους κανόνες που ρυθμίζουν τη συλλογική ζωή των ανθρώπων μέρος της τάξης που

κληροδότησαν στο φυσικό ανθρώπινο περιβάλλον οι θεοί και την οποία εγγυώνται οι θείες δυνάμεις. Μόνο έτσι αποκτούν οι ηθικοί κανόνες την έσχατη αυθεντία τους. Ο φιλόσοφος Ηράκλειτος δίδασκε ότι οι ανθρώπινοι νόμοι εκπορεύονται από το θείο νόμο : <<τρέφονται γαρ πάντες οι ανθρώπειοι νόμοι υπό ενός του θείου>>. Από την εποχή του Ηρόδοτου στην προηγούμενη άποψη αντιπαρατίθεντο επίσης η γνώμη ότι οι πολιτικοί- ηθικοί κανόνες συχνά αντιτίθενται στις απαιτήσεις της φύσης και ότι οι άνθρωποι υπακούουν στους νόμους εναντιώμενοι στη φωνή της φύσης όταν νιώθουν να τους παρακολουθούν. Οι τραγικοί Σοφοκλής και Ευριπίδης, Ο κωμικός ποιητής Αριστοφάνης και λίγο αργότερα κυρίως ο Πλάτων δεν κουράζονταν να προειδοποιούν για τις ηθικές επιπτώσεις αυτής της αντίληψης. Οι φιλόσοφοι από τον Σωκράτη και μετά αποπειρώνται επανειλημμένα να συναρτήσουν όσο το δυνατόν στενότερα τα δύο συστήματα κανόνων, το φυσικό, θεϊκό ή οντολογικό και το κοινωνικό ή ηθικό, και κατ' αυτόν τον τρόπο να αποκαταστήσουν το αναμφισβήτητο κύρος των ηθικών κανόνων. Διότι στους φιλοσόφους δεν αρκούσε η διέξοδος από το δίλημμα που ορισμένοι σκεπτικιστές σύγχρονοί τους νόμιζαν ότι βρήκαν αναγνωρίζοντας στους σεβάσμιους πάτριους νόμους και τους ακατάβλητους νόμους της φύσης το ίδιο κύρος.

Ο Ηρόδοτος επανερχόμενος στη νεότερη για την εποχή του αυτή αντίληψη κατέστησε σαφές ότι στον πόλεμο με τους Πέρσες ο αποφασιστικός παράγοντας δεν ήταν η δήθεν φυσική υπεροχή των Ελλήνων. Η δύναμη αντίστασής τους βασίστηκε στο νόμο, στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Μέσω του νόμου η γενναιότητα μιας κοινότητας, επομένως και ενός ελληνικού στρατού, μεγαλώνει και ποιοτικά είναι κάτι διαφορετικό από το απλό άθροισμα της ατομικής γενναιότητας και αξιοσύνης των ανδρών που την απαρτίζουν.

Την ίδια σκέψη απαντάμε και σε άλλα σημεία της ιστορίας του, όταν κάνει λόγο για τους Αθηναίους που μετά την κατάλυση της τυραννίας έγιναν πρώτοι και καλύτεροι στον πόλεμο και έφτασαν σε μεγάλη ακμή. Την ίδια όμως σκέψη βρίσκουμε επίσης και σε έναν σύγχρονο του Ηρόδοτου, σε έναν σίγουρα ανεξάρτητο από αυτόν συγγραφέα, τον συντάκτη της πραγματείας περί περιβάλλοντος της Ιπποκρατικής Συλλογής που χρονολογείται στο 430 π.Χ. Αυτός ο γιατρός με τα εθνογραφικά ενδιαφέροντα αποπειράται να αναγάγει τις φυσικές και ψυχικές διαφορές ανάμεσα στους κατοίκους της Αθήνας, της Μικράς Ασίας και της σκυθικής στέπας στα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας στις διαφορετικές συνθήκες περιβάλλοντος, όπως είναι το κλίμα και η μορφολογία-ποιότητα του εδάφους, αλλά επίσης και στον διαφορετικό τρόπο ζωής (δίαιτα). Έπειτα διατυπώνει τη θέση την οποία ανάγει σε κανόνα ότι όσοι <<εν τη Ασίη Έλληνες ή βάρβαροι μη δεσπίζονται, αλλ' αυτόνομοι εισι και εαυτεοισι τάλαιπωρεύουσιν, ούτι μαχιμότατοι εισι πάντων>>, όσοι δηλαδή κάτοικοι της Ασίας, έλληνες ή βάρβαροι, δεν κυβερνιούνται από μονάρχες, αλλά είναι αυτόνομοι και κοπιάζουν για τα δικά τους συμφέροντα, είναι πιο αξιόμαχοι απ' όλους, με άλλα λόγια πιο αξιόμαχοι από τους υποτελείς των δεσποτών. Ο Ιπποκράτης προσπαθεί εδώ σαφώς να ερμηνεύσει τα γεγονότα του 480-479, αλλά χωρίς να συνδέει αυτόν τον κανόνα αποκλειστικά με τους Έλληνες, γιατί δεν διανοείται ότι οι Έλληνες υπερέχουν εκ φύσεως από τους βαρβάρους. Η ίδια ελευθερία σκέψης οδηγεί και τον Ηρόδοτο όταν μεταθέτει τη συζήτηση για το ποιο πολιτεύμα από τα τρία κλασικά πολιτεύματα (μοναρχία, ολιγαρχία, δημοκρατία) είναι το άριστο στο περσικό περιβάλλον αμέσως μετά την πτώση

του ψευδός- Σμέρδιος και πριν από την άνοδο στο θρόνο του Δαρείου Α. (Ιστορία, 3, 80-82)

Ο Ηρόδοτος τονίζει και σε άλλο σημείο ότι εκείνο που μετρά είναι το συλλογικό έργο που απαιτεί ο νόμος από τα μέλη μιας πολιτικής κοινότητας και όχι η προσωπική και επομένως φυσική γενναιότητα. Στο απόσπασμα αυτό αναφέρεται στη φιλονικία ανάμεσα στους Τεγεάτες και τους Αθηναίους για το ποιος θα καταλάμβανε τη δεύτερη τιμητική θέση στην παράταξη μάχης στις Πλαταιές το 479 : οι Τεγεάτες δικαιολογούν την αξίωσή τους λέγοντας ότι ο μυθικός πρόγονός τους Έχεμος μονομάχησε και σκότωσε το γιο του Ηρακλέους Ύλλο, ενώ οι Αθηναίοι προβάλλουν ως επιχείρημα την ανδρεία τους στη μάχη του Μαραθώνα. (Ιστορία, 9,26)

Αυτά καθώς και άλλα χωρία από τον Ηρόδοτο και από τα εθνογραφικά αποσπάσματα της Ιπποκρατικής Συλλογής συμφωνούν με πολυάριθμα στοιχεία που μαρτυρούν ότι οι Σοφιστές ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τα νόμιμα βάρβαρα ή βαρβαρικά, τα ήθη και τους νόμους των βαρβάρων. Ο τίτλος, παραδείγματος χάριν, Νόμιμα βαρβαρικά, που σημαίνει <<Νόμοι και ήθη των Βαρβάρων>> υιοθετήθηκε από πολλούς συγγραφείς του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. Στο έργο Δισσοί λόγοι, ένα κείμενο για την εξάσκηση στην τέχνη διαλόγου για τους μαθητές των Σοφιστών, στο οποίο διαρκώς ένα και το αυτό πράγμα θεωρείται από δύο διαφορετικές πλευρές και κρίνεται αναλόγως, αναφέρονται θρακικά, μασσαγетικά, περσικά και αιγυπτιακά έθιμα για να τονιστούν οι ακραίες διαφορές μεταξύ των ηθών διαφόρων λαών και κατ' επέκταση και των αξιολογικών κρίσεων που απορρέουν από αυτά.

Βέβαια οι συγγραφείς αυτοί είχαν μάθει από την επιστήμη των Ιώνων ότι αυτή που υπαγορεύει σε κάθε άνθρωπο το νόμο της ζωής του, των πράξεων και των παθών του είναι η φύση, και ότι ήταν αδύνατο να απαλλαγεί από αυτόν τον καταναγκασμό, ότι μάλιστα η ιδιομορφία ολόκληρων λαών ήταν απόρροια των φυσικών συνθηκών της ζωής τους.

Όταν όμως το θέμα ήταν η ευταξία και ηθική συμβίωση των ανθρώπων, παρέπεμπαν πάντα στο νόμο, τη σύμβαση που δημιούργησαν οι άνθρωποι μιας πόλης ή μιας χώρας. Διότι, όπως είναι η διατύπωση ενός ανώνυμου Σοφιστή, η φύση ισχύει για κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, ο νόμος όμως ισχύει για όλους τους ανθρώπους που ζουν μαζί σε μια πόλη. Εδώ στην επικράτεια του νόμου θα έπρεπε να αναζητήσει κανείς τις ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στους Έλληνες και τα πολλά έθνη του βαρβαρικού κόσμου για τα οποία ήταν γνωστά πολλά και διάφορα πράγματα. Γι' αυτό τον λόγο συνέλεξαν και εξέταζαν νόμιμα βαρβαρικά, ειδήσεις δηλαδή για ήθη, έθιμα και νόμους ξένων λαών. Και αυτή η σκέψη απαντάται επανειλημμένα στον Ηρόδοτο, ακριβώς επειδή υπάρχουν καλοί και κακοί νόμοι, καλές και κακές συμβάσεις. Έτσι λοιπόν οι Σκύθες ήταν μωροί που σκότωσαν τον συμπατριώτη του Ανάχαρη όταν αποπειράθηκε να εισαγάγει καλούς νόμους που τους είχε μάθει από τους Έλληνες. Οι νόμοι με βάση τους οποίους ήταν οργανωμένο το ευνομούμενο κράτος των Καρχηδονίων, ήταν πάντα αντικείμενο θαυμασμού για τους Έλληνες παρά τους πεισματικούς πολέμους για την κατάκτηση της Σικελίας. Οι νόμοι, είτε κακοί είναι είτε καλοί, καθορίζουν κατά τη γνώμη των Ελλήνων τις ιδέες των ανθρώπων που ζουν με αυτούς τους νόμους. Αυτό φαίνεται στον Ηρόδοτο στη συνομιλία ενός Έλληνα και ενός άνδρα από τη φυλή των Καλατίων της Ινδίας που διεμείφθη με τον Μεγάλο Βασιλέα των Περσών Δαρείο τον Υστάσπου. Συζητούν για τα έθιμα ταφής των λαών τους και ο ένας θεωρεί προφανώς ότι ο

άλλος διαπράττει ύβριν, διότι οι μεν Έλληνες θάβουν τους νεκρούς τους, οι δε Καλατίες τους τρώνε.

Η ιστορική εμπειρία του 480, η οποία έριξε νέο φως στις πολλές πληροφορίες και τις εντυπώσεις από τον κόσμο των Βαρβάρων, μελετήθηκε και ερμηνεύτηκε από τους Έλληνες κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ. με τους πλέον διαφορετικούς τρόπους. Παράλληλα με τη θρησκευτική ερμηνεία που απαντά στον Αισχύλο, υπάρχουν οι ερμηνείες που προσφέρουν οι φυσικές επιστήμες και η κοινωνική φιλοσοφία τις οποίες μπορούμε να βρούμε στο ιστορικό έργο του Ηρόδοτου, στις παλαιότερες πραγματείες της Ιπποκρατικής Συλλογής καθώς και στα αποσπάσματα και τις αντανάκλασεις σοφιστικών κειμένων. Πουθενά σε όλα αυτά τα κείμενα δε θα βρούμε τη σκέψη που έπειτα, τον 4^ο αι. π.Χ., έμελλε να παίξει τόσο σημαντικό ρόλο : την ιδέα της φυσικής ή της ηθελημένης από τους θεούς ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των Βαρβάρων. Βέβαια ο κοινός άνθρωπος στους δρόμους της Αθήνας θα πρέπει να είχε πότε-πότε αυτή την άποψη και νωρίτερα, άποψη που ίσως να σφειλόταν στη δύναμη της πόλης του καθώς και στο γεγονός ότι οι περισσότεροι μη Έλληνες που γνώριζε ζούσαν στην πατρίδα του ως δούλοι. Οι κωμικοί ποιητές στις κωμωδίες τους δεν παρέλειπαν να διακωμωδούν την προφορά και γενικά το παρουσιαστικό των ξένων που ζούσαν στην πατρίδα τους. Εκεί όμως όπου το θέμα Έλληνες / Βάρβαροι γίνεται αντικείμενο σοβαρού στοχασμού μάταια θα αναζητήσει κανείς ενδείξεις αλαζονείας και υπεροψίας εκ μέρους των Ελλήνων, όσο περήφανοι και αν είναι για τις παραδόσεις τους. Η πρώτη ένδειξη γενικευμένης απόρριψης των Βαρβάρων απαντά στον Ευριπίδη σε δράματα που γράφτηκαν κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, επομένως σε εποχή κρίσης για την Ελλάδα και την αυτοπεποίθηση των Ελλήνων.

Τα συγκλονιστικά συμβάντα του Πελοποννησιακού Πολέμου και των αμέσως επόμενων δεκαετιών όμως μετέβαλαν την αυτοσυνείδηση των Ελλήνων. Οι κύριες αιτίες γένεσης συναισθημάτων μνησικακίας απέναντι στους Πέρσες, τα οποία οι Έλληνες ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να επεκτείνουν σε ολόκληρο τον κόσμο των Βαρβάρων, ακόμη και στα συγγενικά φύλα της Μακεδονίας, ήταν η πρόσφατη προσάρτηση των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας στο περσικό κράτος το 387 π.Χ. και το διαρκώς αυξανόμενο βάρος της περσικής διπλωματίας. Και ανάλογη με αυτά τα συναισθήματα ήταν και η πρωτόγνωρη υπεροψία τους.

Για να ερμηνεύσουμε αυτό το φαινόμενο πρέπει να μην ξεχνάμε ότι η πολιτική κατάσταση στον ελληνικό κόσμο δεν ήταν διόλου ανάλογη με το οικονομικό, επιστημονικό και δημογραφικό δυναμικό του. Από τη μια μεριά έχουμε μια ανίσχυρη, κατακερματισμένη πολιτικά επικράτεια, από την άλλη έναν εντυπωσιακό υπερπληθυσμό, απόρροια της ανθηρής οικονομίας και της επιστημονικής, οργανωτικής και τεχνικής προόδου σε αρκετούς τομείς. Σε ανατολή και δύση μάθαιναν εκείνη την εποχή από τους Έλληνες πώς έπρεπε να εξοπλίζουν και να διευθύνουν ένα σύγχρονο στρατό, πώς να διοικούν ορθολογικά μια περιοχή ή πώς να χρηματοδοτούν ένα έργο. Δυνάστες όπως ο Μαυσωλός της Καρίας, ο Φίλιππος της Μακεδονίας, αλλά ακόμη και πέρσες σατράπες και μονάρχες, υπήρξαν με αυτή την έννοια μαθητές των Ελλήνων. Πλήθη ελλήνων μισθοφόρων, τεχνικών, γιατρών και τυχοδιωκτών εγκατέλειπαν την πατρική γη που δεν τους χωρούσε πια και συνέρεαν στην ανατολή. Ο εξελληνισμός της ανατολής αμέσως μετά την εκστρατεία του Αλεξάνδρου θα ήταν αδιανόητος χωρίς τη μαζική μετανάστευση Ελλήνων στην Περσία κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Διότι η μετανάστευση έφερε όχι μόνο ανθρώπους,

αλλά και ιδέες, γνώσεις και δεξιότητες στην ανατολή. Το πρώτο στράτευμα με το οποίο αντιμετώπισε πρώτη φορά ο Πέρσης μονάρχης τον εισβολέα Μεγαλέξανδρο αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από Έλληνες μισθοφόρους, ενώ Έλληνες γλύπτες φιλοτέχνησαν τις λαμπρές σαρκοφάγους φοινίκων δυναστών υποτελών των Περσών και αργότερα Μακεδόνων που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.

Ενώ δηλαδή οι γνώσεις και οι τέχνες των Ελλήνων άρχισαν να αλλάζουν παντού τον κόσμο, ο ελληνικός πολιτικός κόσμος εξασθενούσε όλο και περισσότερο. Η πολιτική πραγματικότητα χλεύαζε διαρκώς την ασφαλώς δικαιολογημένη υπερηφάνεια των Ελλήνων για τα πολυάριθμα, αναγνωρισμένα από όλους επιτεύγματα του ελληνικού πολιτισμού που αποτελούσαν αντικείμενο μίμησης. Σε αυτό το φαινόμενο αντέδρασε μια πολιτική ρητορική, καλώντας τους Έλληνες να ομονήσουν και να πολεμήσουν από κοινού τον Πέρση εχθρό για να απελευθερώσουν τους αδελφούς τους στη Μίλητο και την Έφεσο. Για την αναγκαιότητα της πολιτικής ανανέωσης του ελληνικού κόσμου ήταν όλοι πεπεισμένοι, διότι η πολιτική κατάσταση δεν ανταποκρινόταν στην αυτοσυνείδηση των Ελλήνων. Το ίδιο ίσχυε και για τους φιλοσόφους, πράγμα που εκφράζεται ιδιαίτερα έντονα στον Πλάτωνα.

Αυτό το έδαφος έθρεψε το συναίσθημα ότι οι Έλληνες ήταν εκ φύσεως ανώτεροι από τους Βαρβάρους. Το συναίσθημα αυτό αναπλήρωνε τη βαθιά δυσφορία για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην πολιτική ζωή, ενώ η επίκληση στα λαμπρά επιτεύγματα των προγόνων επέτρεπε τη νομιμοποίησή του. Κανένας δεν επιχειρηματολόγησε υπέρ αυτής της αντίληψης τόσο επίμονα όσο ο Ισοκράτης, ο πιο πετυχημένος ρήτορας του 4^{ου} αι. Αλλά εκείνοι που πάνω από όλα εκφράζουν εντελώς απροκάλυπτα την αντίληψη για την ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των μη Ελλήνων είναι οι φιλόσοφοι, και κυρίως ο Αριστοτέλης και ο Πλάτων. Αλλά και η άποψη του Ισοκράτη ότι η διαφορά ανάμεσα σε Έλληνες και Βαρβάρους δεν έγκειται στη διαφορετική καταγωγή αλλά στην παιδεία προϋποθέτει ήδη την αντίληψη περί της ανωτερότητας του Έλληνα. Η παιδεία που εννοεί ο Ισοκράτης, ο πιο ένθερμος προπαγανδιστής του πολέμου εναντίον του <<προαιώνιου περσικού εχθρού>>, είναι ελληνική και μεταβάλλει τον Βάρβαρο που την αποκτά σε Έλληνα.

Βέβαια στη φιλοσοφία υπήρχε ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. μια παράδοση ανθρωπολογικής διδασκαλίας που πρέσβευε ότι όλοι οι άνθρωποι ήταν ίσοι ανεξάρτητα από τη φύση ή το λαό στον οποίο ανήκαν, τη γλώσσα που μιλούσαν και την κοινωνική τους θέση. Μερικές μικρές μετασωκρατικές φιλοσοφικές σχολές υιοθέτησαν αυτή τη θεωρία που την ασπάζονταν ενίοτε και οι Σοφιστές του 5^{ου} αι., εξισώνοντας έτσι τους Έλληνες με τους μη Έλληνες. Αλλά για το κυριότερο φιλοσοφικό ρεύμα που φέρει το όνομα του Πλάτωνα τα πράγματα έχουν διαφορετικά, λέγεται μάλιστα πως ο Αριστοτέλης συμβούλευσε τον μαθητή του Αλέξανδρο να μετατρέψει τους Έλληνες σε δεσπότες και τους Βαρβάρους σε δούλους.

Όταν ο Φίλιππος της Μακεδονίας υπέταξε την Ελλάδα και άρχισε να εξοπλίζεται για να πολεμήσει τους Πέρσες, προσπάθησε να δημιουργήσει με όλα τα μέσα την εντύπωση ότι η επικράτεια που είχε καταλάβει στην πραγματικότητα αποτελούνταν από έναν ελεύθερο συνασπισμό ελληνικών πόλεων. Ο πόλεμος κατά των Περσών τον οποίο προετοίμαζε ήθελε να φανεί ως πανελλήνιος πόλεμος που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των Ελλήνων αδελφών της Μικράς Ασίας. Ο ίδιος ο βασιλιάς εμφανιζόταν ως υπέρμαχος της ελληνικής ηθικής και πολέμιος του κόσμου των Βαρβάρων. Γι'

αυτό άλλωστε και είχε συγκεντρώσει στην αυλή του ποιητές και φιλοσόφους, ρήτορες και κάθε λογής ειδικούς από την Ελλάδα. Η ταύτιση στη συνείδηση των Ελλήνων της ελληνικότητας με τον πολιτισμό απέδειξε εδώ για πρώτη φορά την πολιτική της βαρύτητα. Η ιδεατή δύναμη στην οποία ο μεγάλος αυτός κατακτητής και πολιτικός υποκλινόταν ήταν ο ελληνικός πολιτισμός. Εκείνη την εποχή εθεωρείτο αυτονόητο ότι ο μη <<Ελλην>> εχθρός έπρεπε αναγκαστικά να είναι βάρβαρος, ο οποίος όχι μόνο μιλούσε μια ακατανόητη γλώσσα αλλά επιπλέον ήταν απολίτιστος και δίχως παιδεία. Τον 4^ο αι. π.Χ. μετατράπηκε και η ελληνική παιδεία και η μόρφωση, η οποία πλέον ήταν δεμένη με τις διδακτικές παραδόσεις και όχι πρωτίστως με τη ζωή κάποιας πολιτικής κοινότητας, σε πολιτική δύναμη.

Η ιδέα ότι Έλληνας ήταν όποιος μετείχε μιας συγκεκριμένης παιδείας αποδείχτηκε άκρως πετυχημένη στην πράξη, διότι εκεί όπου ασκούσαν την πολιτική εξουσία οι Έλληνες διευκόλυνε την υποδοχή και την αφομοίωση των μη ελληνικών πληθυσμών στην ελληνική κοινότητα και κατ' αυτόν τον τρόπο προώθησε τον εξελληνισμό ολόκληρων περιοχών κατά τους επόμενους αιώνες, επομένως απέτρεψε την απομόνωση των Ελλήνων. Μια δεύτερη συνέπεια αυτής της αντίληψης ήταν η δημιουργία μιας νέας σφραγίδας για κάθε εκπρόσωπο κάθε μη ελληνικής παράδοσης ή πολιτισμού, ο οποίος εδώ και στο εξής θα αποκαλείται βάρβαρος.

Πέρασε πολύς καιρός μέχρις ότου οι Έλληνες, που υποτάχτηκαν σταδιακά στους Ρωμαίους από τον 2^ο αι. π.Χ. και μετά, να αναγνωρίσουν στους τελευταίους την ιδιότητα των πεπαιδευμένων, πολιτισμένων ανθρώπων. Αυτό έλαβε χώρα την εποχή των αυτοκρατόρων, όταν οι Έλληνες στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας ταυτίζονταν όλο και πιο πολύ με τις παραδόσεις της Ρώμης. Μέχρι τον 19^ο αι. οι Έλληνες αυτοαποκαλούνταν, Ρωμαίοι, Ρωμιοί, είναι όμως ενδεικτικό ότι για τη μόρφωση και την παιδεία ο Έλληνας υπήκοος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο διάστημα από τον 2^ο μέχρι τον 3^ο αι. μ.Χ. δε χρειάστηκε ποτέ να μάθει τη λατινική γλώσσα. Αυτονόητο ήταν το ακριβώς αντίστροφο: ο μορφωμένος, δηλαδή, Ρωμαίος που η γλώσσα του ήταν η λατινική καταλάβαινε την ελληνική, τη μιλούσε και την έγραφε.

Η αυθεντία της ελληνικής φιλοσοφίας, επιστήμης, τέχνης, ποίησης και ρητορικής ήταν αυτόχρονα καταπιεστική, καμιά άλλη παιδεία δεν μπορούσε να τα βάλει μαζί της. Βέβαια η ελληνική παιδεία είχε γεννηθεί κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες της πόλης, αλλά, όπως φαίνεται ήδη από τον Ισοκράτη και τους μαθητές του, πολλοί από τους οποίους πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε ξένες δυναστείες, είχε αποσυνδεθεί από τις πολιτικές-κοινωνικές αυτές προϋποθέσεις. Ως ανεξάρτητη πλέον δύναμη η ελληνική παιδεία μεταβλήθηκε σε κοινωνικό και πολιτικό παράγοντα πρώτου βαθμού που με βάση αυτόν κρινόταν η ελληνικότητα των ανθρώπων και διακρίνονταν οι Έλληνες από τους Βαρβάρους. Η δύναμη αυτή επέζησε παρά τις πολλές μεταβολές της πολιτικής ιστορίας που παρατηρούνται ανάμεσα στον 4^ο αι. π.Χ. και την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 μ.Χ. Επέζησε ακόμη και κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας.

Το πόσο ισχυρή, πόσο δεσπόζουσα ήταν αυτή η δύναμη φαίνεται από το γεγονός ότι, στο χώρο της επιρροής της ποτέ δε θεωρήθηκε η εκμάθηση ξένων γλωσσών ως μέσο μόρφωσης. Βέβαια ακούμε για πολλούς Έλληνες καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας ότι κατείχαν ξένες γλώσσες. Οι γνώσεις αυτές όμως υπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς. Το ίδιο ίσχυε και αργότερα για τις γνώσεις της λατινικής που είχαν οι αξιωματικοί ή οι νομικοί στην υπηρεσία

των αυτοκρατόρων. Κανένας Έλληνας δε διανοήθηκε ποτέ να θεωρήσει μια ξένη γλώσσα ως μέσο πρόσβασης στον πνευματικό κόσμο ενός άλλου λαού και να τη μάθει, παρά το ειλικρινές ενδιαφέρον που ενδεχομένως έτρεφε ενίοτε για τον ξένο κόσμο. Ακόμη και η άκρως ανεπτυγμένη γραμματική θεωρία των Ελλήνων δεν ενδιαφέρθηκε για ξένες γλώσσες και εν γένει για τη συγκριτική μελέτη των γλωσσών. Όποιος κατά καιρούς ελάμβανε υπ' όψιν του τη λατινική, όπως ο γραμματικός Φιλόξενος, τη θεωρούσε ελληνική διάλεκτο.

Οι Ρωμαίοι ήταν εντελώς διαφορετικοί : ανακάλυψαν και ανέπτυξαν τις δυνατότητές τους κατ' αρχάς στην ελληνική γλώσσα, η οποία γι' αυτό αποτέλεσε αναγκαία γλώσσα παιδείας. Η εκπληκτική αυτάρκεια της ελληνικής παιδείας ήταν χωρίς αμφιβολία επακόλουθο της μοναδικής δημιουργικότητας του ελληνικού πολιτισμού σε όλους τους τομείς της πνευματικής ζωής. Επίσης πολλοί που ήταν Έλληνες όχι λόγω καταγωγής αλλά λόγω παιδείας μετείχαν σ' αυτή τη δημιουργικότητα, και ακριβώς αυτό αποτελεί απόδειξη της αφομοιωτικής δύναμης της ελληνικής πατροπαράδοτης παιδείας.

Ο αιώνας όμως που όλα αυτά ήρθαν πρώτη φορά στο προσκήνιο, ο αιώνας που η ελληνικότητα μπορούσε πια να οριστεί ως ελληνικός πολιτισμός, ήταν ο 4^{ος}, ο αιώνας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.

Η Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί από πολλές οπτικές γωνίες ως η χώρα που επινόησε επικοινωνιακές τεχνικές που στην πράξη έχουν διαβιβαστεί ακέραίες ως τις κοινωνίες της εποχής μας : το αλφάβητο- που βέβαια το εφηύραν οι Φοίνικες- κληροδοτήθηκε σχεδόν στην αρχική του μορφή στις δυτικές κοινωνίες μέσω των Ρωμαίων. Η ρητορική έγινε ομοούσια της δυτικής κουλτούρας. Στον ελληνικό κόσμο πραγματώθηκαν οι δομές της κατασκευής και της διάδοσης του βιβλίου. Τα πιο διαφορετικά βιβλία συγκεντρώθηκαν κατόπιν στις μεγάλες βιβλιοθήκες του ελληνιστικού κόσμου. Η Ελλάδα υπήρξε επίσης ο τόπος σημαντικών θρησκευτικών και πολιτιστικών συγκεντρώσεων, όπως το θέατρο ή οι αγώνες. Και τα δύο διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας, ακόμη κι αν έχουν χάσει τη θρησκευτική πλευρά που τους προσέδιδε την πραγματική τους σημασία στην αρχαιότητα. Ο ελληνικός κόσμος εφηύρε εξάλλου την πολιτική επικοινωνία, με την εγκαθίδρυση Συνελεύσεων που είχαν τις δικές τους δομές και τους δικούς τους κανονισμούς και στις οποίες λαμβάνονταν οι κοινές αποφάσεις έπειτα από συζητήσεις όπου ο καθένας μπορούσε να πάρει το λόγο. Η ελληνική πόλη πέτυχε την ενεργό συμμετοχή του μεγαλύτερου τμήματος του λαού στις αποφάσεις της κοινότητας. Αποτελεί εξάλλου χώρο μιας εξαιρετικά αναπτυγμένης ανθρώπινης συνεύρεσης σε δημόσιους ειδικούς χώρους όπως η αγορά ή το γυμναστήριο. Από πολλές σκοπιές μπορεί να θεωρηθεί μια <<κοινωνία της επικοινωνίας>> που έχει ακόμη και σήμερα πολλά να μας μάθει.

Μαζί με τις αντικειμενικές κατακτήσεις βρίσκουμε και συμπεριφορές, αναζητήσεις και κριτικές που παραπέμπουν στη σημερινή εποχή. Τον Έλληνα πολιτικό τον απασχολούσε ήδη η εικόνα του : κατά τον 5^ο αιώνα γεννήθηκε η ιδέα ενός δημόσιου προσώπου που θα αφιέρωνε τη ζωή του στα κοινά. Όσο για τους σοφιστές, μπορούν σε πολλά σημεία να συγκριθούν με τους σύγχρονους συμβούλους επικοινωνίας : πληρώνονταν πολύ ακριβά για μια διδασκαλία, για την οποία ορισμένοι αναρωτιόνταν εκείνη την εποχή, όπως συμβαίνει και σήμερα, αν είχε ένα πραγματικό περιεχόμενο, μήπως πριμοδοτούσε περισσότερο τη μορφή παρά την ουσία, την επίφαση παρά την αλήθεια.

Και η συζήτηση πάνω σ' αυτό το θέμα ήταν ανοιχτή, όπως και στις μέρες μας. Τέλος, ένας φιλόσοφος όπως ο Αριστοτέλης έδινε ήδη τότε τη δικαιολόγηση αυτού που ονομάζουμε σήμερα <<επικοινωνία>>, προβάλλοντας την ιδέα πως είναι απολύτως αναγκαίο να προσαρμόζεται κανείς στο συνομιλητή του ή στο κοινό που έχει απέναντί του.

Η επικοινωνία είχε ως πλαίσια χώρους με πολύ περιορισμένες διαστάσεις. Δεν μπορούσε να εφαρμοστεί σε ένα ευρύτερο περιβάλλον : γι' αυτό είναι δύσκολο να κάνουμε ένα θετικό απολογισμό σε μια συνολική κλίμακα του ελληνικού κόσμου, τουλάχιστον κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο. Επειδή οι Έλληνες ήταν ανίκανοι να ενωθούν, να υιοθετήσουν μια κοινή πολιτική, να δημιουργήσουν σταθερούς δεσμούς ανάμεσα στις πόλεις τους, τα μικρά κράτη, που ζούσαν σε διαρκή εμπόλεμη κατάσταση, αποδυναμώθηκαν και τελικά κατακτήθηκαν από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του. Μόνο οι

μεγάλες διακρατικές εκδηλώσεις, οι αγώνες ή οι θρησκευτικές γιορτές, μπορούσαν να τους συνενώσουν.

Αυτή η εξέταση της επικοινωνίας μας επέτρεψε να παρουσιάσουμε ανάγλυφα ορισμένα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού : μια τέτοια προσέγγιση, αν θέλετε, αποτέλεσε μια καινούρια οπτική γωνία για να αντιμετωπίσουμε πολλά ερωτήματα, για να ανακαλύψουμε ορισμένες φορές πλευρές που δεν υποψιαζόμαστε, για να παροτρύνουμε προς την ανάγνωση των αρχαίων κειμένων. Δεν επιζητήσαμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στο πέρασμα του χρόνου, χρονιά με τη χρονιά ή ανά δεκαετίες. Αντίθετα προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τις γενικές γραμμές, μια <<φωτογραφία>> της επικοινωνίας κατά την κλασική περίοδο.

Στην ελληνιστική εποχή εφαρμόζεται ένας εντελώς διαφορετικός τρόπος ανταλλαγών. Οι πόλεις θα διατηρήσουν βέβαια τους χώρους συγκέντρωσης και συζήτησης, αγορές, θέατρα, γυμναστήρια, ιερά. Όμως δε θα αποτελούν πια το κέντρο της πολιτικής επικοινωνίας. Η τελευταία θα περιοριστεί στις τοπικές υποθέσεις και δε θα έχει πια τη μορφή συζητήσεων που θα διακυβεύονται οι τύχες των πόλεων. Ταυτόχρονα θα εγκαθιδρυθεί ένα δίκτυο διεθνών ανταλλαγών, πολύ πιο αναπτυγμένο απ' ότι στην κλασική περίοδο.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στους τρόπους επικοινωνίας και ταξιδιού των αρχαίων Ελλήνων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπήρξαν πρωτοπόροι. Αυτοί θέλοντας να ξεφύγουν από τα στενά όρια γης που τους καθόριζαν, άνοιξαν νέους δρόμους για τους επόμενους και έφεραν σε επαφή λαούς που κατοικούσαν σε μακρινές περιοχές. Έθεσαν τις βάσεις της θαλάσσιας επικοινωνίας και διεύρυναν το πνευματικό τους επίπεδο με την ανακάλυψη άγνωστων περιοχών και πολιτισμών. Τα φυσικά εμπόδια μπορούσαν τότε να θεωρηθούν αξεπέραστα, αλλά η επιμονή, το κουράγιο και η εξυπνάδα τους έκανε δυνατή την επικοινωνία παρά τις αντιξοότητες. Ακόμα ανακαλύφθηκαν το νόμισμα και τραπεζικές συναλλαγές που μετεξελίχθηκαν και χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα. Έτσι λοιπόν, παρά τις διάφορες σημαντικές ελλείψεις στην υποδομή, μπόρεσαν με τα μέσα που διέθεταν να αναπτύξουν την επικοινωνία, το εμπόριο, τα ταξίδια και να θέσουν τις βάσεις για τον τουρισμό που εξαπλώθηκε ραγδαία πολλούς αιώνες αργότερα.

Η πρόοδος που σημειώθηκε από την ομηρική περίοδο μέχρι την κλασική ήταν πολύ αξιόλογη. Οι μικρές πόλεις-κράτη διεύρυναν τους ορίζοντές τους με την εμπορική ανάπτυξη και τη δημιουργία αποικιών. Ο ελληνικός κόσμος άρχισε να αντιλαμβάνεται την κοινή του καταγωγή και να παρουσιάζονται τα πρώτα σημάδια της εθνικής ενότητας. Οι ισχυρές οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις οδήγησαν στην έντονη ανάγκη της επικοινωνίας και των μετακινήσεων που αποτέλεσαν τη βάση του μετέπειτα τουριστικού ρεύματος. Η ανακάλυψη και η εξερεύνηση καινούριων, μακρινών περιοχών άνοιξαν νέους δρόμους στο εμπόριο και τις μεταφορές και έφεραν τους Έλληνες σε επαφή με μακρινούς και πολύ διαφορετικούς λαούς. Ο τουρισμός δεν άργησε να κάνει την εμφάνισή του και να μετεξελιχθεί σε μια ανθηρή δραστηριότητα στην εποχή μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

- 1) Manners and customs of Ancient Greece. J. A. ST. John. 1842.
- 2) The Hellenes: the history of the manners of the Ancient Greece. New edition 1844. John. J. A. ST.
- 3) The Greeks. John. Ellis. Jones. 1971.
- 4) Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Εκδοτική Αθηνών 1971 Μανόλης. Ανδρόνικος, Αλεξ. Δεσποτόπουλος, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Ι. Κακριδής, Β. Καραγιώργης.
- 5) Η καθημερινή ζωή στη Μυκηναϊκή εποχή. Πώλ. Φώρ. 1991.
- 6) Ancient Greece. Matthew Dillon and Lynda Garland. 1994.
- 7) Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Ομήρου. Αιμιλίου. Μιρώ. 1995.
- 8) Early Greece. Oswyn. Murray. 1993.
- 9) Ancient Greece at work. Gustave. Glatz. 1987.
- 10) Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας. Glaude. Mosse, Annie. Schnapp-Gurbeillon. 1999.
- 11) Ιστορία. Οι Έλληνες εφορμούν και κατακτούν τη Μεσόγειο. Β. Κυριακίδη.
- 12) Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Botsford and Robinson 1995 Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης.
- 13) Σημαντικοί σταθμοί του Ελληνικού πολιτισμού. Ι. Γιαννόπουλος, Γ. Κατσιαμπούρα, Α. Κουκουζέλη. Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης.
- 14) Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Αρχαία Ελλάδα. Α. Μήλιος, Ν. Μπιργαλιός, Ε. Παπαευθυμίου, Α. Πετροπούλου. Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης.
- 15) Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια. Παύλος. Δρανδάκης.
- 16) Άλφα-ωμέγα εγκυκλοπαίδεια. Πάτση 1970.
- 17) Ραγκαβής. Κλέων. Ο καθ' όμηρον οικιακός βίος. 1996.
- 18) Η θρησκεία στη αρχαία Ελλάδα. Παπαχατζής Νίκος.
- 19) Ζωή και θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα. Παπαχατζής. Νίκος.
- 20) Προσκυνητές και ιερά προσκυνήματα στην αρχαία Ελλάδα. Dillon. Matthew.
- 21) Οι μυστικές τηλεπικοινωνίες των αρχαίων Ελλήνων. Σ. Ευάγγελος 1969.
- 22) Οι ναυτικές εξερευνήσεις των Φοινίκων και των Ελλήνων κατά την αρχαιότητα και η ανάπτυξη της γεωγραφίας κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Αθανασιάδης. Κ. Α.
- 23) Αρχαία ελληνική θρησκεία. 1993. Burket. Walter.
- 24) The promise of the west. The Greek world Rome and Judaism. Samuel. Alan. E. 1988.
- 25) Archaic and classical Greece. Crawford. Michael. H. 1988.
- 26) A history of Greece to the death of Alexander the Great. Bury. J. B. 1987.
- 27) The Greeks till Alexander. Ancient people and places. Cook. (R.M) 1961.
- 28) Gods and heroes. Schwab. G. 1957.
- 29) A traveler's history of Greece. A. R. Burn. 1965.
- 30) Ομήρου Οδύσσεια. Μετάφραση Ζήσιμου. Σιδέρη. ΟΕΔΒ.
- 31) Ομήρου Ιλιάδα. Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη. Ι. Θ. Κακριδή. ΟΕΔΒ.

- 32) Θεματική ιστορία. Σ. Μαρκιανός, Ζ. Ορφανουδάκης, Ν. Βαρμάζης.
ΟΕΔΒ. 1994.
- 33) Ηροδότου ιστορία. Μετάφραση Ι. Μ. Σάκαλης. ΟΕΔΒ.

